

Український
ІСТОРИЧНИЙ
ЖУРНАЛ

4

1963

Український ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№ 4
ЛИПЕНЬ—
СЕРПЕНЬ
1963

РІК ВИДАННЯ СЬОМНИ

ОРГАН ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР, ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ
ПАРТІЇ ЦК КП УКРАЇНИ — ФІЛІАЛУ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КПРС

ЗМІСТ

СТАТТІ

- Розум, честь і совість нашої епохи 3
О. Т. Юрченко — В. І. Ленін про виникнення і основні етапи розвитку й будівництва революційно-марксистської робітничої партії в Росії 13
О. А. Макаренко — В. І. Ленін і рух солідарності зарубіжного пролетаріату з Радянською країною (1921—1923 рр.) 25
В. П. Петров — Давні слов'яни та їх походження 36

ПОВІДОМЛЕННЯ

До історії зв'язків слов'янських народів

- П. С. Сохань — Георгій Димитров і Україна 45
А. М. Шлепаков — Солідарність слов'ян Америки з радянським народом в роки Вітчизняної війни 50
И. Грозієнчик (*Чехословаччина*) — До питання про єдність слов'янських народів у боротьбі проти фашизму 56
М. Д. Семенчук — З інтернаціоналістичних традицій комуністичної преси Чехословаччини 60
П. М. Калениченко — Революціонізуюча діяльність польських трудящих, що повернулися з Країни Рад (1918 р.) 65
Х. Христов (*Болгарія*) — Деякі питання культурних зв'язків південнослов'янських країн та України до 70-х років XIX ст. 73
В. О. Борис (*Львів*) — З історії міжслов'янських зв'язків в 30-х і на початку 40-х років XIX ст. 76
О. Ф. Белінська — Залучення робітниць партійними організаціями України до активного суспільно-політичного життя (1921—1925 рр.) 80
Т. Н. Степаненко — Роль Організаційного Комітету по скликанню II з'їзду РСДРП 85
О. І. Литвиненко — Революція 1952 р. і аграрна реформа в Болівії 90
О. Т. Голодняк, М. Б. Морозов — Про застосування кібернетики при вивченні питань історії 94

ДО ІСТОРІЇ МІСТ І СІЛ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ

- В. П. Огоновський (*Львів*) — Індустріальний Червоноград 99
Я. О. Кривко — Мишле і сучасне села Дубовичі 101
В. С. Дмитрієнко (*Борислав*) — Нафтовики Борислава в роки Великої Вітчизняної війни 102

ЗАМІТКИ

- Г. Я. Яценко (*Комунарськ*) — Питання комуністичного виховання трудящих у багатотиражній газеті «За металл» 105
І. І. Коломійченко — До питання про участь комуністів України в загальнопартійній дискусії (1927 р.) 107

А. Т. Безкоровайна — М. К. Криленко — перший радянський Верховний Головнокомандуючий	110
Г. М. Сидоренко-Зелезінська — Перші лікарі і лікарні на Київщині	114

НАШ КАЛЕНДАР

С. Я. Случевська — Видатний борець за комунізм (до 75-річчя з дня народження Е. Й. Квірінга)	116
С. Ш. Ланда (<i>Первомайськ</i>) — Партійна і державна діяльність А. В. Іванова на Одещині в 1922—1925 рр.	118
В. Г. Сарбей — Провісник свободи і братерства народів (до 50-річчя з дня смерті Лесі Українки)	120
М. К. Коваль — Видатний історик і державний діяч М. М. Покровський (до 90-річчя з дня народження)	124
А. Д. Шенін — Визволення Донбасу (до 20-річчя з дня розгрому гітлерівських військ у Донбасі)	126
П. І. Гнип — Учений-металург — В. П. Іжевський (до 100-річчя з дня народження)	128

ОГЛЯДИ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Р. П. Ростикус (<i>Кам'янець-Подільський</i>) — Висвітлення питань історії Буковини в науково-популярній літературі	129
Е. Б. Карцовник (<i>Бердянськ</i>) — Література про первенця індустріалізації країни — Дніпровську гідроелектростанцію ім. В. І. Леніна (короткий бібліографічний огляд)	131
В. Гостічка (<i>Чехословачина</i>) — Сучасна чехословацька історична наука про історію України і чехословацько-українські зв'язки	133

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

Т. М. Колішер — «В. И. Ленин и Екатеринославская большевистская организация»	136
П. М. Денисовець (<i>Полтава</i>) — «Історія колективізації сільського господарства Української РСР. Збірник документів і матеріалів, том. І. Колгоспне будівництво на Україні 1917—1927 рр.»	138
М. А. Рубач, П. К. Стоян — В. Самофалов. Комуністична партія України в боротьбі за відбудову народного господарства (1921—1925 рр.)	140
Д. М. Сташевський — І. С. Хміль. З прапором миру крізь полум'я війни (Дипломатична діяльність Української РСР. 1917—1920)	142
Д. С. Бельфор (<i>Одеса</i>), І. О. Греков (<i>Одеса</i>), Р. Д. Чайчук (<i>Одеса</i>) — «Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (листопад 1918 — серпень 1919 рр.)»	146
Ю. І. Кір'янов (<i>Москва</i>) — Й. Т. Щербина. Робітничий клас України та його революційна боротьба в 1914—1917 роках	147
О. М. Апанович — М. А. Алекберлі. Борьба украинского народа против турецко-татарской агрессии во второй половине XVI — первой половине XVII века	150
І. М. Кулінич — В. Д. Кульбакин. Очерки новейшей истории Германии	152

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

Ю. П. Лавров — 145-річчя з дня народження К. Маркса	154
В. П. Лукін — Славний ювілей	155
Ю. Л. — Сесія, присвячена 100-річчю польського повстання	156
Г. П. Гарнодій (<i>Ужгород</i>) — XVII підсумкова наукова конференція Ужгородського державного університету	183
П. І. Захарчишина (<i>Львів</i>) — Семінар з питань джерелознавства і спеціальних дисциплін історії	157
О. М. Філатова (<i>Суми</i>) — Зліт юних істориків Сумщини	158
Л. З. Мороз, О. С. Яковлев — Захист докторських дисертацій	185

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Ф. П. Шевченко (відповідальний редактор), І. Л. Бутич, І. О. Гуржій, М. Р. Доній, В. А. Жебокрицький, П. М. Калениченко, С. М. Королівський, І. П. Крип'яквич, П. А. Лавров, В. І. Петров, А. В. Санцевич (заст. відповідального редактора), М. В. Черненко, В. А. Чирко, П. М. Шморгун (заст. відповідального редактора).

Адреса редакції: Київ, 29, вул. Кірова, 4, телефон Б-9-71-31

Статті

РОЗУМ, ЧЕСТЬ І СОВІСТЬ НАШОЇ ЕПОХИ

Ми живемо в епоху найвеличніших історичних змін, коли здійснюється перехід від капіталізму до соціалізму, в епоху найбільшого триумфу безсмертних ленінських ідей, практичного втілення їх у життя. Риси і ознаки сучасної історичної епохи видно скрізь і в усьому. Вони — в успіхах комуністичного будівництва СРСР, досягненнях інших соціалістичних країн, зміцненні світової системи соціалізму, піднесенні національно-визвольного руху, загостренні класової боротьби в країнах капіталу, занепаді сил світового капіталізму, хронічній кризі буржуазної ідеології.

Великий революційний переворот, що ознаменував нову еру всесвітньої історії, нерозривно зв'язаний з іменем В. І. Леніна, героїчне життя і титанічна діяльність якого — безсмертний зразок самовідданого служіння людству. Його життя було присвячене справі визволення трудящих від усілякого гніту, справі боротьби за соціалізм і комунізм. В. І. Ленін з самого початку своєї діяльності був вірним і непохитним послідовником вчення Маркса і Енгельса, переконливим і пристрасним продовжувачем їх великої справи. В теорії марксизму він бачив могутню зброю соціалістичної революції, а в робітничому класі — до кінця послідовну революційну силу, здатну визволити себе і всіх трудящих від гніту капіталізму, ліквідувати експлуататорський лад, створити нове, комуністичне суспільство.

Життя і діяльність В. І. Леніна нерозривно зв'язані з життям і діяльністю створеної ним Комуністичної партії, яка уже більше 60 років бореться за щастя трудящих. Створенню марксистської партії — партії нового типу — передувала велика теоретична і практична діяльність В. І. Леніна. Глибоке знання марксизму, творче ставлення до нього, вміння застосовувати його в розв'язанні насущних завдань революційного руху в Росії, тверда віра в перемогу робітничого класу і палке прагнення віддати всі сили його визволенню — все це висунуло В. І. Леніна на перше місце серед марксистів Росії.

Поставивши завдання створення революційної марксистської партії в Росії, В. І. Ленін взяв активну участь у його здійсненні. Революційна і теоретична діяльність Володимира Ілліча в 90-і роки відкрила новий, ленінський етап у розвитку марксизму.

Робітничий клас Росії до створення своєї самостійної політичної марксистської партії, пройшов довгий і тернистий шлях. Комуністична партія бере свій початок з петербурзького «Союзу боротьби за визволення робітничого класу», який у 1895 р. був організований В. І. Леніним. Ленінський «Союз боротьби» перший серед марксистських організацій почав здійснювати перехід від пропаганди марксизму в гуртках до політичної агітації серед робітників, до поєднання наукового соціалізму з робітничим рухом. Оцінюючи значення петербурзького «Союзу боротьби» і страйків тих років, В. І. Ленін вказував,

що «тільки агітація 1894—1895 рр. і страйки 1895—1896 рр. створили міцний, безперервний зв'язок соціал-демократії з масовим робітничим рухом»¹. Вплив ленінського «Союзу боротьби» поширювався далеко за межами Петербурга, і соціал-демократи інших міст бачили в ньому політичного керівника.

Під впливом петербурзького «Союзу боротьби», за його прикладом були створені соціал-демократичні союзи в Москві, Володимирі, Іваново-Вознесенську і т. д. На Україні під впливом і з допомогою членів петербурзького «Союзу боротьби» були створені київський і катеринославський «Союзи боротьби за визволення робітничого класу», «Союз миколаївських робітників». Виникли соціал-демократичні гуртки і групи в Харкові, Одесі, Єлисаветграді, Полтаві, Херсоні. Петербурзький «Союз боротьби» встановив безпосередні зв'язки з соціал-демократичними організаціями в багатьох містах, він став справжнім ідейно-теоретичним і організаційним центром соціал-демократичного руху в Росії. Вперше робітничі маси піднімались на боротьбу під керівництвом соціал-демократичних організацій і шлях цієї боротьби проклав ленінський «Союз боротьби за визволення робітничого класу». «Соціал-демократія,— писав В. І. Ленін,— появляється на світ божий як суспільний рух, як піднесення народних мас, як політична партія»².

Перед соціал-демократами Росії постало завдання — об'єднати розрізнені соціал-демократичні організації в єдину соціал-демократичну робітничу партію, здійснити з'єднання наукового соціалізму з робітничим рухом. Перебуваючи в ув'язненні, в 1895—1896 рр. В. І. Ленін пише «Проект і пояснення програми соціал-демократичної партії», вимагає розпочати підготовку до скликання з'їзду соціал-демократичних організацій.

Перший з'їзд представників найбільших соціал-демократичних організацій, зокрема Петербурзької, Московської, Катеринославської, Київської, який зібрався в березні 1898 р., проголосив створення РСДРП. З'їзд випустив «Маніфест», в якому коротко були викладені програмні завдання партії, обрав Центральний Комітет і оголосив «Рабочую газету» офіціальним органом партії. Революційні соціал-демократи на чолі з В. І. Леніним гаряче вітали скликання Першого з'їзду РСДРП. Ленін повністю солідаризувався з основними ідеями з'їзду і його «Маніфесту»: «Ми цілком поділяємо основні ідеї «Маніфесту» і надаємо йому дуже важливого значення як відкритому, публічному проголошенню тих цілей, до яких повинна прагнути наша партія»³. Проголошенням створення марксистської пролетарської партії була завершена смуга «дитинства і отроцтва» в історії російської соціал-демократії. «Утворення партії весною 1898 року,— вказував Володимир Ілліч,— було найрельєфнішою і в той же час останньою справою соціал-демократів цієї смуги»⁴.

Однак незабаром після Першого з'їзду ЦК РСДРП і «Рабочая газета» були розгромлені царизмом і їм не вдалося запровадити в життя рішення з'їзду. В соціал-демократичних комітетах і групах посилились ідейні хитання і організаційна роз'єднаність, збільшився вплив опортуністів. Фактично партії як єдиної централізованої організації не існувало. В історії російської соціал-демократії почався період, який В. І. Ленін характеризував як «період розброду, розпаду, хитання»⁵.

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 251.

² В. І. Ленін. Твори, т. 5, стор. 466.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 4, стор. 290—291.

⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 5, стор. 467.

⁵ Там же.

І тільки після кількох років напруженої боротьби під керівництвом В. І. Леніна на черговому, Другому з'їзді РСДРП була створена цільна партійна організація на тих принципіальних началах, які були висунуті і розроблені «Искрой», справжня, бойова марксистська партія, зв'язана з масовим робітничим рухом.

Основну роботу по підготовці Другого з'їзду провели В. І. Ленін і створена ним «Искра». Саме «Искра», вказував Володимир Ілліч, «відновила, на началах марксизму і революційних с.-д. принципів, с.-д. партію (засновану в 1898 р., але потім зруйновану арештами)»⁶. Другий з'їзд РСДРП відбувався 17 липня—10 серпня 1903 р. На з'їзді були представлені 26 соціал-демократичних організацій. Більшість делегатів з'їзду були прихильниками «Искры». Від міст і районів України на з'їзді були представлені 7 соціал-демократичних організацій, у тому числі Катеринославський, Київський і Одеський комітети РСДРП. Другий з'їзд закріпив перемогу іскрівського напрямку, ленінської більшості. На з'їзді увінчалась успіхом титанічна боротьба В. І. Леніна за створення революційної марксистської партії, партії нового типу, партії більшовиків. «Більшовизм,— писав В. І. Ленін,— існує, як течія політичної думки і як політична партія, з 1903 року»⁷.

Минає 60 років, коли В. І. Ленін, більшовики взяли в свої руки прапор РСДРП. На історичну сцену вийшла партія нового типу. Вона відрізнялась від усіх інших політичних партій своєю метою, ідеологією, світоглядом, засобами і методами боротьби, організаційною побудовою, класовою приналежністю. Вперше у робітничого класу, у трудящих з'явилась своя, власна партія, яка відстоює їх інтереси. Ось чому 60-річчя Другого з'їзду — свято не тільки комуністів, а й усього радянського народу, знаменна дата в житті братніх комуністичних і робітничих партій, трудящих країн народної демократії, всіх прогресивних сил світу.

Комуністична партія пройшла славний шлях героїчної боротьби за визволення народних мас від соціального і національного гніту, за перемогу соціалізму і тепер керує побудовою комуністичного суспільства в нашій країні. На кожному історичному етапі цього величного шляху партія, керуючись вченням марксизму-ленінізму, розв'язувала завдання, науково сформульовані в її Програмах.

Втілюючи в життя свою першу Програму, прийняту на Другому з'їзді РСДРП, Комуністична партія на чолі з В. І. Леніним повела робітничий клас, усіх трудящих Росії на штурм прогнилого царського самодержавства, влади поміщиків і капіталістів, на встановлення диктатури пролетаріату і створення першої в світі держави робітників і селян. Вперше у 1917 р. на земній кулі виник суспільний лад, який поклав початок безкласовому суспільству на нашій планеті. Перша Програма була виконана.

Здійснюючи другу Програму, прийняту на VIII з'їзді РКП(б) в 1919 р., програму побудови соціалістичного суспільства в нашій країні, Комуністична партія здійснила розроблений В. І. Леніним план будівництва соціалізму, відстояла цей план у гострій боротьбі проти ворожих марксизму-ленінізму течій і груп. В країні були ліквідовані експлуататорські класи, створені могутні продуктивні сили, здійснена культурна революція. В результаті втілення в життя другої ленінської Програми в СРСР здобута перемога всесвітньо-історичного значення—соціалізм переміг повністю і остаточно. Соціалізм вийшов за межі однієї країни, виникла світова соціалістична система.

⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 18, стор. 433.

⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 8.

Прийнята ХХІІ з'їздом КПРС нова Програма партії знаменує новий етап в історії нашої партії і всього радянського суспільства. Програма являє собою філософське, економічне і політичне обґрунтування побудови комунізму в нашій країні, новий етап в розвитку революційної теорії марксизму-ленінізму на основі наукового узагальнення величезного досвіду КПРС, усього міжнародного комуністичного і національно-визвольного руху. Весь дух і зміст Програми відображає єдність теорії і практики комуністичного будівництва. В ній вперше в історії марксизму дана розгорнута характеристика комуністичного суспільства, конкретно визначені шляхи і засоби створення матеріально-технічної бази комунізму, формування комуністичних суспільних відносин, виховання нової людини з комуністичними рисами характеру і моралі, підготовки суспільства в результаті найширшого розвитку соціалістичної демократії до повного здійснення принципів комуністичного самоврядування, конкретні форми і шляхи здійснення на практиці комуністичного принципу «Від кожного — по здібностях, кожному — по потребах».

За 60 років, які минули після Другого з'їзду РСДРП, Комуністична партія нагромадила величезний досвід політичної, організаційної та ідеологічної роботи в масах, досвід керівництва першою в світі соціалістичною державою.

В 1913 р. В. І. Ленін вказував, що після виникнення марксизму кожна епоха всесвітньої історії приносила нові підтвердження і нові тріумфи. «Але ще більший тріумф,— писав Володимир Ілліч,— принесе марксизмові, як ученню пролетаріату, грядуща історична епоха»⁸. Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції, розгром об'єднаних сил внутрішньої і зовнішньої контрреволюції, відбудова народного господарства, успішне проведення індустріалізації країни і колективізація сільського господарства, перемога над німецьким фашизмом і японським милітаризмом в роки Великої Вітчизняної війни, завершення будівництва соціалізму і перехід до побудови комунізму — ось основні віхи героїчного шляху радянського народу під керівництвом ленінської партії, які набагато наблизили людство до комуністичного суспільного ладу.

Своєю самовідданою боротьбою за інтереси трудящих Комуністична партія здобула безмежну любов і довір'я всіх радянських людей. Коли партія прийшла до влади і приступила до соціалістичних перетворень, вона налічувала у своїх рядах тільки триста тисяч членів. Тепер у Комуністичній партії десять мільйонів чоловік. Створена і вихована Леніним, вона перетворилась у могутню силу сучасності, яка стоїть на чолі великої Радянської держави і керує побудовою першого в світі комуністичного суспільства. Партія виникла і довгі роки була партією робітничого класу, його передовим загonom. Тепер вона стала партією, випробуванням бойовим авангардом усього радянського народу. На шляху до перетворення в партію всього народу КПРС пройшла три етапи. Насамперед, вона до моменту перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції змогла залучити на свій бік, завоювати більшість робітничого класу і значні маси інших шарів трудящих. В ході соціалістичної революції, громадянської війни, на основі соціальних змін у країні в наступні роки за партією пішли основні маси селянства й інтелігенції, які разом з робітничим класом становили більшість народу. Нарешті, в результаті перемоги соціалізму в СРСР, ліквідації експлуататорських класів, зміцнення єдності інтересів робітників,

⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 18, стор. 524.

колгоспників, інтелігенції Комуністична партія остаточно завоювала на свій бік весь народ. Ідеологія партії, її мета стали ідеологією і метою всіх соціальних груп суспільства, всього радянського народу. Ленінська комуністична партія — найбільше, найдорогоцінніше завоювання нашого народу, вона — концентрація його розуму, мудрості, волі, енергії, прагнень.

Роль і вплив Комуністичної партії особливо зросли після ХХ з'їзду КПРС, який відновив ленінський курс зовнішньої і внутрішньої політики партії, рішуче виступив з принципіальною критикою помилок і перекручень, зв'язаних з культом особи Сталіна, і підкреслив велику роль народу як вирішальної сили в будівництві нового суспільства і роль партії як керівної і спрямовуючої сили в боротьбі за комунізм. Відновлення і розвиток ленінських норм партійного життя і принципів колективного керівництва в усіх ланках партії і держави відкрили простір для розвитку творчих сил народу, прискорили рух нашої країни вперед, до комунізму, ще більше зміцнили зв'язки партії з масами.

Великою подією сучасності був ХХІІ з'їзд КПРС, який показав небувалу згуртованість і силу партії, тріумф ленінських ідей. Він посідає особливе місце не тільки в житті нашої партії і радянського народу, а й в розвитку міжнародного комуністичного руху, в історії всього людства. ХХІІ з'їзд відзначив велике політичне і практичне значення діяльності партії після ХХ з'їзду КПРС по подоланню шкідливих наслідків культу особи Сталіна, по викоріненню його пережитків. Повністю розвінчавши культ особи, з'їзд сказав партії і народу правду про грубі порушення Сталіним ленінських заповітів, про зловживання владою, про масові репресії проти чесних радянських людей, про тяжкі помилки в роки Великої Вітчизняної війни, про серйозні наслідки культу особи в галузі господарського будівництва, особливо у сільському господарстві, в галузі партійної, державної та ідеологічної роботи, а також у міжнародних відносинах. З'їзд рішуче засудив помилки, перекручення і чужі духу ленінізму методи роботи, породжені в обставині культу особи Сталіна, який зневажливо ставився до досвіду мас та їх інтересів, відгородився від народу і боявся його. Ці помилки, перекручення і свавілля завдали серйозної шкоди справі партії і народу, гальмували розвиток Радянської країни. Проте, якими тяжкими не були б наслідки культу особи, вони, всупереч наклепам і брехні ворогів соціалізму, не могли нас звернути з ленінського шляху, змінити справді народного характеру радянського соціалістичного ладу, порушити організаційні, політичні і теоретичні основи партії, створеної і вихованої великим Леніним.

Шестидесятиріччя ІІ з'їзду РСДРП Комуністична партія Радянського Союзу зустрічає в умовах розгорнутого будівництва комунізму. Вступивши в новий, більш високий стан свого розвитку, партія ще більше зміцнює свої зв'язки з масами, широко розгортає внутріпартійну демократію, підвищує боездатність усіх партійних організацій, вимагає безумовного додержання ленінських норм партійного життя і принципів колективного керівництва. Враховуючи об'єктивні закони комуністичного будівництва, партія здійснила такі великі заходи, як розширення прав союзних республік, перебудова управління промисловістю і будівництвом, реорганізація машинно-тракторних станцій і дальший розвиток колгоспного ладу, поліпшення системи народної освіти і т. д.

Партія невпинно керується вказівками В. І. Леніна про те, що в умовах побудови нового суспільства на перший план висуваються питання організації народного господарства, обліку і контролю, управ-

ління виробництвом, будівництва економіки. Вона відновлює і розвиває ленінські принципи і організаційні форми управління народним господарством, маючи на увазі нові конкретні умови, якісні зміни, що сталися у народному господарстві, гігантське зростання обсягу виробництва. Життя повністю підтвердило правильність таких форм господарського керівництва, як ради народного господарства і колгоспнародгоспні виробничі управління. Важливий вклад у теорію і практику комуністичного будівництва вніс листопадовий (1962 р.) Пленум ЦК КПРС. На основі його рішень здійснена перебудова партійних органів по виробничому принципу, створений єдиний партійно-державний контроль, забезпечуються централізація керівництва технічною політикою і вдосконалення керівництва економічним будівництвом. Рішення Пленуму ЦК КПРС спрямовують увагу і зусилля партії, всіх її органів, партійних організацій і комуністів на перетворення в життя генеральних завдань комуністичного будівництва, на виробництво промислової і сільськогосподарської продукції, на створення матеріально-технічної бази комунізму.

Радянське суспільство перебуває зараз на такому рівні, коли досягнута повна монолітна єдність усіх соціалістичних націй, усіх верств народу: робітників, колгоспників, інтелігенції. Це дало можливість Комуністичній партії в своїй Програмі вперше в історії висунути таке грандіозне завдання, як формування наукового світогляду у всіх трудівників суспільства, утвердження комуністичної моралі — найсправедливішої і найблагороднішої моралі. Тому особливо непримиримими повинні бути комуністи, всі радянські люди до проявів буржуазної ідеології, до ідеї «мирного співіснування» ідеологій та її носіїв. Жителями болота називав В. І. Ленін тих, хто хотів не боротьби з буржуазною ідеологією, а примирення з нею. Партія дала нищівну відсіч антиленінським поглядам про можливість ідеологічного примирення. Зустріч керівників партії і уряду з діячами літератури і мистецтва, промова товариша М. С. Хрущова на цій зустрічі внесли великий вклад у дальший розвиток марксистсько-ленінської ідеології, удосконалення ідеологічної роботи партії, головне завдання якої — виховання радянських людей у дусі комуністичних ідеалів. Насущні питання ідеологічної діяльності партії в період розгорнутого будівництва комунізму були детально розглянуті на Пленумі ЦК КПРС у червні 1963 р., рішення якого послідовно продовжують і далі розвивають величезну роботу партії в усіх сферах ідеологічного життя.

На всьому шляху свого розвитку Комуністична партія високо несла прапор марксистсько-ленінізму. Марксистсько-ленінізм — це живе, творче, інтернаціональне вчення, що невпинно розвивається, узагальнює досвід історичного розвитку всіх країн. Нерозривно зв'язане з життям, воно постійно збагачується в результаті узагальнення нового досвіду класової боротьби, нових історичних явищ, практики будівництва соціалізму і комунізму. Велич В. І. Леніна полягає в тому, що він розвинув марксистсько-ленінізм в умовах нової історичної епохи, яка наступила в кінці XIX — на початку XX ст. Немає і не може бути марксистсько-ленінізму без того нового, що вніс в марксистсько-ленінізм В. І. Ленін. Ленінізм — є марксистсько-ленінізм, всебічно розвинутий В. І. Ленінін стосовно до нових історичних умов.

Творчо враховуючи конкретні умови, Комуністична партія розвиває і збагачує марксистсько-ленінське вчення, оберігає його революційну душу, його чистоту, рішуче бореться з різними проявами опортунізму, ревізіонізму, догматизму і сектантства. Ми живемо в таку епоху, коли життя висуває все більше теоретичних питань, які перед класиками марксистсько-ленінізму не виникали зовсім або розглядалися тільки в

загальній формі. Створена і вихована великим Леніним Комуністична партія творчо вирішує ці питання, сміливо уточнює положення, які перестали відповідати історичному досвіду, проявляє справді марксистсько-ленінське ставлення до революційної теорії. Вона завжди керується вказівкою В. І. Леніна, що необхідно «ні на хвилину не випускати з уваги нашої кінцевої мети, завжди пропагувати, охороняти від перекозень і розвивати далі пролетарську ідеологію — вчення наукового соціалізму, тобто марксизм»⁹.

Особливо важливе значення в марксистсько-ленінській розробці нових проблем сучасності мають рішення і матеріали XX, XXI і XXII з'їздів партії, документи Пленумів Центрального Комітету КПРС, доповіді і виступи М. С. Хрущова. Нову главу в розвитку ленінізму являє Програма КПРС, прийнята на XXII з'їзді. Нова Програма партії — ленінізм в дії, ленінізм, що втілюється в життя, в повсякденну практику комуністичного будівництва. За останнє десятиріччя Комуністична партія Радянського Союзу збагатила марксизм-ленінізм новими ідеями, важливими теоретичними висновками про історичні рамки диктатури пролетаріату, про закономірності переростання соціалізму в комунізм, про плани створення матеріально-технічної бази комунізму, формування комуністичних суспільних відносин і виховання нової людини, про характер сучасної епохи, закономірності розвитку світової соціалістичної системи, різноманітність форм переходу від капіталізму до соціалізму, про можливість у наш час відвернути світову війну та ін.

В наш час — час найбільшої в історії науково-технічної революції — є всі можливості для бурхливого зростання продуктивних сил, і партія перетворює ці можливості у дійсність. Про це свідчить виконання завдань семирічного плану — важливого етапу на шляху створення матеріально-технічної бази комунізму. Валова продукція промисловості країни виросла за чотири роки семирічки на 45% замість передбачених 39%. За цей час вироблено понад план продукції на 28 млрд. крб. Великий вклад у дострокове виконання семирічки вносять Радянська Україна, складова і невід'ємна частина СРСР. Валова продукція промисловості республіки за минулі чотири роки збільшилась на 45% замість 38%, передбачених семирічним планом на ці роки. Тільки в 1962 р. продуктивність праці в промисловості зросла порівняно з 1961 р. на 6%. За рахунок зростання продуктивності праці одержано дві третини приросту промислової продукції. За чотири роки в республіці стало до ладу 600 нових промислових підприємств.

Здійснені партією, її ленінським Центральним Комітетом заходи по піднесенню сільського господарства дали прекрасні плоди. Незважаючи на несприятливі погодні умови, в 1962 р. валовий збір зерна становив 2 млрд. 18 млн. пудів, що на 711 млн. пудів більше, ніж у 1953 р. Великих успіхів досягнуто у розвитку науки і культури, підвищенні матеріального добробуту трудящих республіки.

Одним з доказів правильності ленінського вчення, його великої життєвої сили, незаперечного обґрунтування наукових передбачень В. І. Леніна є зростання і зміцнення робітничого і комуністичного руху в усьому світі, який став могутньою силою. Він являє собою бойову спіддружність 90 комуністичних партій, які об'єднують у своїх рядах 42,5 млн. чоловік і які ведуть за собою сотні мільйонів трудящих. Зростання сил комунізму в усьому світі — історична закономірність, відкрита марксизмом-ленінізмом. В. І. Ленін вчив комуністів йти вперед

⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 5, стор. 305

у єдиному строю, всемірно зміцнювати свій бойовий міжнародний союз для боротьби проти капіталізму, за торжество комунізму. «Без добровільного прагнення до союзу і єдності з боку пролетаріату,— писав В. І. Ленін,— а далі й усіх трудящих мас усіх країн і націй всього світу, справа перемоги над капіталізмом не може бути успішно завершена»¹⁰. Переборюючи всі і всілякі перешкоди на своєму шляху, комунізм неминуче здобуде остаточну перемогу. Ні жорстокі репресії, ні отруйна зброя наклепів не допоможуть силам реакції зупинити могутній рух сучасності, поширення комуністичних ідей.

Послідовно виконуючи заповіді К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна, Комуністична партія Радянського Союзу виховує своїх членів партії і всіх радянських людей у дусі пролетарського, соціалістичного інтернаціоналізму, невтомно бореться за зміцнення єдності і згуртованості братніх комуністичних і робітничих партій, показує зразок вірності принципам пролетарського інтернаціоналізму, неухильне дотримання яких є важливою умовою дальшого зростання сил і авторитету всього міжнародного комуністичного і робітничого руху. Ведучи боротьбу за чистоту марксизму-ленінізму і творчо розвиваючи його, КПРС завжди вела принципіальну боротьбу проти відступників від марксистсько-ленінського вчення як «справа», так і «зліва», проти націоналізму. Боротьба проти ревізіонізму як головної небезпеки передбачає непримириму боротьбу проти догматизму і сектантства. В сучасних умовах «лівий» опортунізм не менш небезпечний, ніж ревізіонізм. В єдності і згуртованості комуністичних і робітничих партій на основі марксизму-ленінізму КПРС бачить запоруку торжества великих ідей наукового комунізму в усьому світі.

Новим проявом піклування КПРС про зміцнення єдності і згуртованості комуністичних та робітничих партій на принципах марксизму-ленінізму є відкритий лист ЦК КПРС від 14 липня цього року, в якому дано глибоко обгрунтовану критику помилок, антиленінської, немарксистської позиції керівництва Комуністичної партії Китаю в питаннях війни і миру, про роль і розвиток світової соціалістичної системи, боротьби проти ідеології і практики «культу особи», стратегії і тактики світового робітничого руху та національно-визвольної боротьби. Комуністи, весь радянський народ гаряче схвалили відкритий лист ЦК КПРС. Розкольницькі дії китайських керівників засуджують всі братні марксистсько-ленінські партії.

Керуючись принципами пролетарського інтернаціоналізму, на основі марксизму-ленінізму КПРС вирішує всі питання внутрішньої і зовнішньої політики, всі проблеми міжнародних відносин, у тому числі проблеми війни і миру, які стоять особливо гостро тепер, коли людство переживає один з найвідповідальніших етапів свого розвитку. Ще до перемоги Жовтня В. І. Ленін сформулював комуністичну точку зору на питання війни і миру: «Закінчення воєн, мир між народами, припинення грабежів і насильств — саме наш ідеал...»¹¹. Виходячи з ленінських вказівок, Комуністична партія, як вказується в її Програмі, вважає головною метою своєї зовнішньополітичної діяльності забезпечити мирні умови для побудови комуністичного суспільства в СРСР і розвитку світової системи соціалізму і разом з іншими миролюбними народами визволити людство від світової винищувальної війни.

Комуністична партія Радянського Союзу разом з марксистсько-ленінськими партіями всіх країн виступає в авангарді сил, які борють-

¹⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 124.

¹¹ В. І. Ленін. Твори, т. 21, стор. 254.

ся за мир, демократію і соціалізм. Боротьба за соціалізм невіддільна від боротьби за мир. Марксизм-ленінізм вчить робітничий клас, усіх трудящих добиватись перемоги над капіталізмом у мирному економічному змаганні двох систем, в революційній боротьбі проти пануючих експлуататорських класів.

Генеральним курсом Комуністичної партії і Радянського уряду в міжнародних відносинах є ленінська політика мирного співіснування держав з різним суспільним ладом. Її значення ще більше зросло в сучасних умовах, коли існує загроза винищувальної термоядерної війни. Мир — єдина альтернатива ядерній катастрофі, іншого шляху немає. Мир потрібний усім народам. Тому ленінську політику мирного співіснування двох систем, яку проводить Радянський Союз, підтримують мільйони людей праці, все прогресивне людство. Послідовно й рішуче ведучи боротьбу за мир, Комуністична партія і Радянський уряд в той же час свято виконують заповіді великого Леніна — зміцнювати оборону країни, зберігати, як зіницю ока, завоювання соціалізму. Партія завжди пам'ятає про агресивну суть імперіалізму, зберігає революційну пильність, постійно зміцнює монолітну і військову могутність Радянської держави, всього соціалістичного табору — надійну гарантію проти підступів реакційних сил імперіалізму. Теперішнє співвідношення сил на світовій арені дало можливість соціалістичним країнам разом з усіма миролюбними силами вперше в історії висунути як цілком реальне завдання — відвернути нову світову війну, забезпечити мир і безпеку народів. Соціалістична співдружність настільки зміцнилась, що імперіалізм уже не може нав'язувати народам свої умови і диктувати свою волю. Події в районі Карібського моря восени 1962 р. показали, що сили, які виступають за мир, здатні подолати найбільш небезпечні міжнародні кризи, приборкати імперіалістичних агресорів.

Світова соціалістична система на чолі з СРСР стала найважливішим зовнішньополітичним фактором переможного розвитку національно-визвольного руху народів Азії, Африки і Латинської Америки. В 1922 р. В. І. Ленін писав: «А завтрашній день у всесвітній історії буде саме таким днем, коли остаточно прокинуться пробуджені пригноблені імперіалізмом народи і коли почнеться рішучий довгий і тяжкий бій за їх визволення»¹².

Сучасний період національно-визвольного руху яскраво підтверджує передбачення В. І. Леніна. За післявоєнний період понад 50 колишніх колоній завоювали державну незалежність. Національно-визвольний рух вступив у завершальну стадію ліквідації колоніальних режимів. Колоніальні і залежні країни стали на шлях боротьби проти імперіалістичного гніту і колоніалізму, за національну незалежність, свободу, демократію і соціалізм.

КПРС надає всебічну підтримку народам, які борються за своє визволення від імперіалістичного та колоніального гніту. В реальній міжнародній обстановці, у спільній боротьбі проти колоніалізму, політики експорту контрреволюції, за утвердження принципів мирного співіснування зміцнюється єдиний фронт соціалістичних держав з мільйонами державами, що визволилися. Це співробітництво — велика сила у завоюванні політичної і економічної незалежності, в здійсненні законів історії, які ведуть до торжества соціалізму в міжнародному масштабі.

Шестидесятиріччя Другого з'їзду партії співпало з сорокап'яти-

¹² В. І. Ленін. Твори, т. 36, стор. 539.

річчям Комуністичної партії України — одного з бойових і передових загонів КПРС. Комуністична партія України склалась і оформилась на ленінських ідеологічних, організаційних, тактичних і теоретичних принципах з більшовицьких організацій, які були створені під керівництвом В. І. Леніна на Україні і які очолювали боротьбу українських трудящих за соціальне й національне визволення.

Утворення КП(б)У, як і інших комуністичних партій національних республік, було новим етапом в організаційному будівництві КПРС, зв'язаним з утворенням багатонаціональної Радянської держави, з торжеством ленінської національної політики. Разом з усією партією під прапором марксизму-ленінізму партійна організація України за сорок п'ять років пройшла важкий і славний шлях боротьби і перемог. На цьому шляху Комуністична партія України організаційно зміцнювалась, ідейно і політично загартовувалась, набувала багатогранного досвіду організаторської і політичної роботи в масах, керівництва соціалістичним будівництвом в республіці, завжди була вірним і надійним оплотом партії і її ленінського Центрального Комітету. Вірна вченню марксизму-ленінізму, під керівництвом ЦК КПРС, Комуністична партія України є провідною силою українського народу, який разом з усіма народами нашої країни самовіддано бореться за перемогу комунізму.

Більш як шестидесятирічний досвід самовідданої боротьби Комуністичної партії Радянського Союзу і всього радянського народу має всесвітньо-історичне значення. М. С. Хрущов говорив: «Великий, важкий і славний шлях пройшла ленінська партія комуністів, плоть від плоти робітничого класу, його мозок, його серце, виразник його життєвих інтересів, його революційної волі. В світі немає іншої партії, яка за роки свого існування добилась таких великих перемог у перетворенні суспільства»¹³. Весь славний історичний шлях Комуністичної партії і радянського народу підтверджує велику правоту все сильного вчення марксизму-ленінізму, який оволодів розумом і серцями мільйонів людей, зміцнює впевненість в остаточній перемозі комунізму. Історичний шлях КПРС яскраво показує всесвітньо-історичне значення марксистсько-ленінської партії, в якій органічно з'єднані найпередовіша наукова теорія і найпослідовніша революційна практика. До створення таких партій вів і веде весь хід визвольної боротьби людства. В світі є лише одна сила, якій не страшні ніякі вороги. Це — комуністичні і робітничі партії, в перших рядах яких іде славна Комуністична партія Радянського Союзу. Всією своєю діяльністю партія показує, що вона гідна свого великого творця і вождя В. І. Леніна. З іменем партії Леніна, яка втілює розум, честь і совість нашої епохи, все передове людство пов'язує великі перемоги в соціально-економічному перетворенні суспільства, в боротьбі за міцний мир і щастя народів.

¹³ «Матеріали XXII з'їзду КПРС», К., 1962, стор. 84.

О. Т. ЮРЧЕНКО

В. І. ЛЕНІН ПРО ВИНИКНЕННЯ І ОСНОВНІ ЕТАПИ РОЗВИТКУ Й БУДІВНИЦТВА РЕВОЛЮЦІЙНО-МАРКСИСТСЬКОЇ РОБІТНИЧОЇ ПАРТІЇ В РОСІЇ

У березні минуло 65 років з дня скликання I з'їзду РСДРП, який поклав перший камінь у велику справу створення пролетарської партії в Росії. В липні радянський народ відзначив 60-річчя II з'їзду РСДРП, на якому було завершено титанічну роботу революційних соціал-демократів, очолюваних В. І. Леніним, по створенню революційно-марксистської робітничої партії в Росії.

В зв'язку з цими знаменними датами в житті нашої партії і народу виявляється великий інтерес і настійна потреба нагадати погляди і вказівки вождя і засновника партії В. І. Леніна в питанні виникнення і основних етапів розвитку і будівництва Комуністичної партії.

В період культу особи Сталіна, внаслідок відступу від ленінської теоретичної спадщини, в історію створення і основних етапів розвитку й будівництва партії було внесено чимало неясностей, плутанини і прямих перекручень історичної правди. При висвітленні основних етапів історії партії на перший план висувалася особа Сталіна. В ім'я його прославлення порушувалася періодизація історії партії. Утворення партії штучно пов'язувалося з Празькою конференцією, тобто з моментом, коли Сталін став членом Центрального Комітету¹. В зв'язку з цим принижувалося, замовчувалося або взагалі заперечувалося будь-яке позитивне значення I з'їзду РСДРП в історії нашої партії, неправильно висвітлювалася видатна роль II з'їзду.

В. І. Ленін — геніальний засновник нашої Комуністичної партії. Його твори є найважливішим і найавторитетнішим джерелом для вивчення і розуміння історії партії, історії її виникнення, основних етапів її розвитку й будівництва. В. І. Ленін завжди рішуче виступав проти спотворення історії партії меншовиками, троцькістами, борючись проти будь-якого штучного порушення єдності і послідовності історичного процесу розвитку й будівництва партії з часу її заснування на I з'їзді РСДРП.

Історію виникнення основних етапів розвитку й будівництва революційно-марксистської робітничої партії в Росії В. І. Ленін розглядав як історію ідейної і політичної боротьби революційно-марксистської і угодовсько-опортуністичної течій в рядах російського соціал-демократичного робітничого руху. Він писав, що як тільки агітація 1894—1895 рр. і страйки 1895—1896 рр. створили міцний, безперервний зв'язок соціал-демократії з масовим робітничим рухом, «*відразу ж* почалась ідейна боротьба двох течій у марксизмі: боротьба «економістів» з послідовними, або (пізніше) «іскрівцями» (1895—1902), боротьба

¹ Див. Л. Ильичев. Научная основа развития общества, журн. «Коммунист», 1962, № 16, стор. 29.

«меншовиків» з «більшовиками» (1903—1908), боротьба ліквідаторів з марксистами (1908—1914)»².

«Економісти» — це перша опортуністична течія в російській соціал-демократії, перший супротивник створення в Росії самостійної політичної партії робітничого класу, перше інтелігентсько-опортуністичне угруповання, що намагалось підпорядкувати робітничий рух класовим інтересам буржуазії. В період 1895—1898 рр. ця тенденція в російській соціал-демократії тільки намічалася і лише в наступні роки (1899—1902) вона поглибилася, викристалізувалася, остаточно розділивши російську соціал-демократію на дві течії: дрібнобуржуазну, опортуністичну, угодовську — на правому фланзі, і революційну, послідовно-марксистську — на лівому.

Утворення в 1898 р. РСДРП — справа революційно-марксистського ядра російської соціал-демократії, очолюваного В. І. Леніним. Хоч В. І. Ленін, перебуваючи в сибірському засланні, не був присутній на I з'їзді РСДРП, проте це не значить, що з'їзд готувався без його впливу й участі. Вже в своїх ранніх творах В. І. Ленін висунув і обґрунтував ідею утворення пролетарської партії в Росії³. Створений ним петербурзький «Союз боротьби за визволення робітничого класу» був зачатком революційної партії, яка спирається на робітничий рух і керує класовою боротьбою пролетаріату. За безпосередніми вказівками В. І. Леніна петербурзький «Союз боротьби» в 1896 р. зробив перші практичні кроки для скликання з'їзду російських соціал-демократів з метою створення партії. Н. К. Крупська в спогадах розповідає, що «Ілля з тюрми почав наполягати на скликанні I з'їзду, писати популярну програму партії...»⁴. З метою реалізації цих вказівок Н. К. Крупська за дорученням петербурзького «Союзу боротьби» влітку 1896 р. виїжджала до Києва, щоб вирішити питання про видання загальноросійської нелегальної газети і про підготовку з'їзду партії. Зупинившись у Полтаві, вона провела нараду з київськими і полтавськими соціал-демократами⁵. «Про все порозумілися в Полтаві», — відмічала Н. К. Крупська⁵.

Далі обстановка склалася так, що доведення до кінця справи скликання з'їзду випало на долю київських соціал-демократів. Вони створили нелегальний орган — «Рабочую газету», який пропагував ленінські ідеї політичної боротьби пролетаріату й об'єднання його в єдину пролетарську партію. В. І. Ленін підкреслював, «що величезна більшість російських соціал-демократів поділяла цілком саме ці переконання «Рабочей газеты»⁶. Організатори з'їзду відбивали думки і прагнення впливових і численних на той час соціал-демократичних організацій, що стояли на марксистсько-ленінських позиціях і в діяльності яких брали активну участь видатні діячі партії і робітничого руху: І. В. Бабушкін, В. А. Шелгунов, М. І. Калінін, Г. І. Петровський і багато інших послідовних революційних соціал-демократів — учнів і однодумців В. І. Леніна.

У зв'язку з цим слід відмітити, що В. І. Ленін у серпні 1902 р. писав, що в період 1894—1898 рр., на відміну від наступного періоду розброду

² В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 251.

³ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 1, стор. 261, 262, 268, 269, 289; т. 2, стор. 309.

⁴ Н. К. Крупская. О Ленине, М., 1960, стор. 103, 104.

⁵ Див. Н. К. Крупская, «Союз борьбы за освобождение рабочего класса», журн. «Творчество», 1920, № 7—10, стор. 7. В світлі цих фактів цілком безпідставними є твердження деяких істориків про те, що В. І. Ленін в той час «не піднімав питання про скликання з'їзду представників соціал-демократичних організацій» (журн. «Вопросы истории», 1956, № 1, стор. 30).

⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 4, стор. 155.

й хитання, в середовищі російських соціал-демократів не було розбіжності. «Соціал-демократія була тоді,— писав Ленін,— єдиною ідейно, і тоді ж зроблено було спробу добитися також єдності практичної, організаційної (утворення Російської соціал-демократичної робітничої партії)»⁷.

З великим задоволенням зустрів звістку про I з'їзд В. І. Ленін. Як розповідає О. Б. Лепешинська, він одного разу зібрав усіх марксистів, що знаходилися в мінусинському засланні, і розповів, що відбувся I з'їзд партії. «Було видно, що Володимир Ілліч глибоко радіє з цієї події,— пише О. Б. Лепешинська.— Він урочисто підкреслив перед нами, що віднині соціал-демократична партія в Росії створена, і запропонував нам усім вступити до неї»⁸.

Рішення і «Маніфест» I з'їзду стали важливою зброєю в боротьбі революційних соціал-демократів проти «економистів», ідейного розброду і організаційної розпорошеності, за відновлення партії та її центральних керівних установ. В. І. Ленін неодноразово підкреслював це у своїх працях. Він вказував на велике значення для російської соціал-демократії основних принципів, викладених у «Маніфесті» I з'їзду РСДРП.

В цілому ряді творів В. І. Ленін викладає, коментує і пропагує основні положення «Маніфесту», висловлює солідарність з його основними ідеями⁹. «Ми визнаємо себе членами цієї партії, цілком поділяємо основні ідеї «Маніфесту» і надаємо йому важливого значення, як відкритому проголошенню її цілей»¹⁰.— писав В. І. Ленін в «Заяві редакції «Искры». Свою працю «Завдання російських соціал-демократів» В. І. Ленін назвав «коментарем» до «Маніфесту» I з'їзду РСДРП¹¹. Визначаючи в статті «Наша програма» завдання партії, В. І. Ленін писав: «Ми переконані, що таким чином ми будемо йти шляхом, накресленим «Російською соціал-демократичною робітничою партією» у виданому нею «Маніфесті»¹².

Важливе значення мають ленінські висловлювання з приводу стану і завдань партії після I з'їзду РСДРП. З цього часу усі соціал-демократичні організації — комітети, групи, всі друковані соціал-демократичні органи виступали й діяли як організації і органи РСДРП. Але I з'їзд РСДРП не озброїв партію Програмою, вказавши, що її буде розроблено пізніше; створеним на з'їзді Центральному Комітетові і центральному органу партії не вдалося провести в життя рішення з'їзду, бо незабаром після нього вони були розгромлені поліцією. Внаслідок цього фактичної єдності партії на цьому етапі досягнуто не було. Як відзначав В. І. Ленін, створена партія «вернулась назад до колишньої роздробленої роботи окремих місцевих організацій»¹³. Але, відзначаючи, що після I з'їзду РСДРП «фактично єдності партії не було»¹⁴, В. І. Ленін водночас рішуче боровся проти будь-яких заперечень факту існування партії. Викриваючи «економистів», В. І. Ленін з гнівом писав у кінці 1899 р.: «Ім нема діла до того, що передові російські робітники вже поклали основу «Російській соціал-демократичній робітничій партії»¹⁵. Володимир Ілліч підкреслював, що, не-

⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 6, стор. 179.

⁸ «Спогади про Володимира Ілліча Леніна», ч. I, К., 1958, стор. 161.

⁹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 4, стор. 155—157, 188, 255, 290; т. 5, стор. 82, 135.

¹⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 4, стор. 319.

¹¹ Там же, стор. 295.

¹² Там же, стор. 188.

¹³ Там же, стор. 189.

¹⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 13, стор. 80.

¹⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 4, стор. 233.

зважаючи на послаблення партії поліцейськими репресіями, ідейним розбродом і організаційною розпорошеністю, «партія не перестала існувати»¹⁶, що «не маючи єдиного центра, Російська соціал-демократична робітничка партія існує в ряді комітетів і органів, має «Маніфест» і рішення першого з'їзду»¹⁷.

В творах кінця 90-х років XIX ст. і початку 900-х років (до II з'їзду РСДРП) В. І. Ленін неодноразово відзначає факт утворення партії в 1898 р.¹⁸, часто оперує словами: «ми, партія боротьби»¹⁹, «наша партія»²⁰ і т. д. Все це не залишає ніякого сумніву в тому, що В. І. Ленін уже в ті роки говорив і писав про РСДРП як про існуючу, діючу партію. Поряд з цим В. І. Ленін підкреслював, що партія не була об'єднана. «До кінця 1903-го року,— писав Володимир Ілліч,— наша партія була сукупністю не зв'язаних між собою місцевих с.-д. організацій, які називалися *комітетами*»²¹. В іншому місці він зазначав, що незабаром після I з'їзду РСДРП «вся партія перетворилася в безформний конгломерат місцевих партійних організацій»²². Організаційна роздробленість РСДРП, викликана, насамперед, репресіями царизму, призвела до посилення в партійних організаціях впливу опортуністів, до ідейного розброду й хитання в теорії, кустарництва в практиці соціал-демократичного руху. «Ставало,— писав В. І. Ленін,— все більш і більш очевидним, що недосить самого чисто ідейного зв'язку між комітетами. Дедалі відчутніше виявлялася потреба утворити дійсно згуртовану партію, тобто виконати те, що лише намічалось в 1898 році»²³.

В боротьбі проти ревізіоністів, відступників від принципів революційного марксизму, В. І. Ленін відстояв і далі розвинув ідеї Маркса і Енгельса про пролетарську партію, розробив основи вчення про революційно-марксистську робітничу партію як партію нового типу, революційну, керівну і організуючу силу робітничого руху. В. І. Ленін виконав титанічну роботу по виробленню і здійсненню плану відновлення й зміцнення ідейної і організаційної єдності партії, по згуртуванню всіх революційних соціал-демократів навколо цього завдання. В «Заяві редакції «Искры» В. І. Ленін закликав соціал-демократів спрямувати всі зусилля на утворення міцної партії, яка боролася б під єдиним прапором революційної соціал-демократії. «Саме це завдання,— підкреслював він,— було намічене вже з'їздом 1898 року, який утворив Російську соціал-демократичну робітничу партію і опублікував її «Маніфест»²⁴. В статті «Насущні завдання нашого руху» Володимир Ілліч відзначав: «З'їзд наших товаришів в 1898 р. вірно поставив завдання... І ми повинні рішуче взятися за виконання цих завдань, поставивши на чергу питання про програму, організацію і тактику партії»²⁵. В післямові до «Повідомлення про утворення «Організаційного Комітету» В. І. Ленін писав: «Об'єднання, відновлення цілісності партії— найнасущніше завдання російських соц.-демократів, яке настійно вимагає негайного розв'язання»²⁶. Такі думки проходять червоною ниткою через всі основні твори В. І. Леніна, присвячені питанням будівництва революційно-марксистської робітничої партії в

¹⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 4, стор. 189.

¹⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 6, стор. 279—280.

¹⁸ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 4, стор. 203, 205, 230, 332, 344; т. 5, стор. 427, 467.

¹⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 5, стор. 440.

²⁰ Там же, стор. 446.

²¹ В. І. Ленін. Твори, т. 8, стор. 103.

²² В. І. Ленін. Твори, т. 7, стор. 428.

²³ Там же, стор. 429.

²⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 4, стор. 319.

²⁵ Там же, стор. 336.

²⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 6, стор. 267.

Росії, написані як у період «Искры», так і в наступні роки боротьби за партію проти меншовиків, ліквідаторів, троцькістів.

Здійснюючи завдання відновлення ідейної і організаційної єдності партії, революційним соціал-демократам-іскрівцям, очолюваним В. І. Леніним, довелося перебороти неправильні погляди бундівців та інших опортуністів, які, заперечуючи факт існування РСДРП, домагалися того, щоб з'їзд, що скликається, був установчим, на якому мала бути створена партія. Так, на нараді Організаційного Комітету по скликанню II з'їзду РСДРП в Харкові в лютому 1903 р. представник Бунду запропонував обговорити першим питання про те, «існує чи не існує Російська соціал-демократична партія?». З рішучим протестом проти самої постановки цього питання виступив Г. М. Кржижановський, який вважав «найтяжчою образою для себе особисто і для всіх російських товаришів не тільки негативне вирішення цього питання, а й саму постановку його...»²⁷. На вимогу іскрівців висунуте бундівцем питання було знято з обговорення.

Розробляючи статут по скликанню II з'їзду РСДРП, Організаційний Комітет глибоко проаналізував питання про те, існує партія чи ні, і про характер наступного з'їзду. В пояснювальній записці до проекту статуту Організаційний Комітет зазначав: «В основу цього проекту покладено визнання існування РСДРП. Формальне існування партії виявляється у визнанні її усіма організаціями. Але це формальне існування партії — не проста фікція: йому відповідає і деяка реальна єдність організацій, які зараховують себе до партії. Правда, ця єдність далеко не повна, і Організаційний Комітет менш за все замружує очі на дезорганізацію партії. Однак визнавати дезорганізацію партії ще не значить заперечувати саме існування партії. Партія не є тільки формальне об'єднання, і тому, як існування ЦК само по собі не доводить існування партії, так і відсутність його — неіснування її»²⁸.

Ознайомившись з проектом статуту, В. І. Ленін у березні 1903 р. писав до Організаційного Комітету: «Поспішаємо повідомити, що загалом ми дуже задоволені Вашим проектом, який старанно і розумно складений... З свого боку ми напишемо в іскрівські організації про нашу пораду прийняти негайно і цілком Ваш проект»²⁹.

Завдання відновлення єдності партії було блискуче здійснено ленінською «Искрой» з допомогою створеної навколо неї організації професійних революціонерів, під безпосереднім керівництвом В. І. Леніна. В статті «Про більшовизм», написаній у 1913 р., В. І. Ленін зазначав, що стара «Искра», перемігши «економізм», «відновила, на початку марксизму і революційних с.-д. принципів, с.-д. партію (засновану в 1898 р., але потім зруйновану арештами)»³⁰. Слід підкреслити, що в цій статті питання про утворення нашої партії розглядається В. І. Леніним вже не в практичному, а в чисто історичному аспекті, після того як це питання набуло історичного завершення.

В боротьбі проти меншовицько-троцькістського спотворення історії партії В. І. Ленін неодноразово підкреслював факт існування партії з часу I з'їзду РСДРП. Так, у вересні 1913 р., заперечуючи твердження В. Засулич про те, що партія була заснована на II з'їзді,

²⁷ «Информационное письмо Г. М. Кржижановского в редакцию «Искры», журн. «Исторический архив», 1962, № 1, стор. 189.

²⁸ «Второй съезд РСДРП. Протоколы», стор. 707—708.

²⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 34, стор. 122.

³⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 18, стор. 433. Слід також мати на увазі, що про це йшлося і в резолюції II з'їзду РСДРП на звіт Організаційного Комітету [«КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК» (далі — «КПРС в резолюціях...»), ч. I, К., 1954, стор. 54].

В. І. Ленін писав: «На ділі партія була заснована в 1898 році і спира-лася на пробудження масового робітничого руху в 1895—1896 ро-ках»³¹.

Чи не заперечують усі ці висловлювання відоме положення В. І. Леніна в книзі «Крок вперед, два кроки назад» про те, що голов-не завдання II з'їзду РСДРП полягало «у створенні *справжньої* партії на тих принципіальних і організаційних началах, які були висуну-ті і розроблені «Искрой»?³² Ні, не заперечують. Вислів «створення *справжньої* партії» тут вжито в тому ж розумінні, як, наприклад, і піз-ніше, в 1909 р., коли партія в зв'язку з наступом реакції і дезорганіза-торськими діями ліквідаторів переживала тяжку кризу і коли В. І. Ле-нін писав, що завдання революційних соціал-демократів у цих умовах полягають «у створенні дійсно єдиної і міцної пролетарської партії»³³. Як тут, так і там, В. І. Ленін вживав вислів «створення» в розумінні від-новлення партії, тимчасово послабленої, зруйнованої репресіями цариз-му і дезорганізаторськими діями опортуністичних елементів.

Висловлювання В. І. Леніна про те, що партія існує з часу I з'їз-ду РСДРП, не суперечать і другому важливому положенню В. І. Ле-ніна, а саме, що «більшовизм існує, як течія політичної думки і як політична партія, з 1903 року»³⁴. Якщо брати це положення не ізольо-вано від інших ленінських висловлювань з цього питання, то стає яс-ним, що в даному випадку В. І. Ленін мав на увазі факт завершення процесу формування, виникнення і оформлення в окрему політичну групу революційної частини РСДРП, що склалася в боротьбі проти опортуністичних елементів і яка залишалася вірною принципам рево-люційного марксизму протягом усього часу боротьби за створення революційно-марксистської робітничої партії в Росії. «Більшовики не «казус»,— писав В. І. Ленін,— вони *виросли* із боротьби з опортуніз-мом 1894—1914 рр.!!»³⁵. Вже «Искру» В. І. Ленін вважав «цілком «більшовицькою» за напрямом»³⁶. В. І. Ленін підкреслював, що «від-стоювання революційної тактики старої «Искры» створило «більшо-визм»³⁷, що «більшовизм провів за три роки, 1900—1903, стару «Иск-ру» і вийшов на боротьбу з меншовизмом, як цільний напрям»³⁸. Во-лодимир Ілліч вказував на ідейний зв'язок і історичну послідовність між «легальним марксизмом», «економізмом» і «меншовизмом»³⁹. Та-кою ж мірою зв'язані ідейно і історичною послідовністю представники революційно-марксистського крила російської соціал-демократії: по-слідовні марксисты другої половини 90-х років XIX ст., іскрівці почат-ку 900-х років, більшовики з часу II з'їзду РСДРП.

Відбиваючи думки і переконання більшості членів РСДРП, біль-шовики, тобто іскрівці, послідовні революційні соціал-демократи, фак-тично представляли собою партію. II з'їзд РСДРП організаційно за-кріпив їх вплив у партії, зробив, як відзначав В. І. Ленін, вибір саме на користь більшовицького напрямку в подальшій боротьбі і діяльності РСДРП⁴⁰. Видатна історична роль II з'їзду РСДРП полягає в тому,

³¹ В. І. Ленін. Твори, т. 19, стор. 347. В багатьох інших творах В. І. Ленін часто нагадує факт утворення партії в 1898 р. на I з'їзді РСДРП (Див. В. І. Ленін. Твори, т. 8, стор. 103, 391; т. 13, стор. 80; т. 19, стор. 212).

³² В. І. Ленін. Твори, т. 7, стор. 185.

³³ В. І. Ленін. Твори, т. 15, стор. 407.

³⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 8.

³⁵ Ленинский сборник XIV, М.—Л., 1930, стор. 317.

³⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 302.

³⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 21, стор. 290.

³⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 16, стор. 39.

³⁹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 13, стор. 90.

⁴⁰ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 6, стор. 450.

що на ньому була завершена титанічна робота революційних соціал-демократів, очолюваних В. І. Леніним, по створенню революційно-марксистської робітничої партії в Росії — РСДРП, як партії нового типу, більшовицької партії. З'їзд озброїв партію Програмою, Статутом і рядом принципіальних рішень з питань тактики. В зв'язку з цим II з'їзд РСДРП був не просто черговим. Як зазначав В. І. Ленін, він мав «ще більш *установчий* характер, ніж перший»⁴¹. Проте міцної єдності партії не було досягнуто і на II з'їзді. Як вказував В. І. Ленін, з'їзд завершився, «з одного боку, формальним об'єднанням партії, з другого боку, розколом її на «більшість» і «меншість»⁴².

Таким чином, у творах В. І. Леніна чітко визначені як історичне значення I, так і видатна роль II з'їздів РСДРП у створенні партії російського пролетаріату. «Наша партія,— писав В. І. Ленін у «Повідомленні про III з'їзд Російської соціал-демократичної робітничої партії»,— почала складатися уже давно, зараз же після широкого робітничого руху 1895 і 1896 років. В 1898 році зібрався перший з'їзд, який заснував Російську соціал-демократичну робітничу партію і намітив її завдання. В 1903 році відбувся другий з'їзд, який дав партії програму, ухвалив ряд резолюцій про тактику і вперше спробував створити цільну партійну організацію. Правда, це останнє завдання не вдалося партії відразу. Меншість другого з'їзду не захотіла підкоритися більшості його і почала розкол, який завдав глибокої шкоди с.-д. робітничому рухові»⁴³.

Тут В. І. Ленін встановлює прямий зв'язок, безпосередню послідовність між I і II з'їздами РСДРП як між двома етапами єдиного, нерозривного процесу створення і будівництва пролетарської партії в Росії.

Історія розвитку нашої партії після II з'їзду РСДРП є продовженням, у нових умовах і в нових формах, ідейної і політичної боротьби між революційно-марксистським, більшовицьким ядром партії і опортуністично-ревізіоністським, меншовицьким крилом її, боротьби за пролетарську партію, за РСДРП як послідовно революційно-марксистську партію, як партію нового типу.

В. І. Ленін у своїх творах багато приділив уваги визначенню історичної ролі більшовиків у дальшому розвитку й будівництві РСДРП як партії нового типу, партії, вільної від опортунізму, партії соціальної революції і диктатури пролетаріату. В. І. Ленін підкреслював, що саме «більшовики відновили партію»⁴⁴ після того, як меншовики зруйнували її своїми розкольніцькими, дезорганізаторськими діями після II з'їзду РСДРП. Захопивши з допомогою примиренців ЦО партії, потім Раду партії і, нарешті, ЦК, меншовики не змогли завоювати партію і вже на кінець 1904 р. опинилися в стані фактичної ізоляції від партії. «Партія без органу, орган без партії!»⁴⁵ — так характеризував В. І. Ленін стан справ у партії в грудні 1904 р. Спираючись на підтримку більшості партії, більшовики під керівництвом В. І. Леніна здійснили скликання III з'їзду РСДРП, який обрав центральні керівні органи партії і прийняв важливі рішення з питань тактики партії в умовах революції.

III з'їзд скликався як загальнопартійний з'їзд. Але меншовики

⁴¹ В. І. Ленін. Твори, т. 6, стор. 249.

⁴² В. І. Ленін. Твори, т. 7, стор. 429.

⁴³ В. І. Ленін. Твори, т. 8, стор. 391—392.

⁴⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 9, стор. 129.

⁴⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 7, стор. 469.

відмовилися від участі в ньому, і з'їзд кваліфікував їх як частину, що відкололася від партії. Якщо III з'їзд РСДРП ще тісніше згуртував більшість партії, то влаштована закордонними меншовиками конференція ознаменувала розклад у таборі меншовиків, продемонструвала «повну нездатність меншості організувати навіть своїх власних прихильників»⁴⁶. Дбаючи про єдність партії, III з'їзд РСДРП створив «повну можливість для всіх соціал-демократів працювати разом, вступати упевнено в ряди однієї партії, досить широкої і життєвої, досить зміцнілої і сильної, щоб паралізувати традиції старої гуртківщини...»⁴⁷.

Революційні події 1905 р. підтвердили правильність тактики і рішень більшовицького III з'їзду РСДРП. Під впливом цих подій меншовики, зазначав В. І. Ленін, «фактично почали переходити на сторону своїх опонентів, тобто діяти не відповідно до своїх резолюцій, а відповідно до резолюцій III з'їзду»⁴⁸. Революційний період 1905—1907 рр. з точки зору розвитку РСДРП характеризується, з одного боку, неухильним зростанням впливу більшовиків, як провідної сили партії, і, з другого,— наростаючим послабленням впливу меншовиків, як опортуністичної частини партії, як правого, ліквідаторського крила її. В роки революції більшовизм став широким масовим рухом пролетаріату. В. І. Ленін вказував, що «робітничі маси, як це визнавали не раз самі меншовики, йшли під час революції з більшовиками при всіх найзначніших виступах»⁴⁹. Незначна кількісна перевага меншовиків на IV (Об'єднавчому) з'їзді РСДРП була не виявом їх переважального впливу в партії, не наслідком перемоги їх тактики, їх організаційних поглядів, а виключно результатом їх махінацій під час виборів на з'їзд і репресій царизму проти більшовиків після поразки грудневого повстання. Саме життя незабаром показало, наскільки неміцною, штучною була «перемога» меншовиків на IV (Об'єднавчому) з'їзді РСДРП. V (Лондонський) з'їзд, що відбувся через рік, у травні 1907 р., підбив підсумки боротьби більшовиків і меншовиків за вплив у партії. Він закріпив перемогу більшовизму над меншовизмом. Чим далі, тим глибшою ставала безодня між більшовиками — керівною силою РСДРП — і меншовиками, які дедалі прогресували «від революціонерів до кадетів»⁵⁰.

Після V (Лондонського) з'їзду РСДРП більшовики під керівництвом В. І. Леніна вели лінію на повне очищення партії від опортунізму. Визначаючи завдання більшовиків у боротьбі за єдину й міцну пролетарську партію, В. І. Ленін писав, що ці завдання «в 1906—1907 роках полягали в скиненні меншовицького ЦК, що не спирався на більшість партії», а в 1908—1909 рр.— «в терпеливому вихованні партійних елементів, у згуртуванні їх, у створенні дійсно єдиної і міцної пролетарської партії»⁵¹.

У тяжких умовах наступу реакції, жорстоких переслідувань царизму й контрреволюційної буржуазії боротьба за збереження партії була основним завданням більшовиків. «Черговим нашим завданням є збереження й зміцнення РСДРП»⁵²,— писав В. І. Ленін у липні 1909 р. Нарада розширеної редакції «Пролетарія» прийняла спеціаль-

⁴⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 8, стор. 494.

⁴⁷ Там же, стор. 393.

⁴⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 9, стор. 121.

⁴⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 21, стор. 291.

⁵⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 11, стор. 212.

⁵¹ В. І. Ленін. Твори, т. 15, стор. 406—407.

⁵² Там же, стор. 382.

ну резолюцію «Завдання більшовиків в партії», написану В. І. Леніним⁵³. У ній вождь пролетаріату підкреслював, що більшовики — це передові борці за партію і революційну соціал-демократичну лінію, що вони повинні згуртувати всі справді партійні елементи навколо завдання збереження й зміцнення старої, нелегальної РСДРП. В статті «Стан справ в партії» В. І. Ленін закликав більшовиків напружити сили, щоб до кінця виявити свою принципіальну лінію, згуртуватися «і знову, як раніше, вивести партію на дорогу»⁵⁴. Завдання більшовиків, писав він, полягає в тому, щоб дати відсіч усім ворогам соціал-демократії, показати приклад усім, хто вагається, «і допомогти нелегальній РСДРП стати на ноги»⁵⁵. Застерігаючи від примиренських помилок, що загальмували б «відновлення РСДРП», В. І. Ленін підкреслював: «На дорогу може вивести партію тільки більшовизм, вільний від хитань і вліво і вправо»⁵⁶.

Рішуче борючись проти сектантської обмеженості одзовістів, В. І. Ленін нагадував, що більшовики ще до революції 1905 р. заявляли, що «вони хочуть не створити особливий напрям в соціалізмі, а застосувати до нових умов нашої революції основні принципи всієї міжнародної революційної, ортодоксально-марксистської соціал-демократії»⁵⁷. В. І. Ленін безустанно доводив, всебічно обґрунтовував завдання більшовиків у партії, вказував на зростання їх впливу в партії і на те, що вони є найбільш відповідальні за стан справ у партії, підкреслюючи, що «всю, або майже всю наявну *партійну* роботу — особливо на місцях — несуть на собі тепер більшовики»⁵⁸. В основі загальнопартійних рішень, прийнятих V з'їздом, III, IV і V конференціями РСДРП, лежали ленінські проекти резолюцій по всіх основних питаннях партійної політики і тактики в тяжкі роки реакції. В цих рішеннях тактична й політична лінія більшовиків восторжествувала в загальнопартійному масштабі. «...Фактично,— писав В. І. Ленін,— наша течія все більше починає дорівнювати всій нашій партії»⁵⁹.

На основі завоювань більшовизму В. І. Ленін пропонував довести до кінця справу завершення будівництва партії і очищення її від опортуністів, на принципах більшовизму, як партії нового типу, залучаючи «до справи *партійного будівництва* всі придатні для нього елементи»⁶⁰, зокрема меншовиків-плехановців, які залишалися вірними прапору партійності і боролися проти ліквідаторів. «Більшовики очищали ґрунт для партійності своєю непримиренною боротьбою проти антипартійних елементів в 1903—1905 і в 1906—1907 роках,— писав В. І. Ленін в липні 1909 р.— Більшовики повинні тепер *збудувати партію*, збудувати з фракції партію, збудувати партію з допомогою тих позицій, які завойовано фракційною боротьбою»⁶¹. Ці позиції полягали в зростаючому впливові більшовиків у РСДРП, в ідейному і організаційному завоюванні більшості партії. Йшлося не про побудову нової партії, як це неправильно твердилося в «Короткому курсі історії ВКП(б)», а про збереження і зміцнення РСДРП, очищення її від ліквідаторів, троцькістів та інших антипартійних елементів, відновлення її Цент-

⁵³ «КПРС в резолюціях...», ч. I, стор. 208—210.

⁵⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 36, стор. 143.

⁵⁵ Там же, стор. 144.

⁵⁶ Там же, стор. 146.

⁵⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 15, стор. 404—405.

⁵⁸ Там же, стор. 383.

⁵⁹ Там же, стор. 313.

⁶⁰ Там же, стор. 383.

⁶¹ Там же, стор. 407.

рального Комітету, зруйнованого дезорганізаторськими діями ліквідаторів і примиренців. Здійснюючи ленінську тактику, більшовики згуртували всі справді партійні елементи РСДРП і успішно довели до кінця справу відновлення партії і її ЦК. «Нарешті вдалося — всупереч ліквідаторській наволочі — відродити партію і її Центральний Комітет»⁶², — писав В. І. Ленін, повідомляючи М. Горького про роботу VI (Празької) конференції РСДРП.

Празька конференція знаменувала велику перемогу більшовиків в боротьбі за партію, за РСДРП. «Уцілів не тільки прапор російської с.-д., її програма, її революційні заповіді, уціліла її організація»⁶³, — зазначалося в повідомленні ЦК РСДРП про конференцію. Конференція виключила меншовиків-ліквідаторів з партії і заявила, що вони «не можуть користуватися ім'ям РСДРП»⁶⁴. Це означало, що конференція завершила боротьбу за повне відділення революційно-соціал-демократичних пролетарських елементів РСДРП від дрібнобуржуазно-опортуністичних. На цій основі в РСДРП була ліквідована фракційність. «З 1912 року, — писав В. І. Ленін в 1914 р., — вже більше двох років, *нема* в Росії фракційності серед організованих марксистів, *нема* спорів про тактику в *єдиних* організаціях, на *єдиних конференціях* і з'їздах. Є *повна* розірваність між партією, яка формально заявила в січні 1912 року про те, що ліквідатори *не* належать до неї, і ліквідаторами»⁶⁵.

Викриваючи злобні нападки і брехливі вигадки ліквідаторів і троцькістів щодо Празької конференції, В. І. Ленін у праці «Анонім із «Vorwärts'a» і стан справ в РСДРП» писав, що жодна соціал-демократична партія в світі не створювалася — особливо в епоху буржуазних революцій — без тяжкої боротьби і розколів з буржуазними попутниками пролетаріату: «В тяжкій боротьбі проти таких попутників складається з 1898 р., росте, міцніє і загартовується, всупереч усім перешкодам, так само і Російська соціал-демократична робітнича партія»⁶⁶. Важливо підкреслити, що і після Празької конференції В. І. Ленін процес створення пролетарської партії в Росії веде від 1898 р., тобто від I з'їзду РСДРП.

Відновлення, будівництво партії більшовики вели під прапором РСДРП. В боротьбі за партію, проти ліквідаторів, одзовістів, троцькістів В. І. Ленін з гордістю говорив: «Наша партія, наша РСДРП»⁶⁷, «Наша партія, Російська с.-д. робітнича партія»⁶⁸ і т. д. Деякі історики вважають, що Празька конференція не додала до назви «РСДРП» слово «більшовиків», боячись допомогти опортуністам в їхній брехні про те, нібито Празька конференція була фракційною нарадою більшовиків і тому, мовляв, не мала права говорити від імені всієї РСДРП тощо⁶⁹. Це неправильний погляд. Подібні уявлення призводять іноді до тверджень, що Празька конференція вигнала меншовиків-ліквідаторів з... більшовицької партії⁷⁰, хоч відомо, що меншовики ніколи не були в лавах більшовиків. Празька конференція була загально-партійною конференцією, що за своїм значенням відіграла роль партійного

⁶² В. І. Ленін. Твори, т. 35, стор. 1.

⁶³ «КПРС в резолюціях...», ч. 1, стор. 247.

⁶⁴ Там же, стор. 264.

⁶⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 300—301.

⁶⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 17, стор. 467.

⁶⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 16, стор. 226.

⁶⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 21, стор. 14.

⁶⁹ Див. М. Волин. Об изучении дооктябрьского периода истории большевизма, журн. «В помощь политическому самообразованию», 1959, № 7—9, стор. 54.

⁷⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 21, стор. 422, примітка 110.

з'їзду. На конференції були представлені не тільки більшовики, а й меншовики-партійці, представник яких Д. М. Шварцман був обраний до складу ЦК РСДРП⁷¹. У повідомленні ЦК про конференцію, редактованому В. І. Леніним⁷², говорилося: «Центральний Комітет має в своєму складі представників і більшовиків, і партійних-меншовиків, і не фракційних соціал-демократів-партійців. ЦК буде намагатися обслуговувати *всі* сфери робітничого руху і буде невпинно боротися за повне об'єднання *всіх* партійців без різниці фракцій, за встановлення нормальних відносин з національними с.-д. організаціями»⁷³.

У той час було ще чимало робітників, які не розібралися в суті тактичних розходжень і ідейної боротьби в РСДРП, але входили в єдині партійні організації, разом з більшовиками боролися проти ліквідаторів, відстоювали нелегальну РСДРП, відновлювали і зміцнювали нелегальні партійні організації. У таких умовах перед більшовиками стояло завдання повністю завоювати на свій бік, під більшовицький прапор усіх таких робітників-партійців, усю РСДРП. Ось чому Празька конференція, яка за своїм складом була майже цілком більшовицькою, не додала до назви «РСДРП» слово «більшовиків».

Період після Празької конференції був новим історичним етапом у житті й діяльності РСДРП — етапом «завершення будівництва робітничої партії»⁷⁴. Велику роль у цьому відіграла створена більшовиками під керівництвом В. І. Леніна газета «Правда». Підводячи підсумки боротьби за згуртування російського пролетаріату під прапором більшовизму, В. І. Ленін писав у 1914 р.: «Досвід масового руху за 1912, 1913 і половину 1914 р. цілком і блискуче підтвердив і програмні, і тактичні, і організаційні ідеї, рішення, лінію правдивості»⁷⁵. На початок імперіалістичної війни 1914 р., що стала передднем Лютневої буржуазно-демократичної і Великої Жовтневої соціалістичної революції, РСДРП була єдиною революційною партією всеросійського пролетаріату, що під проводом В. І. Леніна, під прапором більшовизму готувала робітничі маси до вирішальних боїв проти царського самодержавства і капіталізму в Росії. Як відзначав В. І. Ленін, усі противники РСДРП, при всьому своєму бажанні, не змогли створити своєї партії, свого ЦК⁷⁶. Робітничі маси Росії, об'єднавшись під більшовицьким прапором навколо РСДРП, своєю боротьбою за лінію більшовиків перетворили «ліквідаторство в сторонню для масового робітничого руху групу легальних опортуністів-літераторів»⁷⁷. В листі до Інесси Арманд 15 липня 1914 р. В. І. Ленін підкреслював: «Тільки ми партія (там блок-фікція або групка), тільки ми робітничі (там буржуазія, що дає гроші і схвалює), тільки ми *більшість*, $\frac{4}{5}$ »⁷⁸. Війна сприяла дальшому очищенню російського робітничого руху від опортунізму. «Для пролетаріату надзвичайно вигідно, — писав В. І. Ленін, — що цю попередню очистку його руху історія почала робити напередодні соціалістичної революції, а не в самому ході її»⁷⁹.

⁷¹ Д. М. Шварцман — київський робітник, брав активну участь у скликанні Празької конференції і пропаганді її рішень, листувався з В. І. Леніним і Н. К. Крупською. Пізніше — активний працівник Київської більшовицької організації і КП(б)У.

⁷² В. І. Ленін. Твори, т. 17, стор. 532.

⁷³ «Всероссийская конференция РСДРП 1912 г.», изд-во Центрального Комитета, Париж, 1912, стор. 12.

⁷⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 19, стор. 26.

⁷⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 355.

⁷⁶ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 21, стор. 294.

⁷⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 252.

⁷⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 35, стор. 108.

⁷⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 21, стор. 373.

Розглядаючи стан справ у РСДРП, аналізуючи розвиток боротьби за пролетарську партію, за єдність робітничого руху, В. І. Ленін підкреслював значення історії партії для правильного розуміння процесу створення пролетарської партії в Росії, для розуміння її революційної тактики. Він вказував, що «в Росії повне відокремлення революційно-соціал-демократичних пролетарських елементів від дрібнобуржуазно-опортуністичних підготовлене всією історією робітничого руху» і що лише на основі цієї історії можна «зрозуміти дійсний процес утворення в Росії пролетарської партії, яка складається в багаторічній боротьбі з різними видами опортунізму»⁸⁰. В. І. Ленін нагадує основні факти історії партії, головні етапи історичної боротьби революційно-марксистського ядра російської соціал-демократії проти угодовсько-опортуністичних елементів її, боротьби, що тривала протягом 20-річного періоду — з 1894 до 1914 р.⁸¹

В березні 1917 р. у другому «Листі здалека» В. І. Ленін називає РСДРП партією більшовиків, більшовицькою партією⁸². У знаменитих Квітневих тезах В. І. Ленін запропонував змінити назву партії. «Замість «соціал-демократії», офіціальні вожді якої в *усьому* світі зрадили соціалізм, перейшовши до буржуазії..., треба називатися *Комуністичною партією*»⁸³, — писав В. І. Ленін. Але тоді ця пропозиція не була прийнята. Партія, в особі Квітневої партійної конференції, не була підготовлена до цього. Проте, щоб відмежуватися від меншовиків, які з початком Лютневої революції знову з'явилися, називаючи себе РСДРП, більшовики з часу Квітневої конференції, зберігаючи стару назву партії — РСДРП, додали до неї слово «більшовиків». Через рік, на VII з'їзді партії, пропозиція В. І. Леніна була прийнята і з цього часу наша партія називається Комуністичною партією.

Вся наступна історія ленінської партії блискуче підтверджує вказівки її великого засновника і вождя про високе покликання і велику роль партії як послідовно-революційного борця за ідеали людства, як партії, що уособлює розум, честь і совість нашої епохи. Під керівництвом В. І. Леніна партія більшовиків очолила боротьбу робітничого класу, всіх трудящих Росії за повалення царизму і капіталізму, за перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції і утвердження нової, справді народної Радянської влади. Під керівництвом ленінської партії, здійснюючи заповіді Леніна, народи Радянської країни першими в світі побудували соціалістичне суспільство й нині успішно вирішують завдання побудови комунізму. Висловлюючи думки, почуття й переконання всього радянського народу, М. С. Хрущов нещодавно говорив: «Наш народ глибоко пройнятий свідомістю того, що йому випала велика місія прокласти всьому людству шлях у світле майбутнє. Він непохитно впевнений, що справа комунізму, за яку вже понад 60 років бореться наша партія, восторжествує в усьому світі»⁸⁴.

⁸⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 21, стор. 221.

⁸¹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 252—253.

⁸² Див. В. І. Ленін. Твори, т. 23, стор. 288.

⁸³ В. І. Ленін. Твори, т. 24, стор. 5.

⁸⁴ Газ. «Радянська Україна», 26 квітня 1963 р.

О. А. МАКАРЕНКО

В. І. ЛЕНІН І РУХ СОЛІДАРНОСТІ ЗАРУБІЖНОГО ПРОЛЕТАРИАТУ З РАДЯНСЬКОЮ КРАЇНОЮ

(1921—1923 pp.)

Робітничий клас Росії, здійснивши Велику Жовтневу соціалістичну революцію, добився не тільки власного визволення, а й виконав свій інтернаціональний обов'язок. Прорив єдиного імперіалістичного ланцюга і створення першої в світі соціалістичної держави було величезним завоюванням пролетарів усіх країн. Міжнародний робітничий клас сприйняв соціалістичну революцію в нашій країні як свою рідну, кровну справу, яку необхідно захищати всіма силами. Неоцінима підтримка з боку міжнародного пролетаріату була однією з основних причин перемоги керованих Комуністичною партією трудящих мас над іноземними інтервентами і внутрішньою контрреволюцією. «Саме ця підтримка,— говорив В. І. Ленін на IX Всеросійському з'їзді Рад,— саме співчуття до нас трудящих мас... в усьому світі, навіть у державах, найбільш нам ворожих, саме ця підтримка і це співчуття були останнім, найбільш вирішальним джерелом, вирішальною причиною того, що всі спрямовані проти нас навали кінчилися крахом...»¹.

Міжнародний пролетаріат дедалі більш чітко усвідомлював, що його боротьба за підтримку першої в світі соціалістичної держави була водночас революційною боротьбою проти гніту капіталу в своїх країнах. Мільйони трудящих справедливо вбачали в особі В. І. Леніна свого вождя, а в Комуністичній партії Радянського Союзу — авангардний загін світового робітничого руху. Ставлення до Радянської країни стало пробним каменем, основним критерієм революційності всіх політичних партій.

Яскравим свідченням торжества принципів пролетарського інтернаціоналізму, міжнародної пролетарської солідарності був могутній рух міжнародного робітничого класу на захист та підтримку країни Рад після закінчення іноземної інтервенції та громадянської війни, коли радянський народ під керівництвом Комуністичної партії приступив до відбудови народного господарства. Поряд з ліквідацією розрухи головне місце в діяльності Комуністичної партії та Радянського уряду в той період займала боротьба з голодом, який у 1921 р. внаслідок жорстокої посухи охопив величезну територію Поволжжя, Приуралля, півдня України та Криму, з населенням близько 40 млн. чоловік. Величезну увагу боротьбі з голодом приділяв В. І. Ленін. Подолати голод та його наслідки можна було лише на основі ленінської нової економічної політики, всенародної боротьби з розрухою, відбудови сільського господарства, промисловості і транспорту.

В тяжкій боротьбі з розрухою та голодом радянський народ розраховував, насамперед, на свої власні сили. Однак, зважаючи на те,

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 115.

що розміри народного лиха були величезними, а ресурси розореної роками країни — незначними, Комуністична партія і Радянський уряд вирішили звернутися по допомогу до міжнародного пролетаріату, до всіх чесних людей світу. 2 серпня 1921 р. із закликом про негайну допомогу звернувся до міжнародного пролетаріату В. І. Ленін. «Радянська республіка робітників і селян, — писав він, — чекає цієї допомоги від трудящих, від промислових робітників і дрібних землеробів...

Ті, хто зазнав на собі протягом усього життя гніт капіталу, зрозуміють становище робітників і селян Росії, — зрозуміють або відчують інстинктом людини трудящої і експлуатованої необхідність допомогти Радянській республіці, якій довелося першій взяти на себе вдячне, але тяжке завдання повалення капіталізму. За це мстять Радянській республіці капіталісти всіх країн. За це готують вони на неї нові плани походу, інтервенції, контрреволюційних змов.

З тим більшою енергією, ми певні, з тим більшою самопожертвою придуть нам на допомогу робітники і дрібні, що живуть своєю працею, землероби всіх країн»².

З аналогічним закликом до робітників і робітниць усіх країн звернувся Комуністичний Інтернаціонал. Це звернення було підписане Леніним, Геккертом (Німеччина), Дженнарі, Террачіні (Італія), Сіролю (Фінляндія), Стучкою (Латвія) та іншими членами виконкому Комінтерну³.

У відповідь на ці заклики в багатьох країнах світу були утворені робітничі комітети допомоги Радянській країні, які розгорнули активну діяльність по збиранню коштів, продовольства, одягу і медикаментів та відправці їх спеціальними транспортами в голодуючі губернії. Рух солідарності зарубіжних трудящих охопив багато країн світу, від Болгарії і Чехословаччини до Канади і Сполучених Штатів Америки, від Норвегії до Північно-Африканського Союзу і Австралії, від Японії до Уругваю. Це був новий, небачений досі за своїми масштабами і силі прояв пролетарського інтернаціоналізму.

З метою забезпечення чіткого керівництва й координації дій партійних, профспілкових, кооперативних, молодіжних, жіночих та інших робітничих організацій допомоги з ініціативи В. І. Леніна восени 1921 р. була створена масова організація пролетарської солідарності — «Міжнародний комітет робітничої допомоги голодуючим Росії»⁴. Головою комітету була обрана видатна діячка комуністичного і робітничого руху Клара Цеткін.

В. І. Ленін надавав надзвичайно великого значення діяльності «Міжробпому» і всій справі солідарності міжнародного пролетаріату. Володимир Ілліч наполягав, зокрема, на систематичній і точній інформації про хід кампанії допомоги зарубіжного пролетаріату⁵. Відповідно до ленінської рекомендації Президія Виконкому Комінтерну 6 вересня 1921 р. утворила спеціальну комісію по збиранню й узагальненню матеріалів про допомогу зарубіжних робітників. Очолив цю комісію секретар Виконкому Комінтерну О. В. Куусінен⁶.

² В. І. Ленін. Твори, т. 32, стор. 463.

³ Див. «Деятельность Исполнительного Комитета и Президиума ЦК Коммунистического Интернационала от 13-го июня 1921 г. до 1-го февраля 1922 г.», Петроград, 1922, стор. 63—67.

⁴ «Міжнародний комітет робітничої допомоги голодуючим Росії» або «Міжнародна робітнича допомога» («Міжробпом»).

⁵ Див. Ленинский сборник XXXIV, стор. 422—423.

⁶ Див. «Деятельность Исполнительного Комитета и Президиума ЦК Коммунистического Интернационала от 13-го июня 1921 г. до 1-го февраля 1922 г.», стор. 177.

В кампанію допомоги Радянській країні включились навіть організації і широкі кола трудящих, що не поділяли в той час поглядів комуністів. Однією з таких організацій була американська спілка об'єднаних робітників швейної промисловості, що налічувала понад 200 тис. членів. Ця спілка однією з перших у США збрала у фонд допомоги Радянській країні 500 тис. доларів⁷. 13 жовтня 1921 р. у листі керівникові спілки американських швейників Сіднею Хілману В. І. Ленін підкреслював: «Дуже важливо..., що справа організації цієї допомоги поставлена тепер також у відношенні до тих робітників, які не є комуністами. В усьому світі і особливо в найбільш передових капіталістичних країнах мільйони робітників не поділяють нині поглядів комуністів, але все ж готові допомогти Радянській Росії...»⁸.

Поряд з великою роботою по збиранню коштів, продовольства і медикаментів трудящі США, Канади, Аргентини, Франції, Чехословаччини, Уругваю та інших країн організували відправку до Радянської Росії індивідуальних та колективних посилок. Загальна кількість продовольства, одягу та медикаментів, яку одержали голодуючі губернії нашої країни в 1921—1922 рр. від зарубіжного пролетаріату, перевершувала три мільйони пудів вартістю понад 5 млн. доларів, або 10 млн. крб. золотом⁹.

IV Конгрес Комінтерну, обговоривши питання про хід робітничої допомоги Радянській країні, відзначив, що «при підтримці пролетарської кампанії допомоги, яка вилася в найбільш могутню і тривалу в історії робітничого руху маніфестацію міжнародної солідарності, Радянська Росія пододала найбільш важливий період голодного лиха і перемогла голод»¹⁰. 2 грудня 1922 р. В. І. Ленін звернувся з листом до секретаря Міжнародної робітничої допомоги, в якому вказував: «Допомога голодуючим з боку міжнародного робітничого класу в значній мірі допомогла Радянській Росії пережити тяжкі дні горішнього голоду і побороти його. Тепер треба загоїти завдані голодом рани, забезпечити насамперед багато тисяч осиротілих дітей і відбудувати сільське господарство і промисловість, що дуже потерпіли внаслідок голоду»¹¹.

Визначна роль у виробничій допомозі міжнародного пролетаріату в справі відбудови промисловості та сільського господарства радянських республік належить трудящим Сполучених Штатів Америки і Канади, зокрема Товариству технічної допомоги Радянської Росії¹². В. І. Ленін у телеграмі Товариству підкреслював, що технічна допомога трудящих США і Канади «нам вкрай необхідна»¹³. У відповідь на телеграму Леніна Товариство розгорнуло активну діяльність. Лише з кінця 1921 р. по жовтень 1922 р. Товариство організувало, спорядило і надіслало на Україну та до РРФСР сім сільськогосподарських

⁷ «The New York Call», 18 вересня 1921 р.

⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 35, стор. 448.

⁹ «Бюллетень IV Конгресса Коммунистического Интернационала», 1922, № 18, стор. 15.

¹⁰ «Коммунистический Интернационал в документах. Решения, тезисы и воззвания конгрессов Коминтерна и пленумов ИККИ 1919—1932», М., 1933, стор. 327.

¹¹ В. І. Ленін. Твори, т. 35, стор. 479.

¹² Перші Товариства технічної допомоги Радянській Росії були утворені в Нью-Йорку та інших містах США і Канади влітку 1919 р. групами дореволюційних емігрантів з Росії. Влітку 1921 р. відбулося об'єднання цих товариств в єдине «Society for Technical Aid to the Soviet Russia of the United States and Canada». В діяльності Товариства поряд з емігрантами активну участь брали американські робітники і фермери.

¹³ «Документы внешней политики СССР», т. IV (19 марта 1921 г.—31 декабря 1921 г.), М., 1960, стор. 261.

комун, у Москву та на Донбас — дві будівельні комуни (80 чоловік), на Донбас — один шахтарський загін (32 чоловіки), до Москви та Петрограда — три групи працівників легкої промисловості, до Карелії — одну рибальську артіль¹⁴.

Про виняткову увагу В. І. Леніна до участі зарубіжних робітників у відбудові радянського господарства свідчить, зокрема, такий факт. 25 лютого 1921 р. на засіданні Ради Праці і Оборони, що відбулося під головуванням В. І. Леніна, розглядалося питання про передачу московського автомобільного заводу «АМО» групі американських робітників-комуністів. Спочатку ця пропозиція викликала заперечення з боку Всеросійської Ради Народного Господарства (ВРНГ), яка пропонувала передати американським робітникам петроградський завод «Рено», а недіючий завод «АМО» відбудувати власними силами. Проте В. І. Ленін рішуче виступив проти цієї пропозиції, підкресливши, що праця американських робітників на московському заводі дасть більше користі, що цей завод може бути показовим і базою для навчання багатьох робітників передових індустріальних методів праці¹⁵.

Згодом була підписана угода про передачу заводу «АМО» групі американських робітників для налагодження масового виробництва нових автомашин. Проте меншовики й анархісти поширили чутки, нібито завод буде переданий американським концесіонерам, які приїхали для експлуатації російських робітників. Представник американських робітників намагався роз'яснити на заводських зборах, що відбулися 9 березня 1921 р., мету і значення їх приїзду. Проте резолюцію про передачу заводу було провалено. В. І. Ленін, довідавшись про це, негайно виїхав на завод¹⁶. «Він приїхав,— писав у своїх спогадах робітник Чижов,— і, насамперед, попередив, щоб нікому не говорили про його приїзд... Володимир Ілліч прислухався до виступів. Думки робітників були різними. Після цього Святенко оголосив, що приїхав Володимир Ілліч і бажає поділитися своїми думками. Тут почалося пожвавлення, Ленін встав і почав говорити...»¹⁷.

Виступ В. І. Леніна різко змінив настрої робітників. Рішення про передачу заводу американським робітникам було прийнято. Влітку 1921 р. відбувся пуск заводу «АМО», а з 1922 р. завод почав переходити від ремонту автомашин до їх виробництва. У березні 1922 р. з Америки на завод «АМО» виїхала нова група механіків у кількості 50 чоловік¹⁸. В 1923 р. заводський колектив значно зріс, основну його масу становили радянські робітники. Братерська допомога американських робітників і техніків, серед яких було багато комуністів, відіграла важливу роль у відбудові цього заводу і налагодженні радянського автомобілебудування.

Велику увагу приділяв В. І. Ленін і роботі групи американських швейників — членів об'єднаної спілки робітників швейної промисловості, що прибула навесні 1921 р. до Москви у кількості 120 чоловік. Для організації швейної фабрики за вказівкою В. І. Леніна американським робітникам було надано чотириповерховий будинок¹⁹. 16 червня 1921 р.

¹⁴ Див. «Письмо Л. К. Мартенса В. А. Смольянинову о деятельности ОТПСР», журн. «Исторический архив», 1961, № 4, стор. 61.

¹⁵ Див. А. М. Аникст. Воспоминания о Владимире Ильиче, М., 1933, стор. 15.

¹⁶ Див. Л. К. Мартенс. Воспоминания о Владимире Ильиче, журн. «Исторический архив», 1958, № 5, стор. 149—150.

¹⁷ Там же, стор. 150.

¹⁸ «Voice of labor», Chiaego, 10 березня 1922 р.

¹⁹ Див. Г. С. Рейхберг и Б. С. Шанин. Об участии американских рабочих в восстановлении народного хозяйства Советских республик, журн. «История СССР», 1961, № 1, стор. 150.

американські робітники звернулися до В. І. Леніна з листом, в якому просили допомогти одержати будівельні матеріали, необхідні для завершення будівництва фабрики. В зв'язку з цим В. І. Ленін 27 червня надіслав голові Московського раднаргоспу В. Т. Лихачову листа, в якому говорилося: «Прошу вас подати цілковиту й рішучу допомогу в роботі групи американських робітників по організації швейної фабрики № 36... Допоможіть одержати колективу робітників житло без будь-якого зволікання з боку житлового відділу. Закінчення фабрики і пуск її в дію необхідно досягнути в найкоротший строк»²⁰.

Завдяки одержаній допомозі швейна фабрика скоро стала до ладу. В 1922 р. з Америки прибула на фабрику ще одна група швейників у кількості 100 чоловік.

Поряд з налагодженням швейної фабрики № 36 між радянськими господарниками і головою об'єднаної спілки швейників С. Хілманом, що прибув до Москви, проходили переговори про розширення обсягу допомоги американських робітників у відбудові легкої промисловості. Попередній договір між РРФСР і Російсько-американською торгово-промисловою асоціацією було затверджено 12 жовтня 1921 р.²¹ Наступного дня, 13 жовтня, В. І. Ленін надіслав С. Хілману листа, в якому поряд з подякою за допомогу голодуючим висловлював упевненість у тому, що «віддані справі, енергійні передові робітники Америки підуть на чолі всіх робітників з ряду промислових країн, які несуть Радянській Росії свої технічні знання, свою рішимість піти на нестатки заради допомоги робітничо-селянській республіці для відбудови її господарства. З мирних засобів боротьби проти ярма міжнародного фінансового капіталу, проти міжнародної реакції нема іншого засобу, який би так швидко і так певно обіцяв перемогу, як допомога відбудові народного господарства Радянської Росії»²².

Одним з найяскравіших проявів величезної уваги В. І. Леніна до питань господарської допомоги міжнародного пролетаріату Радянській країні, прикладом виняткової теплоти і турботи про людей, кипучої енергії і діловитості В. І. Леніна є історія утворення «Автономної індустріальної колонії — Кузбас» («АІК — Кузбас»).

Проект утворення спеціальної організації зарубіжних робітників по наданню допомоги Радянській країні у розробці багатющих надр Кузбасу належить видатному голландському комуністу С. Ю. Рутгерсу²³. В його основу було покладено ідею В. І. Леніна, висловлену ним ще в 1918 р. в «Начерку плану науково-технічних робіт»²⁴ і в перших проектах створення Урало-Кузнецького комбінату. План С. Рутгерса зустрів гаряче схвалення видатного американського революціонера У. Хейвуда та деяких інших делегатів III конгресу Комінтерну і I конгресу Профінтерну, що перебували влітку 1921 р. у Москві.

21 червня 1921 р. план С. Ю. Рутгерса було надіслано В. І. Леніну. Володимир Ілліч, ознайомившись з цим планом, 22 червня надіслав

²⁰ Ленинский сборник ЖХ, стор. 201.

²¹ Згодом ця організація дістала назву Російсько-американська індустріальна корпорація. Остаточний договір між нею і ВРНГ було підписано 24 листопада 1922 р.

²² В. І. Ленін. Твори, т. 35, стор. 448—449.

²³ С. Ю. Рутгерс народився в 1878 р. в Лейдені (Голландія), комуніст з 1899 р., інженер; в 1915 р. емігрував до США, де брав активну участь у революційному русі. В 1918 р. приїхав до Радянської Росії. В 1919 р. за дорученням В. І. Леніна виїздив до Голландії. В 1921 р. повернувся до Москви. З 1927 р. перебував на партійній роботі в Голландії. В травні 1930 р. повернувся до Москви, працював у ЦКК — РСІ. Помер 14 червня 1961 р. у Голландії.

²⁴ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 282.

Л. К. Мартенсу²⁵ листа, в якому сформулював конкретні пропозиції щодо використання допомоги американських робітників у промисловості і сільському господарстві Радянської країни²⁶. В той же день Рада Праці і Оборони (РПО) прийняла за пропозицією В. І. Леніна постанову «Про американську промислову еміграцію», в якій висловлювалося побажання розвивати окремі промислові підприємства чи групи підприємств шляхом передачі їх групам американських робітників та індустріально розвиненим селянам на договірних умовах. Постанова визнавала за необхідне регулювати промислову еміграцію робітників із зарубіжних країн з метою використання їх для піднесення виробничих засобів країни шляхом залучення організованих груп цих робітників до Росії та передачі їм фабрик і заводів. При цьому вказувалося, що групи робітників повинні привезти з собою необхідні машини, інструменти, інвентар та дворічний запас продовольства, одягу і т. п. Відповідно до цієї постанови С. Рутгерсу та його товаришам (12—15 чоловік) надавалася можливість негайно виїхати на Урал і в Кузнецький басейн для вивчення на місці підприємств та джерел сировини, які можуть бути представлені американській промисловій еміграції²⁷. 28 червня група С. Рутгерса виїхала в Сибір.

Повернувшись з поїздки на Урал і Кузбас, С. Рутгерс 16 вересня 1921 р. надіслав В. І. Леніну листа, в якому висловив ряд конкретних пропозицій щодо організації справи. 19 вересня В. І. Ленін прийняв С. Рутгерса, У. Хейвуда та Г. Кальверта²⁸. В той же день Володимир Ілліч надіслав листа В. В. Куйбишеву, в якому просив підготувати питання про організацію американської колонії для обговорення на засіданні Ради Праці і Оборони²⁹. Згодом В. І. Ленін надіслав В. В. Куйбишеву нового листа, в якому було викладено проект зобов'язання для зарубіжних робітників, що приїдять до Радянської країни. В проекті вказувалося, що до Росії їхатимуть «лише люди, які здатні й готові свідомо перенести ряд тяжких незгод, неминуче зв'язаних з відбудовою промисловості...

Ті, що їдуть до Росії, зобов'язуються працювати з максимальним напруженням і з найбільшою продуктивністю праці та дисципліною, які перевершують капіталістичну норму, бо інакше випередити капіталізм і навіть наздогнати його Росія не спроможна». У проекті зобов'язання вказувалося, що всі випадки конфліктів передаватимуться «на остаточне вирішення Вищої Радвлади Росії»³⁰.

В. І. Ленін вникав у найдрібніші деталі організації американської трудової колонії. 12 жовтня 1921 р. Володимир Ілліч надіслав В. В. Куйбишеву листа, в якому було викладено ряд пропозицій, що стосувалися проекту угоди з групою С. Рутгерса³¹. Того ж дня В. І. Ленін написав записку до ЦК РКП(б) з пропозицією розглянути це питання в ЦК:

²⁵ Л. К. Мартенс (1875—1948) — член Комуністичної партії з 1893 р. Входив до петербурзького «Союзу боротьби за визволення робітничого класу». В січні 1919 р. Л. К. Мартенс був призначений неофіційним представником Радянського уряду в США. Повернувшись в 1921 р. в Москву, він був членом президії ВРНГ, головою Головметалу і займав ряд відповідальних посад у господарських і наукових установах.

²⁶ Див. Ленинский сборник XX, стор. 200.

²⁷ Див. Ленинский сборник XX, стор. 202.

²⁸ Г. С. Кальверт — американський технік заводу «Форд», член організації «Індустріальні робітники світу», делегат I конгресу Профінтерну, один з ініціаторів утворення «Автономної індустріальної колонії — Кузбас».

²⁹ Див. Ленинский сборник XXIII, стор. 39—41.

³⁰ Там же, стор. 42.

³¹ Див. Ленинский сборник XXXVI, стор. 331.

«Питання політичне. І зобов'язане втрутитися Політбюро, бо витрата золота»³². Згодом В. І. Ленін надіслав листа членам Політбюро, в якому виклав проект постанови ЦК РКП(б) і РПО з пропозицією С. Рутгерсу розширити склад ініціативної групи, поповнивши її видатними діячами американського робітничого руху, скоротити витрати Радянського уряду та ряд інших питань, що стосувалися організації американської індустріальної колонії³³. Цей проект 17 жовтня було затверджено на засіданні Ради Праці і Оборони.

С. Рутгерс у листі до Ради Праці і Оборони повідомив, що він і його товариші повністю погоджуються з усіма пунктами, які запропонував В. І. Ленін³⁴. «Ця відповідь Рутгерса,— писав Володимир Ілліч 19 жовтня 1921 р. Л. К. Мартенсу,— вирішує, по-моєму, справу за. ЦК вирішить сьогодні чи завтра...»³⁵. Одночасно В. І. Ленін надіслав до ЦК РКП(б) проект постанови ЦК про угоду з групою Рутгерса³⁶.

20 жовтня Політбюро ЦК РКП(б) розглянуло і затвердило запропонований В. І. Леніним проект постанови. Того ж дня відбулося підписання угоди з групою Рутгерса, яка 21 жовтня була затверджена Радою Праці і Оборони. 25 жовтня 1921 р. ця угода була затверджена на засіданні Раднаркому, яке відбулося під головуванням В. І. Леніна³⁷.

Відповідно до рішення Політбюро від 20 жовтня 1921 р. зразу ж розпочалася підготовка до розгортання будівництва у Кузбасі³⁸. У листопаді В. І. Ленін запропонував В. В. Куйбишеву добитися поліпшення складу організаційного комітету групи Рутгерса, поповнивши його за рахунок авторитетних діячів зарубіжного робітничого руху. «Я постарюсь через Куусінену розпитати фінських ком[уні]стів,— писав В. І. Ленін.— Постарайтесь і Ви... через товаришів, які знають Америк[анський] робітничий рух добре, знайти нових надійних кандидатів. Ми введемо їх до Орг[анізаційного] Ком[ітету]»³⁹.

Остаточне підписання договору між Радою Праці і Оборони та організаційною групою американських робітників про утворення «Автономної індустріальної колонії — Кузбас» відбулося у листопаді 1921 р. 22 листопада від імені Організаційного Комітету договір підписали С. Рутгерс, У. Хейвуд, Дж. Байер⁴⁰, 26 листопада — В. І. Ленін.

В договорі відзначалося, що американські робітники організують промисловий колектив, який буде у віданні РПО та його місцевих органів. В розпорядження колективу передавалися вугільні родовища в Кемерово з коксовими печами, хімічним та лісопилним заводами; два цегельних заводи, шкіряний завод та швейна майстерня у м. Томську, 10 тис. десятин ріллі в районі Кемерово та ін. Спеціальним пунктом договору відзначалося, що американський робітничий колектив «утворює Радянське державне підприємство, вся продукція якого на-

³² Ленинский сборник XXXVI, стор. 332.

³³ Див. Ленинский сборник XXXVI, стор. 333.

³⁴ Див. Ленинский сборник XXIII, стор. 42; XXXVI, стор. 340.

³⁵ Див. Ленинский сборник XXXVI, стор. 341.

³⁶ Там же, стор. 342—343.

³⁷ Див. Ленинский сборник XXXVI, стор. 343; Див. також «Из протокола № 446 (ч. II) заседания СНК под председательством В. И. Ленина об утверждении проекта договора с группой С. Ю. Рутгерса». Журн. «Исторический архив», 1961, № 2, стор. 86.

³⁸ Див. Ленинский сборник XXIII, стор. 45; «Отношение управляющего делами СТО В. О. Стольникову У. Д. Хейвуду об отпуске «АИК-Кузбасс» 60 000 пудов хлеба», «Исторический архив», 1961, № 2, стор. 91.

³⁹ Ленинский сборник XXIII, стор. 46.

⁴⁰ Дж. Байер — член американської спілки малярів, організації «Індустріальні робітники світу»; за революційну діяльність в США був засуджений на 10 років каторги; один з ініціаторів утворення «АИК — Кузбас».

лежить Радянському урядові». Передбачалося, що колектив буде працювати не менше двох років, при умові доставки з Америки 2800 кваліфікованих робітників і техніків для Кузбасу, витративши на кожного з них по 200 доларів на закупку інструментів, продовольства, обмундирування⁴¹.

В. І. Ленін, продовжуючи з неослабною увагою слідкувати за роботою індустріальної колонії, неодноразово нагадував керівним працівникам Раднаркому і РПО про необхідність максимальної підтримки її діяльності. «Це виключна концесія,— писав Володимир Ілліч,— яка представлена нами американським робітникам за спеціальною ухвалою Політбюро»⁴².

У США і Канаді була розгорнута велика робота по добору, комплектуванню і відправці до Радянської країни робітничих та інженерно-технічних груп. Активну участь у цьому брало американське Товариство друзів Радянської Росії, Товариство технічної допомоги Радянській Росії та американське товариство «Кузбас» при постійному сприянні з боку Робітничої партії США. Так, чикагська робітничка газета «Войс оф лейбор» систематично друкувала оголошення: «Необхідні американські інженери та робітники для роботи в Радянській Росії, у Кузбасі та металургійному басейні. Читайте про великий радянський проект, який здійснюватиметься... без прибутків для капіталістів. Ідьте до Росії! Робітничка партія Америки»⁴³.

Кампанія по добору робітників для Кузбасу охопила також Англію, Південно-Африканський Союз та інші країни⁴⁴. Виявили готовність всіляко сприяти діяльності «АІК — Кузбас» деякі зарубіжні спеціалісти. Серед них слід, насамперед, згадати видатного американського вченого-електротехніка, технічного керівника «Дженерал електрик» Карла Штейнмеца⁴⁵. На роботу в «АІК — Кузбас» приїхали відомі американські інженери Ван-Гуффен, А. Пірсон, німецький інженер Маллер та ін.⁴⁶.

Вся діяльність «АІК — Кузбас» проходила при постійному піклуванні з боку В. І. Леніна. Перші кроки американської робітничої колонії здійснювалися у винятково складних умовах голоду і розрухи, в умовах боротьби проти саботажу старих буржуазних спеціалістів. «Без міцної особистої підтримки В. І. Леніна,— писав у своїх спогадах С. Рутгерс,— а також ЦК партії та інших партійних інстанцій, ця боротьба взагалі була б неможлива»⁴⁷. Переборюючи труднощі, колонія «АІК — Кузбас» розгортала роботу. Вже 24 жовтня 1922 р. С. Ю. Рутгерс повідомляв В. І. Леніна про перші наслідки її діяльності, зокрема про роботу групи в складі 70 чоловік на чолі з інженером Ван-Гуффеном,

⁴¹ «Организация автономной колонии американских рабочих «Кузбасс» (1921—1923 гг.)», «Исторический архив», 1961, № 2, стор. 87—90. 25 грудня 1922 р. було підписано новий, дещо змінений договір про «АІК — Кузбас». Див. «Документи внешней политики СССР (19 марта 1921 г.—31 декабря 1921 г.)», М., 1960, стор. 795.

⁴² Ленинский сборник XXXVI, стор. 467.

⁴³ Газ. «Voice of labor», 10, 17 березня 1922 р.

⁴⁴ Див. «Бюллетень IV Конгресса Коммунистического Интернационала», 1922, № 18, стор. 12.

⁴⁵ Див. С. Рутгерс. Встречи с Лениным, журн. «Историк-марксист», 1935, т. 2—3 (42—43), стор. 97.

⁴⁶ «Организация автономной колонии американских рабочих «Кузбасс» (1921—1923 гг.)», журн. «Исторический архив», 1961, № 2, стор. 94—95; «Воспоминания Н. П. Растопчина о работе комиссии СТО СССР», журн. «Исторический архив», 1961, № 3, стор. 154.

⁴⁷ С. Рутгерс. Встречи с Лениным, журн. «Историк-марксист», 1935, т. 2—3 (42—43), стор. 96.

американських шахтарів на чолі з А. Пірсоном, а також про перші наслідки роботи в радгоспі⁴⁸.

Завдяки героїчним зусиллям зарубіжних та радянських робітників і спеціалістів — представників 27 національностей — на підприємствах «АІК — Кузбас» були досягнуті серйозні успіхи. За три роки, з 1922 р. по 1925 р., виробництво вугілля в Кемеровському районі збільшилося на 238%. Продуктивність праці робітників зростає на 300%, при цьому заробітна плата збільшилася вдвічі, а собівартість продукції знизилась на 41%. За цей час на «АІК — Кузбас» було введено в дію великий хімічний завод, дві батареї коксових печей, центральну електростанцію, електрифіковано вугільні шахти. Успішно розвивався радгосп. Силами зарубіжних робітників у ньому було створено перший в Західному Сибіру тракторний загін, запроваджено силосування зелених кормів та здійснено ряд інших агро-зоотехнічних заходів, які мали велике агітаційно-пропагандистське значення для трудящих селянських мас⁴⁹. Повністю план Урало-Кузнецького комбінату було здійснено радянським народом під керівництвом Комуністичної партії в роки першої п'ятирічки. Проте радянські люди завжди пам'ятають ту діяльність, яку проводили зарубіжні робітники при безпосередній участі В. І. Леніна, і яка внесла свій неоцінний вклад у велику справу будівництва соціалізму.

Надзвичайно велику увагу приділяв В. І. Ленін також участі зарубіжних робітників і фермерів у відбудові сільського господарства молодих радянських республік. Володимир Ілліч висунув, зокрема, ідею залучення зарубіжних сільськогосподарських робітників до утворення в нашій країні сільськогосподарських комун, які повинні були служити прикладом культурного ведення господарства для трудящого селянства. «На шляху здійснення цього плану, — писав у своїх спогадах Л. К. Мартенс, — стояли величезні труднощі. Проте кілька десятків таких сільськогосподарських комун прибуло до Радянської Росії...»⁵⁰.

Більшість з цих комун була організована Товариством технічної допомоги Радянській Росії у США і Канаді. Кілька сільськогосподарських комун прибуло з Чехословаччини, Німеччини і Швейцарії. У 1924 р. в Радянській країні самостійно працювало 17 іммігрантських сільськогосподарських комун і артілей, у тому числі 10 комун на Київщині, Одещині та Катеринославщині⁵¹. Значна кількість прибулих з-за кордону сільськогосподарських груп влилася до складу радянських комун, артілей та радгоспів.

Перша канадська сільськогосподарська група виїхала до Радянської країни навесні 1922 р.⁵² В її розпорядження було передано радгосп «Мігаєво» — колишню поміщицьку економію при ст. Мітіно, Тираспольського повіту, Одеської губернії. Спочатку до складу цієї групи входило 42 чоловіки, 9 з них були комуністи. Вони привезли з собою

⁴⁸ «Организация автономной колонии американских рабочих «Кузбасс» (1921—1923 гг.)», журн. «Исторический архив», 1962, № 2, стор. 94—95.

⁴⁹ Див. С. Рутгерс. Встречи с Лениным. «Историк-марксист», 1935, т. 2—3 (42—43), стор. 96—97; «Деятельность «Автономной индустриальной колонии Кузбасс» и ее оценка в документах СТО СССР (1922—1926 гг.)», журн. «Исторический архив», 1961, № 3, стор. 132—163.

⁵⁰ Л. К. Мартенс. Воспоминания о В. И. Ленине, журн. «Исторический архив», 1958, № 5, стор. 148.

⁵¹ Див. «Из отчета Постоянной комиссии СТО СССР о сельскохозяйственной и промышленной иммиграции за период с 25 октября 1922 г. по 1 августа 1925 г.», журн. «Исторический архив», 1961, № 4, стор. 74—75.

⁵² Див. «Voice of labor», 10 березня 1922 р.; П. М. Денисовець. Сторінка колгоспного будівництва, «Український історичний журнал», 1962, № 5, стор. 105.

три трактори, дві вантажні автомашини, шість плугів, сім борін, п'ять сіялок, обладнання для майстерень, продукти харчування, одяг та ін. Дещо пізніше склад цієї групи поповнився ще 45 членами, що прибули з США та Канади. Згодом кількість працюючих тут зросла до 145 чоловік⁵³.

Одержавши від Радянського уряду 1500 десятин землі, канадські та американські робітники організували комуну «Мигаєво». «Ми,— говорилося в доповіді правління комун ЦК РКП(б),— сини великої пролетарської Росії, що прожили роки великої російської революції в тяжкій еміграції в капіталістичній країні, обіцяємо, що взяту на себе велику справу допомоги розореній імперіалістами нашій батьківщині ми виконаємо повністю, яких би зусиль і енергії це нам не коштувало»⁵⁴. Згодом ця комунa добилася непоганих господарських результатів. Комуні було присвоєно ім'я В. І. Леніна. Значних успіхів у відбудові сільського господарства досягли іммігрантські комуни «Селянська культура», «Новий світ», ім. Джона Ріда та ін.

В. І. Ленін, уважно стежачи за життям і діяльністю сільськогосподарських комун, уже в жовтні 1922 р. відзначив їх перші успіхи. «В наших газетах з'явилися надзвичайно сприятливі відомості,— писав В. І. Ленін американському Товариству технічної допомоги Радянській Росії,— відносно робіт членів вашого товариства в радянських господарствах Кірсановського повіту, Тамбовської губ., і при ст. Мітіно, Одеської губ., а також про роботу групи шахтарів Донецького басейну.

Незважаючи на гігантські труднощі і, особливо, з огляду на руйнування під час громадянської війни, ви досягли успіхів, які слід визнати винятковими»⁵⁵.

У відповідності з клопотанням В. І. Леніна Президія ВЦВК 9 листопада 1922 р. постановила визнати першу канадську сільгоспкомуну «Мигаєво» (Тираспольський повіт, Одеської області) і першу Нью-Йоркську сільгоспкомуну «Іри» (Кірсановський повіт, Тамбовської губернії) зразковими господарствами.

Особливо великого значення В. І. Ленін надавав роботі першого американського тракторного загону на чолі з палким другом Радянської країни Гарольдом Вером. Г. Вер — син видатної американської революціонерки Е. Блур, агроном за освітою, брав активну участь у діяльності Товариства друзів Радянської Росії. Разом з видатним американським письменником Лінкольном Стеффенсом, який відвідав Радянську країну, Г. Вер зробив велике лекційне турне по Сполучених Штатах, виступав на мітингах і зборах, закликаючи американських трудящих подати допомогу Радянській Росії. Під час цієї поїздки було зібрано близько 70 тис. доларів⁵⁶. Ці гроші за пропозицією Г. Вера було використано для організації тракторного загону для Радянської країни. Було закуплено 21 трактор, значну кількість запасних частин,

⁵³ Див. «Доклад правления первой Канадской земледельческой коммуны в ЦК РКП(б) о деятельности коммуны», журн. «Исторический архив», 1961, № 4, стор. 57, 58, 75.

⁵⁴ Там же, стор. 58.

⁵⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 333. Американські шахтарі, що працювали на Лідівському руднику, Юзівського повіту, на Донбасі, у своїй телеграмі В. І. Леніну писали: «Ми гаряче дякуємо Вам за пам'ять про нас у Вашому листі Товариству технічної допомоги Росії. Ми щасливі бути корисними першій в світі робітничо-селянській державі і обіцяємо перед усіма... підтримувати її на трудовому, а якщо буде потрібно, то й на воєнному фронті» (див. *Э. Б. Генкина. Ленин — Председатель Совнаркома и СТО. Из истории государственной деятельности В. И. Ленина в 1921—1922 годах*, М., 1960, стор. 168—169).

⁵⁶ Ф. У. Сміт. Очима американського фермера, газ. «Вечірній Київ», 23 липня 1960 р.

2 автомашини, сільськогосподарський інвентар, посівний матеріал, продукти харчування, одяг, медикаменти тощо. На тракторах були прикріплені таблички з написом: «Дар російському робітникові від робітника Америки»⁵⁷.

10 травня 1922 р. тракторний загін виїхав з Америки до Росії. В складі загону, крім Г. Вера, було ще 10 чоловік — американські фермери, механіки, трактористи. У червні тракторний загін прибув до Радянської країни і був направлений до радгоспу «Тойкіно», Пермської губернії. Незважаючи на численні труднощі, робота тракторного загону, що демонструвала селянським масам переваги колективного машинного обробітку землі, мала значне економічне і особливо агітаційно-політичне значення.

За роботою тракторного загону з неослабною увагою стежив В. І. Ленін. Ознайомившись з першими наслідками роботи загону, в листі до Товариства друзів Радянської Росії в Америці від 20 жовтня 1922 р. він писав, що, «незважаючи на гігантські труднощі, ...ви досягли успіхів, які слід визнати цілком винятковими...»

Я звертаюсь з клопотанням до Президії ВЦВК про визнання цього радянського господарства зразковим і про подання йому спеціальної екстраординарної допомоги...

Ще раз висловлюю вам від імені нашої Республіки глибоку подяку і прошу мати на увазі, що ні один вид допомоги не є для нас таким своєчасним і таким важливим, як поданий вами»⁵⁸.

Братерська допомога міжнародного пролетаріату мала величезне політичне значення і відіграла важливу роль у боротьбі Радянського народу проти розрухи й голоду, за відбудову народного господарства. В. І. Ленін неодноразово підкреслював, що поряд з сильним політичним тиском на уряди буржуазних країн з вимогою визнання Радянського уряду «широка економічна допомога світового пролетаріату є в даний момент найкращою і найбільш практичною підтримкою Радянської Росії в її тяжкій економічній війні проти імперіалістичних концернів і найкращою підтримкою в справі будівництва соціалістичного господарства»⁵⁹.

Могутній рух міжнародного пролетаріату допоміг радянському народу зірвати імперіалістичні наміри, використати розруху й голод для організації нової антирадянської інтервенції та економічного поневолення Радянської країни. Рух солідарності міжнародного пролетаріату з Радянською країною сприяв боротьбі радянських республік за прорив економічної і дипломатичної блокади, прискорив визнання Радянської країни урядами капіталістичних держав. Кампанія допомоги Радянській Росії сприяла дальшому посиленню політичної активності мільйонів трудящих усього світу, могутності пролетарської солідарності, а також активізації діяльності і дальшому зміцненню авторитету комуністичних і робітничих партій.

Героїчний радянський народ водночас завжди подавав і подає величезну допомогу світовому робітничому класу в його боротьбі проти соціального й національного гніту, за справу миру, демократії, соціалізму.

Керований славною КППС радянський народ свято дотримується пролетарської солідарності, принципів пролетарського інтернаціоналізму, які заповідав нам великий Ленін.

⁵⁷ E. R. Bloor. We are Many. An Autobiography, New York, 1940, стор. 271.

⁵⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 332.

⁵⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 35, стор. 479—480.

В. П. ПЕТРОВ

ДАВНІ СЛОВ'ЯНИ ТА ЇХ ПОХОДЖЕННЯ

(ДО ПРОБЛЕМИ СЛОВ'ЯНСЬКОГО ЕТНОГЕНЕЗА)

Проблема етногенеза становить собою одну з провідних, центральних проблем історичної науки. На жаль, їй досі приділялось значно менше уваги, ніж вона того заслуговує. Протягом тривалого часу проблема етногенеза лишалася приналежністю мовознавства і етнографії. За останній час вона зробилася здобутком археології, бо в жодній з суспільних наук джерелознавча база за останнє півстоліття не зросла такою мірою, як в археології. Звідси виникла певність, що, сягаючи часів, від яких не дійшло до нас будь-яких мовних та письмових джерел, питання походження слов'ян можна висвітлити на ґрунті археологічних матеріалів.

Правдивим творцем періодизації археологічних культур Середнього Подніпров'я був В. В. Хвойка¹. Спираючись на матеріали розкопок, Хвойка при типологічному визначенні окремих культур ішов від *пам'ятника до культури*. Це забезпечило конкретність визначень, чіткість поділу культур за історичними періодами в їх послідовній зміні — зарубинецька культура (II ст. до н. е.— II ст. н. е.), черняхівська (II—V ст. н. е.), післячерняхівська (V—VIII ст. н. е.), Київська Русь. До Хвойки в археологічній науці панував *міграціонізм* — погляд, згідно з яким археологічні культури привносяться ззовні і зміна культур відбувається внаслідок запозичень або переселень. Міграціонізму Хвойка протиставив *автохтонізм*, теорії переселень і запозичень — ідею розвитку, позбавленого перерв. Слов'яни — не чужинці і не пришельці. Археологічні культури Середнього Подніпров'я до неоліту включно не були привнесені ззовні, всі вони залишені слов'янами.

Періодизація, розроблена Хвойкою, — великий крок уперед, видатне досягнення нашої вітчизняної науки. Наступні розкопки не тільки не порушили стрункості запропонованої схеми, послідовності зміни згаданих культур, точності їх типологічної характеристики, а й цілковито закріпили за даною періодизацією все, що сказав про неї Хвойка. Зовсім інакше стоїть справа з теорією етногенеза. З нею склалася досить своєрідна історіографічна ситуація. В сучасній археологічній науці вона користується якнайширшим визнанням, але представники інших наукових дисциплін, зокрема мовознавці, рішуче критикують її, про що мова далі.

Значна кількість археологів, подібно до Хвойки, вважає, що дані матеріальної культури можуть служити цілком певним і «надійним джерелом для рішення етногенетичних та історико-культурних питань». Усе залежить виключно від повноти цих джерел. При умові належної повноти, на думку П. М. Третьякова, «археологічні матеріали спроможні дати цілком об'єктивну відповідь на питання, як проходив процес у

¹ В. В. Хвойка. Поля погребений в Среднем Поднепровье, «Записки Русского Археологического Общества», т. XII, вып. 1—2 (новая серия), СПб., 1901.

даній місцевості, чи він проходив автохтонно, чи тут мали місце пересування населення, звідки йшли ці пересування». «Археологи,— викладає далі свої міркування П. М. Третьяков,— виходять при цьому з вивчення, в першу чергу, таких специфічних особливостей, як форма житла, типи одягу та прикрас, характер орнаментативної кераміки, поховальний обряд тощо, між розвитком яких та розвитком мови, що є головною ознакою, спостерігається, як правило, значна відповідність»².

Твердження відповідальне, але якою мірою можна його прийняти, погодитись з ним? Наскільки воно, зрештою, аргументоване? Чи справді археологічні джерела самі по собі достатні, щоб гарантувати закономірність етногенетичних висновків, щоб запровадити археологію в лінгвістику та пов'язати разом усі три наукові дисципліни, які ми тут обговорюємо,— етногенетику, археологію та лінгвістику? Очевидно, треба почати з основних положень і внести повну чіткість у формулювання провідних тез, якими доводиться тут оперувати. Народ — носій мови, історична доля мови залежить від історичної долі народу. В свою чергу, жодна матеріальна культура не існує і ніколи не існувала у відриві від етноса. Тут усе зрозуміле й безперечне, але в жодне з цих положень не слід вкладати якийсь інший, даному твердженню невластивий сенс.

Помилка як самого Хвойки, так і його послідовників полягає в тому, що, виходячи з наведених тез і спираючись на згадані формулювання, вони йдуть значно далі, ніж на те уповноважують їх ці засадні норми. Археологи, які поділяють висловлені щойно погляди, доволіно переміщують ланки, властиві відмінним системам зв'язків. Вони прагнуть ототожнити зв'язки, які реально існують між етносом і мовою, з одного боку, та зв'язки, що існують між матеріальною культурою та етносом,— з другого. Тим часом йдеться про цілком різні системи зв'язків і взаємозалежностей в одному й другому випадку.

В. В. Хвойка мав рацію, виступивши свого часу проти міграціонізму, однак міграціонізму треба було протиставити не автохтонізм, як такий, а *історизм*. Етнос, кожна етнічна спільність як племені, так і народу — історичні категорії. Кожна з них формується й змінюється з часом і в часі. У Хвойки, як і в його послідовників, посилення на слов'ян і слов'янство набувають позаісторичних рис. Слов'яни виступають як позаісторичні категорії, тотожні собі за часів Київської Русі, зарубинецької культури і навіть за доби Трипілля.

Народ — творець історії. Завдання полягає в тому, щоб з'ясувати етапи його становлення. Слов'янство місцевої людності Середнього Подніпров'я часів Київської Русі та попередньої, докиївської доби доводиться всією сумою історичної документації, що є в нашому розпорядженні. Зовсім інакше стоїть справа, коли розв'язується питання про етнічну приналежність населення того ж Середнього Подніпров'я за більш ранніх часів — носіїв черняхівської або зарубинецької культури.

З критикою етногенетичної теорії, як вона ставилася досі археологами, виступили мовознавці. Їх критичні зауваження скеровані як проти отстоження етноса і культури, так і проти спроб пізнати етнос з даних матеріальної культури. Вони закинули археологам головне — надто прямолінійну етнологізацію археологічних матеріалів. Найбільш

² П. Н. Третьяков. Итоги археологического изучения восточно-славянских племен, «Исследования по славянскому языкознанию», М., 1961, стор. 307.

розгертнуту критику археологічної постановки проблеми етногенеза подав Ф. П. Філін³.

Згадуючи про «спроби ототожнювати етнічні одиниці древності з археологічними культурами, їх спадкоємністю та з границями» їх поширення, Ф. П. Філін вважає, що така теоретична позиція призводить «до гіпотез, які докорінно суперечать даним мовознавства, історії та інших наук». «Не можна,— пише Ф. П. Філін,— навіть у порядку робочої гіпотези ототожнювати ту або іншу археологічну культуру з яким-небудь плем'ям або групою племен»⁴. «Якщо,— продовжує він,— археологи відкривають яку-небудь регіональну культуру, про носіїв якої нам нічого невідомо, окрім матеріалів розкопок, то етнічно ця культура, навіть при наявності синхронних і діахронних розрізів і порівнянь з суміжними культурами, завжди лишатиметься непізнаною». Знайдені під час розкопок речі самі по собі аетнічні. «Самі по собі археологічні матеріали не можуть визначити етнічну приналежність давнього населення,— твердить Філін.— В етнічному відношенні вони «німі»⁵. Щоб речі заговорили, треба побудувати складну конструктивну споруду, з'єднати типологічне визначення здобутих речей з хронологічною й територіальною характеристикою пам'ятника, з відтворенням загального образу епохи.

Останній час в археологічній літературі набула поширення теорія так званого «ретроспективізму». Згідно з цією теорією наявність спільних рис у матеріальній культурі другої половини I тисячоліття н. е. та в культурі попереднього часу доводить слов'янство останньої. Ф. Філін слушно застерігає проти подібного припущення: «За такою спадковістю можуть ховатися явища різного характеру»⁶.

Археологічній постановці проблеми етногенеза мовознавці протиставили лінгвістичну. Це слушно, оскільки, як уже згадувалося, мова є провідною ознакою етноса, і етнічна приналежність визначається, звичайно, за мовною приналежністю людності. При всьому тому, лінгвістична постановка проблеми має не менші, хоч і інші, хиби. Якщо археологічним матеріалам бракує прямих етнічних ознак, то мовним, в свою чергу, бракує хронологічних і територіальних вказівок на час і на простір. Лінгвістика сама по собі не розпоряджається даними ні для датування мовних явищ, ні для просторового їх визначення. При постановці етногенетичної проблеми лінгвісти процес історичного розвитку слов'янських мов зводять до протиставлення двох епох, до розмежування доби, на якій зберігається спільнослов'янська мовна єдність, та наступної, пізнішої доби, коли проходить розпад цієї спільності.

А. Мейє, один з видатних зарубіжних лінгвістів останнього часу, праця якого⁷ становить класичний твір з слов'янського мовознавства, вважав за потрібне виступити з деякими застереженнями. Він нічого не відкидає і не заперечує. Як і всі інші дослідники, він оперує як категорією спільнослов'янської мови, так і категорією розпаду. Та разом з тим він пише: «Поняття спільнослов'янської мови, яким ми тут оперуємо, досить невиразне і не може бути зведене до якого-небудь історичного становища, що надається визначити в часі і просторі». До цього він додає: «Було б даремно намагатись локалізувати спільнослов'янську мову»⁸.

³ Ф. П. Филлин. Вопросы языкознания, М., 1958; його ж. Образование языка восточных славян, М.—Л., 1962.

⁴ Ф. П. Филлин. Образование языка восточных славян, стор. 72.

⁵ Там же, стор. 74.

⁶ Ф. П. Филлин. Образование языка восточных славян, стор. 73.

⁷ А. Мейе. Общеславянский язык, М., 1951.

⁸ А. Мейе. Назв. праця, стор. 12, 13.

Спроби локалізувати спільнослов'янську мову, пов'язати її з певним географічним районом та визначити час її розпаду робилися неодноразово, всі вони суперечили одна одній, але були побудовані однаково на тому самому припущенні — на теорії обмеженого простору. Вважалось і вважається, що спільнослов'янська мовна єдність могла виникнути лише на малій, вузькій території. Звідси робився висновок, що розпад мовної єдності слов'ян був пов'язаний з поширенням етнічної території, з початком їх розселення, з етнічними рухами.

Теорія обмеженого простору користувалася і користується загальним визнанням у мовознавців. На неї покликається О. О. Шахматов⁹. Характерна аргументація, з якою в даному разі виступає Шахматов. Він пише: «Припущення спільнослов'янської єдності, з одного боку, спільноруської єдності,— з другого, передбачає наявність більш або менш обмежених територій, які відповідають прабатьківщині слов'ян та прабатьківщині руських: лише на обмеженій території могла зберігатись стенографічна та лінгвістична єдність племен». І далі: «Дослідження найдавнішої долі руського племені можна почати з розвідування обох цих територій для того, щоб з'ясувати напрямок руху східних слов'ян, що привів їх на спільноруську територію, та визначити ту географічну основу, звідки пішли рухи окремих руських племен після розпаду східнослов'янської єдності»¹⁰.

Провідні засади Шахматова ясні: перше, це вказівка на обмежену територію; друге — визнання, що лише на обмеженій території виникає і зберігається кожна етнічна єдність. Цим визначаються завдання, які постають перед дослідником: визначення напрямку племінного руху та фіксація географічної основи, вихідної бази племінних рухів після розпаду етнічної єдності. Згадана тут теорія «обмеженого простору» зберегла на сьогодні цілковите визнання. У передмові до книги А. Мейє Р. І. Аванесов та П. С. Кузнецов пишуть: «Усі слов'янські наріччя, які згодом стали різними слов'янськими мовами, розвинулися з спільної мови-основи, що займала обмежену територію»¹¹.

О. О. Шахматов розвинув концепцію трьох слов'янських «прабатьківщин». За його припущенням, слов'яни спочатку жили в басейні Західної Двіни на північ від балтів. «Першою слов'янською прабатьківщиною був басейн Західної Двіни»,— пише Шахматов. Звідси слов'яни переселилися на Віслу, а «Повісляння відкривало слов'янам шлях на захід, до Одера і Ельби та на південь, до Дунаю». Відповідно до цього «рух з Повісляння на південь розколов слов'ян на дві частини». Від західних слов'ян відокремилась частина слов'ян, яка, рушивши на південь, до Дунаю, знову поділилась на дві частини, на південну групу, що пішла до Дунаю, та північну групу, східних слов'ян, які осіли в лісових місцевостях «між Дністром та Дніпром»¹².

Така схема Шахматова. Інші дослідники викладали її по-іншому. Тут немає сенсу вдаватись у подробиці, оскільки при всіх відмінах принципи побудови лишаються завжди ті самі. Усе зводиться виключно до етнічних рухів. Переселення, зміна території, рух у просторі визначають, за Шахматовим та його однодумцями, зміст і провідну засаду кожного етнічного і мовного розвитку. Становлення етносу, як і зміни в мові, залежить виключно від його просторових переміщень.

⁹ А. А. Шахматов. Древнейшие судьбы русского племени, Петроград, 1919.

¹⁰ Там же, стор. 4—5.

¹¹ А. Мейє. Назв. праця, стор. XII.

¹² А. А. Шахматов. Очерк древнейшего периода истории русского языка, Петербург, 1915, стор. XV—XVIII.

Для нас зрозуміла принципова хибність викладеної конценції, теоретична слабкість загальних засад, покладених в основу даної теоретичної системи, її фактична необгрунтованість. Ні етногенетичний (народстворчий) процес сам по собі, ні безпосередньо пов'язаний з ним процес мовного розвитку, як би ми не змінювали і не варіювали викладену схему, не можуть бути зведені до посилення на просторові переміщення, на рух з однієї території на якусь іншу. Одним словом, етнічна експансія в просторі не є та основа, що нею визначаються підстави, зміст і характер кожного даного етногенетичного процесу.

Як уже відзначалося вище, лінгвістика не розпоряджається належною аргументацією ні для датування мовних явищ, ні для територіальної їх характеристики. Те й те доводиться привносити ззовні, черпати з інших, загально історичних джерел. В обох випадках мовознавці примушені звертатися до позалінгвістичних джерел. «Знання історичних умов, в яких відбувається мовний розвиток, полегшує завдання лінгвіста», — відзначає А. Мейє. З цих позицій, посиляючись на загальні історичні дані, А. Мейє датує розпад спільнослов'янської мовної єдності VII—VIII ст. н. е. Він пише: «Поділ спільнослов'янської мови на різні й відокремлені мови повинен був статися незадовго до історичної доби, яка до того ж для слов'ян почалася пізно — в VII або у VIII ст.»¹³

Дещо інші хронологічні показники називає Ф. П. Філін. На відміну від А. Мейє розпад спільнослов'янської єдності він відносить не до VII—VIII ст., а до VI—VII ст. «В VI—VII ст. н. е., — пише Філін, — починається розпад спільнослов'янської мови, утворення різних діалектичних зон, але в цей час ще не було окремих самостійних слов'янських мов і груп мов, а разом з тим не було і сформованих слов'янських народностей. Слов'яни об'єднувалися у племена і племінні союзи... Разом з тим ґрунт для великих етномовних і соціальних перетворень був підготований»¹⁴. Погоджуємось, що слов'яни в VI—VII ст. н. е. об'єднувалися в племена й племінні союзи. В той час ще не було і не могло бути самостійних слов'янських мов, але чи значить це, що окремих діалектичних зон, про які каже Ф. П. Філін, не було перед тим, на попередньому етапі? Давніше слов'яни так само об'єднувалися в племена й племінні союзи. І якщо для VI—VII ст. не можна говорити про сформовані слов'янські народності, то певні тенденції до цього повинні були проявитися ще раніше.

На жаль, лінгвісти не приділяли належної уваги аналізу наявних історичних джерел. Зводячи все до абстрактних, історично не доведених і конкретно не аргументованих «рухів слов'ян», які ніде і ніяк не засвідчені, до розмежування не менш абстрактної «вихідної бази руху слов'ян» в її протиставленні «об'єктам слов'янської експансії», згідно з загально вживаними фразеологічними зворотами, мовознавці мали завжди на увазі лише одне явище — завоювання слов'янами Балкан, — якому й підпорядковували весь історичний процес у VI—VII ст. н. е. Завоювання та наступне заселення Балканського півострова — видатне явище в історичному житті слов'ян, пов'язане з пересуванням великих етнічних мас¹⁵, однак це не призвело до утворення якогось слов'янського «вакуума» на етнічній карті. Північ від Дунаю як була, так і лишилася слов'янською. І це головне. Повторюємо: слов'яни перейшли

¹³ А. Мейє. Назв. праця, стор. 6.

¹⁴ Ф. П. Філін. Образование языка восточных славян, стор. 222—223.

¹⁵ М. В. Левченко пов'язував початок слов'янської колонізації Балкан з 602 р. («Византия и славяне в VI—VII вв.», «Вестник древней истории», 1938, № 4, (5), стор. 30). М. Ю. Брайтчевський — з війною 550—551 рр. («К истории расселения славян на Византийских землях», «Византийский Временник», т. XIX, стор. 131).

через Дунай, вони вторглися в межі Візантійської імперії, протягом VII—VIII ст. заселили більшу частину Балканського півострова, але давня їх територія на північ від Дунаю не перестала бути слов'янською.

Отже, категорія «племінних рухів» випадає з конструкції слов'янського етногенетичного процесу. Подібна теоретична настанова, висунута на перший план і покладена в основу слов'янського етногенеза, як вирішальний для нього чинник, суперечить тій реальній обстановці, що склалася для слов'ян у третій чверті I тисячоліття н. е. (V—VIII ст.). Племінні рухи, які відбувалися протягом цих століть, принесли нові територіальні надбання, доповнили й поширили етнічну карту слов'ян, але не порушили її. Саме на це й треба зважати.

Слов'янська етнічна територія напередодні балканських вторгнень відома нам з певних історичних джерел. Особливу цінність, поряд із свідченнями візантійського письменника Прокопія Кесарійського, мають повідомлення історика готів Йордана. У своїй праці «Про походження та діяння гетів» (551 р.) Йордан твердить, що за його часів (отже перед початком слов'янського руху на Балкани) слов'яни займали велику географічну територію на Дунаї, Дністрі, Дніпрі і Віслі. В залежності від свого територіального розташування вони поділялися на три великі угруповання. Слов'ян Повісляння Йордан знав під ім'ям венетів, дунайсько-дністрянську частину, на південь від Карпат, між Дунаєм та Дністром і на північ до Вісли він називає склавенами, третю, дніпровську, між Дністром та Дніпром, — антами.

За свідченням Йордана, «венети походять від одного кореня, і тепер відомі за трьома йменнями, а саме: венети, анти і склавени». Він пише: «Від місця, де народжується ріка Вістула (Вісла), сидить на величезних просторах багатолюдне плем'я венетів». Зауваживши, що «назви венетів змінюються тепер в залежності від різних родів та місцевості», Йордан підкреслює, що «вони головним чином називаються склавенами і антами». «Склавени живуть від міста Новіетуна та озера, яке звуть Мурсіанським, аж до Дністра та на північ до Вісли». У свою чергу, «анти, наймогутніші між ними, простягаються від Дністра до Дніпра, там, де Понтійське (Чорне.— В. П.) море вигинається дугою»¹⁶. Йордан подає відомості про етнічну територію слов'ян перед серединою VI ст., до 551 р. Просування слов'ян на Балкани, етнічний рух слов'ян у напрямку на південь від Дунаю припадає на наступний час, становить собою приналежність дальшого етапу в історичному житті слов'ян. Було б даремно історичні явища одного періоду пов'язувати з якимсь іншим часом.

Якщо порівняти етнічну карту слов'ян, як її змалював Йордан для VI ст., та аналогічну карту, намальовану літописцем Нестором на початку XII ст., то виявиться, що між ними є ґрунтовні розходження, оскільки між Нестором та Йорданом відстань в 5—6 століть. Протягом цього часу, з середини VI ст. до початку XII ст., в історичній долі слов'ян відбулося багато змін, і територія слов'ян більш ранньої доби істотно відрізняється від слов'янської території пізнішої доби. При всьому тому, на обох етапах, за одної й другої доби, ми знаходимо слов'ян однаково на Віслі, Дніпрі, Дністрі й Дунаї. Іншими словами, географічне ядро, засвідчене Йорданом, не порушується в своїх вихідних точках. Слов'яни освоюють суміжні території, які прилягають до території їх давньої

¹⁶ Йордан. О происхождении и деяниях готів, М., 1960, стор. 71, 72, 90. Мурсіанське озеро та місто Новіетуна, згадані Йорданом, знаходились десь у Подунав'ї.

осілости. Племінні рухи слов'ян, якщо зберегти цей в даному разі не зовсім точний термін, мають ознаки просторового обростання.

Вказівку на етнічну єдність слов'ян Йордан сполучив з свідченням про їх поділ на три великі групи. Для визначення специфіки слов'янського етногенетичного процесу на даному історичному етапі це не менш характерно, ніж щойно згадана специфіка слов'янських племінних рухів. Для Йордана однаково ясным були як суцільна тотожність генетичного походження слов'ян, генетичний зв'язок антів і склавенів з давніми венетами, єдність їх походження з одного «кореня», так і не менш виразна розчленованість на окремі особні угруповання. Тут далеко не все ясно. Найбільш визнаним у сучасній славістичній літературі є поділ слов'ян на три групи — західну, східну та південну. Що мав на увазі Йордан для свого часу — політичний поділ слов'ян на окремі союзнотплемінні об'єднання, соціально-господарські відміни, мовні відмінності з поділом сучасної йому слов'янської мови на окремі діалектні зони — важко сказати. В усякому разі у нас немає жодних підстав засвідчений Йорданом тричастинний поділ слов'ян на венетів, склавенів і антів отожнювати з пізнішим поділом слов'ян на західних, південних та східних, хоч подібні спроби й робилися неодноразово. Тут можливі найрізноманітніші припущення, але суть справи не в цьому.

З погляду постановки етногенетичної проблеми для нас важливо те, що за часів Йордана (середина VI ст.) поділ слов'ян був здійсненим фактом. Спільнослов'янської єдності, про яку так охоче говорять мовознавці, в той час не існувало. Вона була порушена. Тим-то відпадає можливість початок розпаду єдності датувати VI—VII ст. або VII—VIII ст., як це робиться досі. Такі посилення суперечать свідченням Йордана. Поділ стався давніше, і початок розпаду треба відносити до якогось іншого, одного з попередніх етапів. Водночас відпадає також і інше положення, характерне для лінгвістичної теорії слов'янського етногенеза, — концепція «обмеженого простору». Згідно з поглядом, який панував і досі панує в лінгвістиці, етнічна спільність може утворитись лише на самому вузькому, територіально замкненому районі. Це суто логічна конструкція, довільна схема, але їй надається значення конкретно-історичного положення. Звичайно при цьому вказується на Повісляння, що визначається як територія, на якій жили слов'яни до свого руху на південь.

Таке припущення відпадає, якщо мати на увазі VI ст. Територія Повісляння, область між верхів'ями Вісли, Дністра і Прип'яті, навіть якщо включити сюди Волинь і Поприп'яття, надто обмежена, надто незначна, щоб у цих географічних межах могли позначитися окремі діалектні зони, які згодом призвели до відособлення окремих слов'янських мов. Нам невідома структура генетичних зв'язків, які пов'язують поділ слов'ян у VI ст. на венетів, антів і склавенів з пізнішим поділом їх на західних, східних та південних. Тут можна не торкатися цього питання і не обговорювати його. Досить відзначити, що тричленний поділ слов'ян у VI ст., як його засвідчив у своїй «Гетиці» Йордан, становить собою попередній ступінь, який випереджає процеси мовного і етнічного розвитку в VII—VIII ст.

До відтворення етногенетичного процесу треба йти через чітке розмежування окремих етапів. Історичне становище слов'янства в VI ст. нам відоме з письмових джерел. Зовсім інакше стоїть справа для попереднього часу. Відсутність письмових джерел примушує нас звернутись до певних реконструкцій, по можливості уникаючи скільки-небудь довільних припущень. Почнемо з критичних зауважень. Спираючись на свідчення Йордана, треба відкинути теорію «обмеженого простору»,

концепцію нерозчленованої єдності слов'ян у VI ст., датування початку розпаду спільнослов'янської мови VII—VIII ст. Справа стояла зовсім інакше. Етнічна територія слов'ян у VI ст. охоплювала величезний географічний простір, слов'яни поділялися в той час як за родами і місцевістю, так і за великими груповими об'єднаннями на слов'ян Подніпров'я, Подунав'я та Повісляння. Що ж до Повісляння, то з ним була пов'язана лише одна окрема частина, давні венети.

Питання стоїть, очевидно, так: коли саме сформувалася дана етнічна територія — в VI ст. чи на попередньому етапі? Йордан описав слов'ян у VI ст. як «багатолюдне плем'я», розташоване на «безмежних просторах». Те саме каже Прокопій, згадуючи про «незліченні», «безмірні» племена антів¹⁷. Оскільки жодна етнічна єдність не може постати як без міри численна протягом якогось короткого часового відтинку, то місцева людність за попередньої доби теж була відповідною мірою багатолюдна. Подібний висновок напрошується сам собою також і щодо території. Розмежування слов'ян на окремі великі угруповання, на венетів, антів і склавенів, у VI ст. передбачає наявність належних значних умов не тільки на даному, а й на давнішому етапі. Повторюю, такий поділ не міг зародитися, діалектні зони не могли позначитися на якійсь обмеженій території, чи це буде Повісляння, чи якийсь інший малий простір.

Такі загальні засади, конструктивні передумови, які витікають з даної історичної ситуації. Спробуємо уточнити їх. Етногенетичний процес, як він здійснювався за першої половини I тисячоліття, мав свої характерні відміни, властиві саме для цієї доби. Римська держава, ствердивши своє панування в басейні Середземного моря, підкорила собі тамтешні народи, асимілювала їх, знівельовала етнічні ознаки й відміни. Зникали місцеві мови. Вони відмирили. Губили свої мови іберри, кельти, даки, гети, людність Піренейського і Балканського півостровів. З розмовної латинської мови, що нею розмовляв сільський люд, в Італії та в підкорених римлянами провінціях Галлії, Іспанії, частини Ретії, Дакії виникали наріччя, що згодом дали існування романським мовам. Цей процес яскраво змалював Ф. Енгельс: «По всіх країнах басейну Середземного моря протягом століть проходив нівелюючий рубанок римського світового панування. Там, де не ставила опору грецька мова, всі національні мови мусили поступитися місцем зіпсованій латині; зникли всі національні відмінності, уже не існувало більше галлів, іберів, лігурів, норіків — всі вони стали римлянами»¹⁸.

Лише народи за межами римського лімеса (германці, слов'яни, балти, частково кельти) зберегли свої мови. Зберегла свою мову місцева людність Подніпров'я — Подністров'я — Повісляння. На жаль, у нас нема прямих даних про мову людності цих країн. Натомість у нас є всі дані, які дозволяють твердити про сталу культурно-типологічну єдність матеріальної культури саме в межах досліджуваної території від Дунаю до Дністра і Дону та від нижнього Дністра до верхів'їв Вісли.

Вище ми виступили із застереженнями проти ототожнення культури і етноса, проти надто прямолінійної етнологізації археологічних культур. На цих позиціях ми лишаємось також і в цьому разі. З даних матеріальної культури не можна зробити висновку про її етнічну приналежність. Але тут йдеться про інше, про збіг тотожностей. В даному разі збігаються єдності: культурно-типологічна, територіальна і хроно-

¹⁷ Прокопій из Кесарии. Война с готами, М., 1950, стор. 365.

¹⁸ Ф. Енгельс. Походження сім'ї, приватної власності і держави, К., 1948, стор. 115.

логічна. Вони становлять міцний, туго пов'язаний вузол, і його не можна не брати до уваги.

В археологічній літературі неодноразово робилися спроби пов'язати носіїв матеріальної культури Подніпров'я — Подунав'я в II—V ст. н. е. з слов'янами і зокрема з антами. Що можна і що треба сказати в цьому зв'язку? Грунтовна помилка дотеперішніх етногенетичних досліджень полягає в тому, що етногенетичний процес розглядався сумарно, без жодних розчленувань, трактувався як процес, який ішов по єдиній висхідній прямій. Етносприймався як стала від віку незмінна цілість. Хибність такої концепції, її антиісторизм цілком очевидні. Назвати носіїв матеріальної культури Подніпров'я II—V ст. слов'янами, розглядати носіїв так званої «черняхівської» культури як прямих предків йорданових антів означало б ігнорування головного — зламу між епохами, тих розривів, що сталися в той час при переході від однієї доби до другої.

Етнічні утворення першої половини I тисячоліття й етнічні утворення другої половини того ж тисячоліття не тотожні. Між ними існували певні взаємозв'язки, але вони здійснювалися через ґрунтовні зрушення, етнічні катастрофи, що для окремих смуг межували з цілковитим знищенням. Розпалась система зв'язків, утворених за часів світового панування Римської держави. Припинила своє існування черняхівська культура, виникла нова система зв'язків, коли Римську державу заступила Візантія. Виникла нова матеріальна культура на місці черняхівської.

Рабовласницький лад розклався і занепав. На його руїнах постав новий феодальний лад. Докорінно змінився тип матеріальної культури. На зміну поселенням черняхівської доби прийшли поселення типу Корчака на Тетереві, Стецівки і Пеньківки на Тясміні, Семенків на Південному Бузі тощо. Змінилися топографічні умови в розташуванні селищ. Останні розташувалися на заплавах острівцях, оточених болотами і дрібним чорноліссям. Житла заглиблювалися в землю і опалювалися кам'янками, складеними з буличників. Кераміку, зроблену на гончарному крузі, заступив ліпний посуд, виготовлений руками. З'явилися нові типи прикрас і металевих виробів. Такі самі житла, кам'янки, кераміку, прикраси ми знаходимо в Подніпров'ї, в Поморав'ї, на нижньому Дунаї.

Сказаного досить, щоб визначити провідні лінії тих змін, які, на нашу думку, треба запровадити в постановку проблеми етногенеза. Безумовно, тут ще багато треба зробити, але вже й тепер ясно, що слід відкинути як в археологічній, так і в лінгвістичній постановці даної проблеми в сучасній славистиці.

Товідавлення

До історії зв'язків слов'янських народів

П. С. СОХАНЬ

ГЕОРГІЙ ДИМИТРОВ І УКРАЇНА

Видатний діяч болгарського і міжнародного комуністичного та робітничого руху Георгій Михайлович Димитров був великим патріотом своєї Батьківщини і великим пролетарським інтернаціоналістом, який палко боровся за дружбу і солідарність трудящих.

Усім своїм героїчним життям і багатогранною творчою діяльністю він показував великий приклад того, як потрібно розуміти і втілювати в життя великі принципи пролетарського інтернаціоналізму. Як вірно відзначав видатний болгарський вчений Тодор Павлов, «в усьому чудовому житті, революційних ділах, теоретико-ідеологічних трудах і політичних заповідях Георгія Димитрова ми знаходимо багато прекрасних підстав для правильної постановки і вирішення питання про патріотизм і інтернаціоналізм в їх діалектичній єдності»¹.

Проявляючи надзвичайну увагу до Радянської країни, яка стала для нього другою Батьківщиною, Г. М. Димитров з великим інтересом вивчав життя і боротьбу, зокрема, українського народу, дружні зв'язки з яким він встановив ще в ранній період своєї революційної діяльності. Важливою подією в цьому відношенні було те, що брат Георгія Димитрова Никола Димитров влітку 1908 р. прибув до Одеси, вступив до Одеської партійної організації і протягом 1908—1910 рр. вів там революційну діяльність². Через свого брата Георгій Димитров дізнавався про революційні події на Україні і в цілому в Росії, а також одержував більшовицькі видання і різну революційну літературу. В свою чергу сам Г. Димитров допомагав російським більшовикам у транспортуванні революційної літератури, придбанні паспортів та ін.

Після поразки революції 1905—1907 рр. багато революціонерів з Росії і особливо з України, тікаючи від переслідувань поліції, виїжджали до Болгарії. Більшість з них встановлювала зв'язки з керівниками партії тісних соціалістів і, зокрема, з Георгієм Димитровим. Так, активний учасник революційної боротьби в Одесі і Петербурзі І. Хоняков, перебуваючи в Болгарії, у 1913 р. з допомогою Г. Димитрова здобув паспорт на ім'я болгарина Степана Цанева³, виїхав з ним до Франції, де вів активну революційну роботу як член паризької секції більшовиків, підтримував зв'язок з болгарською робітничою соціал-демократичною партією тісних соціалістів і інформував В. І. Леніна про становище у Болгарії⁴.

Г. Димитров був близько знайомий з активними учасниками революції 1905—1907 рр. на Катеринославщині А. А. Вербовим та С. Т. Нікошем. Більшовик А. А. Вербов, перебуваючи протягом 1911—1913 і 1915—1917 рр. у Болгарії, вступив до лав партії тісних соціалістів, вів революційну діяльність у Софії і поблизу Варни і був у дружніх стосунках з Георгієм та Любою Димитровими, В. Коларовим, Х. Кабакчиевим та іншими керівниками партії тісних соціалістів⁵. С. Т. Нікош проживав у Болгарії з 1909 по 1923 рр., зін також вступив до лав партії тісних соціалістів, довгий

¹ Тодор Павлов. Избранные философские произведения, т. 2, М., 1962, стор. 146.

² Див. «Український історичний журнал», 1962, № 5, стор. 70—72, а також П. Сохань. Пламенный революционер, К., 1962, стор. 15—17.

³ Див. журн. «Пролетарская революция», 1923, № 4/16, стор. 163.

⁴ Центральний партійний архів Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС (далі — ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС), книга надходжень, № 3729.

⁵ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 124, оп. 2, од. зб. 17, арк. 6—7.

час співробітничав у партійному видавництві та завідував експедицією партії тісни соціалістів, працюючи разом з Д. Благоевим, В. Коларовим, Г. Димитровим та іншими керівниками партії тісни соціалістів⁶.

В 1921 р. Г. М. Димитров приїхав до Москви, де відбулася незабутня зустріч і бесіда з В. І. Леніним, брав участь у роботі III конгресу Комінтерну і I конгресу Профінтерну. Там він познайомився і добре подружився з видатним державним діячем України Артемом (Ф. А. Сергеевим). Одним з головних питань на I конгресі Профінтерну, по якому йшли жаркі суперечки, було питання про взаємовідносини між Комінтерном і Профінтерном. І в цьому важливому питанні революційної стратегії тактики Г. Димитров разом з Артемом з самого початку зайняли і рішуче відстоювали вірну позицію, борючись за те, щоб в тих конкретних умовах Профінтерн був в організації відношенні самостійним, але обов'язково признавав як головне завдання боротьбу за диктатуру пролетаріату і проводив усю свою роботу під політичним керівництвом Комінтерну⁷.

Після поразки вересневого повстання 1923 р. у Болгарії Г. М. Димитров разом з групою інших болгарських комуністів змушений був емігрувати з Болгарії. Спочатку, у 1923—1932 рр., Г. Димитров проживав у Радянському Союзі лише періодично як поліемігрант, а після Лейпцігського процесу, у 1934—1945 рр.— постійно, як громадянин Радянського Союзу. В ті роки особливо зміцніли зв'язки Г. Димитрова з Україною. Великий інтерес Г. Димитрова до України пояснюється, по-перше, віковими історичними традиціями дружби українського і болгарського народів, а, по-друге, тим, що саме на Україні після Жовтневої революції було близько 200 тис. болгар які проживали компактними масами головним чином у колишній Одеській та Дніпропетровській губерніях⁸.

Про великий інтерес Г. М. Димитрова до України і українського народу свідчить значна кількість листів, статей і промов Г. Димитрова та інших матеріалів, які вміщено в українських періодичних виданнях 20—40-х років, а також зберігаються в архівах України. Переважна більшість цих матеріалів не ввійшла в зібрання творів Г. Димитрова. Тимчасом вони є важливим джерелом для вивчення як життя і теоретичної спадщини Г. Димитрова і славної історичної дружби наших братніх народів, так і історії радянського народу, комуністичного і робітничого руху.

У 1924—1932 рр. в українських газетах «Комуніст», «Вісті» та інших було опубліковано ряд статей Г. Димитрова, в яких він головним чином розповідав трудящим України про тяжкі умови життя і героїчну боротьбу трудящих Болгарії та інших балканських країн⁹. Особливе значення має, зокрема, бесіда Г. Димитрова з співробітником РОСТА про завдання Балканської комуністичної федерації¹⁰. Ця бесіда дає важливий матеріал про маловідому конференцію представників балканських компартій, що відбулась у липні 1924 р. в Москві. Конференція вказала на необхідність координації дій балканських компартій і підтримки національно-революційного руху на Балканах.

Під час Лейпцігського процесу трудящі України висловлювали Г. Димитрову свою безмежну любов і захоплення його героїчною боротьбою, а після визволення і прибуття Димитрова до Радянського Союзу запрошували до своїх міст і сіл. Трудящі індустріального Харкова писали Димитрову, «що його життя є кращим прикладом для пролетарів усього світу»¹¹⁻¹². З такими ж листами звертались до Г. Димитрова і колгоспники Херсонщини, шахтарі Донбасу, залізничники з Красного Лиману, трудящі з усіх куточків Радянської України.

Незважаючи на величезну роботу в Комінтерні, Г. Димитров знаходив час для листування з різними організаціями та колективами робітників і колгоспників. Сердечна дружба встановилась у Г. Димитрова з колективом донецької шахти № 5—6

⁶ Див. Димитър Благоев. Сборник от документи, 1875—1924, София, 1956, стор. 309—321, 404, а також Петър Цанев. Издаването на социалистическата книга през легалния период на БКП 1885—1923, София, 1962, стор. 207—209.

⁷ Див. «Бюллетень I конгресса революционных профессиональных и производственных союзов» від 9, 10, 11, 16, 17 липня 1921 р., а також журн. «Международное рабочее движение», М., 1921, № 5—6, стор. 13.

⁸ Див. Центральний державний архів Жовтневої революції УРСР (далі — ЦДАЖР УРСР), ф. 1, оп. 2, од. зб. 2715, арк. 13—17, а також газ. «Сърп і Чук» від 15 жовтня 1924 р. та 15 травня 1925 р.

⁹ Див. «Задачи Балканской коммунистической федерации», газ. «Коммунист», 27 липня 1924 р.; «Красная опасность на Балканах», газ. «Коммунист», 2 серпня 1924 р.; «Події в Македонії», газ. «Вісті», 25 вересня 1924 р.; «Итоги цанковского режима», газ. «Коммунист», 9 січня 1926 р.; «1-ше Травня і болгарський пролетаріат», газ. «Вісті», 1 травня 1926 р., та ін.

¹⁰ Газ. «Коммунист», 27 липня 1924 р.

¹¹⁻¹² Газ. «Известия», 1 березня 1934 р.

ім. Г. Дмитрова. Своїми чудовими листами до гірників¹³ Г. Дмитров запальював їх на нові трудові подвиги. Старі гірники шахти і зараз ще пам'ятають про ці натхненні листи Г. Дмитрова і свято зберігають пам'ять про нього. У 1958 р., в дні роботи VII з'їзду БКП, на шахті ім. Дмитрова в Донбасі було відкрито пам'ятник Г. Дмитрову¹⁴, як символ незабутньої дружби славного сина болгарського народу з донецькими гірниками.

У червні 1934 р. в зв'язку з 15-річчям комсомолу України Г. Дмитров звернувся з листом до комсомольців України¹⁵, в якому писав: «Вам, молоді товариші, разом з молоддю капіталістичних країн, належить ще пройти через великі випробування вирішальних класових боїв, що насуваються з Заходу. В цих боях буде вирішуватися доля пролетарської революції на Заході, доля боротьби пригноблених мас Сходу.

Будьте ж готові до цих великих боїв. Засвоюйте велике вчення Маркса — Енгельса — Леніна, оволодівайте всією культурною спадщиною людства. І пам'ятайте, що одного лише навчання — мало: треба ще виховання в собі революційної витримки, більшовицької сміливості і завзяття, сталеної волі і твердості»¹⁶.

Особливого значення надавав Г. Дмитров вихованню трудящих у дусі пролетарського інтернаціоналізму. Відповідаючи на привітання, надіслане йому від імені Пленуму ЦК МТДР України, Г. Дмитров писав: «Виховуючи своїх учнів у дусі інтернаціональної солідарності, ви пробуджуєте у них ще сильніше бажання виконати другу п'ятирічку, роз'яснюючи їм значення перемоги на фронті соціалістичного будівництва для розширення єдиного бойового фронту боротьби проти фашизму і війни. Я певен, що МТДР України виправдає ті сподіванки, які покладають на нього сотні тисяч борців за соціалістичну революцію в капіталістичних країнах»¹⁷.

Про тісний зв'язок господарських досягнень радянських людей з визвольним рухом трудящих усього світу Г. Дмитров писав і в телеграмі до колгоспників колгоспу ім. Комінтерну Петровського району, Київської області, де зародився рух п'ятисотенниць. Вітаючи М. Демченко і її подруг з виконанням високих зобов'язань, Г. Дмитров давав глибоку політичну оцінку цьому новому руху в країні. «Поклавши початок руху п'ятисотенниць у Радянській країні, ваш колгосп,— писав Г. Дмитров,— показав, що він цілком гідний носити ім'я Комінтерну, бо цей рух у кінцевому підсумку зміцнює справу світової пролетарської революції»¹⁸.

Листи Г. Дмитрова, людини, яка своїм особистим прикладом показала, як треба героїчно боротись за перемогу справи комунізму, були для робітників і колгоспників стимулюючим фактором. Колгоспники сільськогосподарської артілі «Червоний партизан» з Донецької області влітку 1936 р. писали Дмитрову, що вони одержали від нього листа ще у 1935 р., але тоді нічим не змогли «похвалитись», тепер у них є досягнення, і вони вирішили обрати Г. Дмитрова почесним членом свого колгоспу¹⁹. А колгоспники колгоспу ім. Дмитрова Дніпропетровської області навесні 1937 р. повідомляли Дмитрова, що вони розгорнули обласне змагання за право послати делегацію до Г. Дмитрова з рапортом про свої успіхи²⁰. У своїй відповіді колгоспникам Г. Дмитров дякував за їх труд і особливо за успішну роботу по вихованню мас у дусі пролетарського інтернаціоналізму²¹. Г. М. Дмитров листувався також з колгоспниками артілі ім. Дмитрова Кіровоградського району, Одеської області²², та іншими колективами.

Проводячи в життя ленінську національну політику, ЦК КП(б) України ще у 1924—1925 рр. створив у Дніпропетровській і Одеській областях три національних болгарських райони, де проживало переважно болгарське населення, і прийняв рішення видавати для болгарських трудящих друкований орган болгарською мовою²³. В 30-х роках болгари, які проживали на Україні, мали уже 8 газет і один журнал рідною мовою²⁴. В школах болгарських сіл навчання проводилось болгарською мовою, у с. Преславі, Бердянського округу, було відкрито болгарське педагогічне училище²⁵,

¹³ Див. газ. «Комуніст», 9 липня 1934 р., газ. «Правда», 21 березня 1935 р.

¹⁴ Див. журн. «Славяне», 1958, № 7, стор. 18.

¹⁵ Цей важливий документ не ввійшов у зібрання творів Г. Дмитрова. Оригінал його зберігається в Партиїному архіві Інституту історії КП України (далі — ПА ІПП при ЦК КП України) ф. 1, оп. 75, од. зб. 675, арк. 1—2. Нещодавно він був опублікований у Болгарії у збірнику листів Г. Дмитрова. Див. Георгій Дмитров. Писма, 1905—1949, София, 1962, стор. 304—305.

¹⁶ ПА ІПП при ЦК КП України, ф. 1, оп. 75, од. зб. 675, арк. 2.

¹⁷ Газ. «Комуніст», 3 грудня 1934 р.

¹⁸ Газ. «Комуніст», 6 грудня 1935 р.

¹⁹ Журн. «Интернациональный маяк», 1936, № 16, стор. 15.

²⁰ Журн. «Интернациональный маяк», 1937, № 10, стор. 4.

²¹ Там же.

²² Газ. «Комуніст», 22 серпня 1935 р.

²³ Газ. «Сърп і Чук», 12 червня 1925 р.

²⁴ Газ. «Колективіст», 12 листопада 1934 р.

²⁵ Газ. «Сърп і Чук», 18 березня і 15 травня 1925 р.

а пізніше у травні 1934 р. був створений також болгарський театр. Населення болгарських районів до Великого Жовтня було майже зовсім неписьменним, а самі райони — в числі найбільш відсталих у царській Росії. Після Жовтневої революції, уже за перші роки Радянської влади, у цих районах було майже повністю ліквідовано неписьменність, населення болгарських районів, проявляючи великий трудовий ентузіазм, в числі перших завершило колективізацію і було ініціатором ряду творчих починань у праці і житті. Крім болгарських районів на півдні України, існувала ще заснована болгарськими політемігрантами-комуністами у 1925 р. під Полтавою сільськогосподарська комуна ім. Д. Благоєва, яка в той час відіграла важливу роль у пропаганді досвіду колективного ведення господарства²⁶.

Г. Димитров з великою увагою стежив за життям болгарського населення. У цьому відношенні великий інтерес становить невідомий до цього часу лист Г. Димитрова від 30 квітня 1935 р. до П. П. Постишева, знайдений нами у партійному архіві Інституту історії партії ЦК КП України. Г. Димитров писав: «Дорогий тов. Постишев! До мене з листом звернувся тов. Стойчев, директор болгарського театру, що обслуговує три болгарські райони на Україні. Він докладно сповіщав у своєму листі про ту роботу, яку проробив театр з дня його заснування (театр був організований постановою ЦК КП(б)У від травня 1934 р.).

Наскільки мені вдалось з'ясувати, театр дійсно проробив дуже корисну політико-виховну роботу в цих районах і особливо серед колгоспників під час перевиборної та посівної кампаній. На загальноукраїнському конкурсі театр навіть був премійований. Директор болгарського театру також сповістив про критичне становище, в якому театр опинився в зв'язку з тим, що Одеський облвиконком та облтеатр в Дніпропетровську відмовились затвердити додаткову дотацію. За його словами, виробничий та учбовий план театру стоїть перед загрозою зриву, а підготовка нових п'єс неможлива. Питання це було поставлено на вирішення в НКО і в ВУЦВК.

Маючи на увазі велике значення цієї справи для національних болгарських районів, які, як Ви знаєте, до Жовтня були самими відсталими у галузі культури і грамотності серед всіх районів України, я дуже прохав би Вас зацікавитися становищем болгарського театру і, якщо знайдете доцільним і можливим, подати їм належну допомогу. З товаришським привітом. Ваш Г. Димитров»²⁷.

П. П. Постишев з властивою йому чуйністю і оперативністю у роботі зразу ж зацікавився становищем болгарського театру²⁸.

У своїх листах до трудящих болгарських районів Г. Димитров роз'яснював, що їх успіхи у будівництві соціалізму мають великий пропагуючий вплив на трудящих Болгарії, які ще перебувають під капіталістичним гнітом, запалював їх на нові трудові успіхи. «Ваш болгарський район,— писав Г. Димитров трудящим Коларівського району у зв'язку з 10-річчям його існування,— з відсталого і безпросвітнього за царських часів перетворився на район квітучий з господарського і культурного погляду.

Не забувайте, що ваші успіхи запалюють трудящих селян капіталістичних країн і особливо трудящий народ Болгарії в їх героїчній боротьбі проти капіталістичного рабства і національного пригнічення, проти злочинського фашизму і паліїв війни»²⁹. Про це він писав також у листі до трудящих Чубаровської сільради, Ольшанського району, Дніпропетровської області³⁰, у телеграмі до Всеукраїнської болгарської сількорівської конференції³¹.

72-річна мати Г. Димитрова у 1934 р. відвідала Харків, Дніпропетровськ та інші міста України і була дуже вражена великими успіхами в економічному, політичному та культурному житті радянських людей, особливо своїх співвітчизників. У своєму відкритому листі до колгоспників і колгоспниць України вона писала: «Я, мати Г. Димитрова, дуже щаслива, що змогла побувати у Радянському Союзі, в Радянській Україні і побачити, як живуть тут робітники та селяни-колгоспники. Особливо я радію, коли чую, що наші болгарські села, що є тут, які колись тікали від турецького рабства і потрапили у рабство царської Росії, зараз визволені пролетарською революцією і живуть вільним життям при Радянській владі. Я переповнена радістю за всіх, кого я бачила у містах і колгоспах»³².

Як відомо, на VII Конгресі Комінтерну Г. Димитров по-новому, з позицій творчого марксизму, розробив цілий ряд питань стратегії і тактики міжнародного комуністичного, робітничого і національно-визвольного руху. З особистою ініціативи Г. Димитров поставив питання про перегляд невірних сектантських глумачень щодо напрямку головного удару комуністичного руху — ізоляції дрібнобуржуазної демократії і

²⁶ Див. газ. «Съветско село», 28 лютого 1927 р., а також журн. «Бъди готов», 1929, № 8, стор. 20; 1931, № 1, стор. 22—31.

²⁷ ПА ІІІ при ЦК КП України, ф. 1, оп. 75, од. зб. 676, арк. 1.

²⁸ Там же, арк. 2—3.

²⁹ Газ. «Комуніст», 3 листопада 1935 р.

³⁰ Див. газ. «Колективіст», 12 вересня 1935 р.

³¹ Див. газ. «Колективіст», 19 листопада 1934 р.

³² Газ. «Колективіст», 21 червня 1934 р.

боротьби проти соціал-демократії як нібито головної загрози для комуністичного руху, що були висунуті у свій час Сталіним і загальмували проведення у життя вірної ленінської тактики єдиного фронту³³.

Трудящі України, як усі радянські люди і все прогресивне людство, одностайно схвалили нову тактику боротьби, прийняту VII конгресом Комінтерну, і гаряче вітали обрання Г. Димитрова Генеральним секретарем Комінтерну. Загальноміські збори Київського партійного активу у своєму листі до Г. Димитрова з цього приводу, відзначаючи, що його революційна безстрашність і героїчна боротьба на Лейпцигському процесі підняла на ноги мільйони нових бійців, на закінчення писали: «Тепер, коли пролетаріат капіталістичних країн готується до контрнатопу проти фашизму, капіталу й загрози імперіалістичної війни — з трибуни Комінтерну знову чути твій голос, що кличе до бойової єдності дій трудящих усього світу. Твоє ім'я стало символом єдиного фронту трудящих для рішучих боїв і наступних перемог над капіталом»³⁴.

Трудящі Конотопського району звернулись до Г. Димитрова з листом, запрошуючи його приїхати до Конотопа і зробити доповідь про підсумки роботи VII Конгресу Комінтерну³⁵. У своїй відповіді трудящим Конотопщини Г. Димитров писав, що лише нездоров'я та невідкладна організаційна робота після конгресу позбавили його можливості приїхати до них і роз'яснити їм значення рішень VII Конгресу Комінтерну. «Ваш великий інтерес до моєї доповіді і рішень VII Конгресу Комінтерну, — відзначав він, — конгресу боротьби за єдність робітничого класу проти фашизму, загрози війни і нападу на СРСР — показник актуальності поставлених конгресом питань»³⁶. Цей лист Г. Димитрова було зачитано на всіх підприємствах і в колгоспах району. Трудівники Конотопщини доповідали Г. Димитрову, що його лист ще більш запалює їх на трудові подвиги і більш глибоке вивчення матеріалів VII Конгресу Комінтерну, досвід міжнародної революційної боротьби³⁷. Доповідь Г. Димитрова і матеріали VII Конгресу Комінтерну з глибоким інтересом вивчали не тільки робітники, колгоспники і службовці всіх міст і сіл Радянської України, а й трудящі Західної України. Комуністична партія Західної України видала нелегально доповідь і заключне слово Г. Димитрова на VII Конгресі Комінтерну і масово розповсюдила їх серед трудящих³⁸. Робітники — соціал-демократи, комуністи і безпартійні — м. Сваляви із Закарпаття у своєму листі до Секретаріату Соціалістичного Інтернаціоналу схвалювали нову тактику, прийняту Комінтерном, і вимагали негайно створити єдиний фронт соціалістів і комуністів проти фашизму і війни³⁹.

До кінця свого життя Г. Димитров був тісно зв'язаний з Україною, виявляв глибокий інтерес до життя і боротьби українського народу. Глибока сердечна дружба зв'язувала Г. Димитрова з видатним партійним і державним діячем України Д. З. Мануїльським. 4 жовтня 1943 р. в зв'язку з 60-річчям з дня народження Д. З. Мануїльського і нагородження його орденом Леніна Г. Димитров надіслав йому зворушливе поздоровлення, у якому писав: «Для всіх твоїх друзів, для всіх тих, хто мав змогу разом з тобою працювати — це спільна велика радість. Бажаю тобі, дорогий друже і товаришу, здоров'я й сил, щоб зміг ще багато років працювати так плідно і успішно, як до цього часу, на благо нашої соціалістичної Вітчизни і для повного торжества великої справи Леніна над всіма і всякими ворогами радянського народу і робітничого класу всіх країн»⁴⁰.

І після вибуття з Радянського Союзу до себе на батьківщину, у Народну Республіку Болгарію, Г. Димитров, як і раніше, уважно стежив за соціалістичним будівництвом на Україні і залишався великим другом українського народу. У грудні 1947 р. у зв'язку з 30-річчям Радянської України Г. Димитров надіслав привітання голові Ради Міністрів УРСР М. С. Хрущову, в якому писав: «Прийміть, будь ласка, і передайте братньому українському народу від імені болгарського народу, його уряду і мого ім'я особисто дружні поздоровлення і найкращі побажання у зв'язку з 30-річчям ювілеєм Української Радянської соціалістичної республіки.

Бажаю від усього серця нових, ще більших успіхів нашим українським братам для всебічного зміцнення і розвитку Радянського Союзу, для блага радянських народів і всього прогресивного людства.

Вам особисто, дорогий Микито Сергійовичу, міцно тисну руку»⁴¹.

Весь український народ свято шанує пам'ять свого великого друга Георгія Михайловича Димитрова. Десятки підприємств, колгоспів і вулиць міст носять його славне ім'я. Але самим великим вшануванням його пам'яті є вічна і непорушна дружба

³³ Див. Георгій Димитров. Писма, 1905—1949, стор. 297—301.

³⁴ Газ. «Комуніст», 30 серпня 1935 р.

³⁵ Газ. «Комуніст», 30 вересня 1935 р.

³⁶ Там же.

³⁷ Газ. «Комуніст», 8 жовтня 1935 р.

³⁸ Див. ЦПА ІІІ, ф. 233, оп. 1, од. зб. 251, арк. 163—167.

³⁹ Журн. «Вопросы истории КПСС», 1959, № 3, стор. 31—32.

⁴⁰ Георгій Димитров. Писма, 1905—1949, стор. 393.

⁴¹ Георгій Димитров. Счинення, т. 13, стор. 338.

українського і болгарського народів, їх спільна боротьба за побудову комунізму, про що мріяв, у що непохитно вірив і за що героїчно боровся великий син болгарського народу Георгій Димитров.

А. М. ШЛЕПАКОВ

СОЛІДАРНІСТЬ СЛОВ'ЯН АМЕРИКИ З РАДЯНСЬКИМ НАРОДОМ В РОКИ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ

Чимало славних сторінок в історію демократичного руху народів Америки вписали своєю боротьбою вихідці з слов'янських країн. Чи не найяскравішою з них був антифашистський рух американців-слов'ян у буремні роки війни з фашизмом.

Велика за своєю чисельністю¹, трудова в своїй більшості за соціальним складом, слов'янська еміграція відіграла і відіграє помітну роль в економіці, культурі, демократичному русі цих країн. На час виникнення війни в Європі в середовищі американців-слов'ян склались певні традиції боротьби за соціальний прогрес і демократію. Досить нагадати хоча б про виступи на захист молоді Радянської країни в перші після-революційні роки, участь у загальноамериканському робітничому русі, створення демократичних слов'янських організацій, нарешті, наростання антифашистського руху в роки, що безпосередньо передували розв'язуванню другої світової війни. Чимало слов'ян — громадян США і Канади боролися із зброєю в руках проти фашизму на фронтах республіканської Іспанії в складі батальйонів ім. Лінкольна та ім. Маккензі-Папіно.

Висунення гітлерівською клікою хижачької програми винищення слов'янських народів, практичні кроки по її здійсненню викликали глибоку тривогу серед вихідців з слов'янських країн в Америці. Грізна небезпека для долі всіх слов'янських народів з особливою силою постала після розбійницького нападу фашистської Німеччини на Країну Рад. Йшлося не лише про долю братів по крові, а й про існування першої в світі держави робітників і селян, дорогої серцям трудівників повсюдно — в Європі, Азії, Америці.

Учасники конференції слов'ян штату Міссурі писали Всеслов'янському комітету в Москві: «Сьогодні увага всього світу прикована до східних слов'ян — до росіян, українців, білорусів, — що зазнають великих жертв і ведуть боротьбу за свою власну свободу і свободу всього людства»². «Не може бути миру в світі як для слов'ян, так і для інших народів, не може бути гарантована безпека американського народу, поки не буде знищено страхіття, яке називається гітлеризмом», — так визначав своє ставлення до тогочасних подій оргкомітет по скликанню слов'янського з'їзду США у своїй відозві³.

Смертельна загроза незалежності і самому існуванню слов'янських народів, героїчна боротьба народів, насамперед радянського, поклікала до життя в країнах Америки рух слов'янської солідарності, привела до виникнення багатьох нових слов'янських організацій, розширення існуючих, об'єднання зусиль прогресивних слов'янських елементів у масштабах країн. Саме так пояснював своє існування і зміцнення уз слов'янської солідарності Комітет слов'янської єдності в Аргентині, що виник наприкінці 1941 р.⁴

Боротьба слов'ян Америки органічно зливалась із загальноамериканським антифашистським рухом, рухом солідарності з Радянським Союзом. Це злиття породжувало спільною метою, що постала перед усіма простими американцями незалежно від їх національного походження — метою мобілізації всіх зусиль на боротьбу з фашизмом. Поряд з цим слов'янському руху тих часів властиві й своєрідні риси, специфічні організаційні форми.

Багатогранною, різноманітною була діяльність численних слов'янських організацій Америки, як тих, що вже існували, так і тих, що з'явилися в роки війни. Більш-менш докладно характеризувати її неможливо в рамках однієї статті.

Ускладнюється це і відсутністю деяких важливих джерел. Але й те, що дійшло до нас — видання прогресивних слов'янських організацій, ряд комплектів газет, матеріали Всеслов'янського комітету в Москві, що знаходили відбиття на сторінках його органу журналу «Славяне», — дає змогу відтворити принаймні основні риси і напрямки бурхливої діяльності прогресивної слов'янської громадськості країн Америки.

¹ Кількість вихідців з слов'янських країн на той час становила: у США — близько 15 млн. чоловік, у Канаді — близько 1 млн. чоловік, у Латинській Америці — 2 млн. чоловік.

² Журн. «Славяне», 1942, № 7, стор. 63.

³ Журн. «Славяне», 1942, № 2, стор. 21.

⁴ Там же, стор. 62—63.

Відзначимо одразу ж, що умови виникнення і розвитку антифашистського руху в різних країнах Америки були далеко не однаковими. Якщо США і Канада належали до країн антигітлерівської коаліції, то, наприклад, Аргентина, її правлячі кола співчували фашистському блоку⁵. Уряди Бразилії і Канади ще перед війною заборонили діяльність компартій і ряду прогресивних організацій. З другого боку, існували досить сприятливі умови для діяльності реакційних, а то й профашистських організацій, у тому числі й слов'янських, що спиралась на буржуазні верстви еміграції і користувались підтримкою реакції. Так, у США діяли, наприклад, «Російська націонал-фашистська революційна партія», очолювана німецько-японським агентом Вонсяцьким, «Організація друзів відродження України» та ряд інших організацій, які відверто співчували фашистській Німеччині, а подекуди й прямо були зв'язані з нею⁶.

І все ж, незважаючи на складні умови, спричинені політикою урядів ряду країн Америки, на діяльність згаданих організацій профашистського напрямку період війни позначився великим зростанням і консолідацією прогресивних сил слов'янської еміграції в Америці. Справу мобілізації зусиль американців слов'янського походження на подання допомоги радянському народові очолили як існуючі організації — культурно-освітні, організації взаємодопомоги, так і ті, що виникли на початку війни. Останні здебільшого мали пряме призначення — подання допомоги нашій країні — і саме так і називалися — комітети допомоги Радянському Союзу. Так, у США в справу подання допомоги СРСР одразу ж активно включилися національні слов'янські секції робітничої організації взаємодопомоги — Міжнародного робітничого ордену та ряд прогресивних культурно-освітніх організацій і серед них — Ліга американських українців. Безпосередньо проводили роботу по збиранню коштів на допомогу СРСР такі організації, як «Американсько-російський комітет медичної допомоги СРСР», клуб «Перемога» і т. д. Під час війни відбулись значні зрушення у свідомості частини політичної еміграції з Радянської Росії, що раніше вороже ставились до СРСР. До патріотичної діяльності на користь Радянської країни приєдналися і видатні діячі культури: скульптор Сергій Коненков, композитори Сергій Рахманінов, Олександр Гречанинов та ін.⁷

В Канаді з'явилися нові прогресивні слов'янські організації — українські і російські комітети допомоги батьківщині, комітет допомоги Польщі і союзникам і т. д. Характерно, що новостворені комітети стали першоосновою відновлених пізніше масових демократичних організацій, що існують і зараз. У Канаді, як і в США, до руху солідарності з нашою країною приєднувались все нові верстви, зокрема російські духовбори, які за своїми переконаннями раніше відкидали будь-яку, навіть посередню участь у війні.

Таке ж приблизно становище склалося і в країнах Латинської Америки — Аргентині, Бразилії, Уругваї, на Кубі — там діяли і ті організації, що існували раніше, і новостворені.

Наступним етапом руху солідарності з радянським народом було об'єднання національних — російських, українських, білоруських, польських, чеських, словацьких, болгарських — організацій⁸ у міжнаціональні слов'янські об'єднання у містах, провінціях, штатах, а потім в межах усєї країни. У Сполучених Штатах, наприклад, ще в 1944 р. в ряді штатів були створені слов'янські об'єднання, представники різних організацій утворили комітет по скликанню з'їзду слов'ян у США, що і відбувся у Детройті у квітні 1942 р. Саме на ньому було покладено початок існуванню «Американського слов'янського конгресу», очолюваного Л. Кржицьким, Г. Пиринським та ін., — загальноамериканській прогресивній організації, що відіграла помітну роль у русі солідарності з радянським народом. У Канаді виникли слов'янські комітети в містах Віндзорі, Тіммінсі, Гамільтоні та ін. У 1944 р. було створено тимчасовий Всеканадський слов'янський комітет⁹.

Наприкінці 1941 р. виник комітет слов'янської єдності в Аргентині, який випускав спеціальний бюлетень. Виникли також координаційний слов'янський комітет в Уругваї, Міжслов'янський комітет в Чилі і т. д. В квітні 1943 р. на конгресі в Монтевідео було зроблено спробу об'єднати зусилля слов'янських організацій всієї Латинської Америки¹⁰. Особливої уваги заслуговує діяльність Українсько-білоруського комітету Гавани,

⁵ Лише в 1944 р. в умовах розгортання антифашистського руху і з огляду на розгром Німеччини, що наближався, уряд президента Фаррела пішов на формальний акт оголошення війни Німеччині.

⁶ Див. М. Сейерс и А. Кан. Тайная война против Америки, М., 1947.

⁷ Див. журн. «Славяне», 1944, № 2, стор. 33.

⁸ Відбувалось також об'єднання місцевих національних комітетів. Так, у Канаді було створено Українське товариство допомоги батьківщині і Головне правління російських комітетів допомоги батьківщині. Див. Г. Окулевич. Русские в Канаде, Торонто, 1952, стор. 267—276.

⁹ Докладно про це розповідається в кн. G. Pirinsky. Slavic Americans in the Fight for Victory and Peace, New York, 1946.

¹⁰ Журн. «Славяне», 1943, № 5, стор. 43.

який став справжнім організуючим центром руху солідарності з СРСР. Порівнянн невеликий за своїм складом, він виявляв велику активність. До речі, до його складу входили не лише українці і білоруси, а й поляки та болгари. Ініціатива створення активна участь у всій його роботі належала кубинським комуністам¹¹.

Важливу роль в організаційній консолідації антифашистського слов'янського руху відіграли численні мітинги, конференції, з'їзди, що відбувались протягом війни у багатьох країнах американського континенту.

Можна визначити кілька основних напрямів, що характеризували рух антифашистської солідарності слов'ян Америки. Насамперед, це їх безпосередня участь у збройній боротьбі з фашизмом. Відсутність даних не дає змоги встановити точні масштаби цієї участі, але загалом в рядах армій цих країн — членів антигітлерівської коаліції — було кілька сот тисяч слов'ян. Так, лише українців було в канадській армії понад 40 тис.¹² У книзі, присвяченій першому слов'янському конгресу Канади, вміщено цілий ряд портретів слов'ян, що загинули в боях з фашизмом¹³. До армії в числі перших йшли слов'яни-комуністи, члени демократичних організацій. Один з них — Костянтин Олійник, ветеран іспанської республіканської армії, вступаючи до канадської армії, заявив: «Я не можу бути глядачем збоку, коли народ на Україні зводить таку велику боротьбу проти фашизму, коли в цій боротьбі бере участь також Канада. Я закликаю канадських українців вступити в ряди канадських збройних сил і зміцнювати міжнародну армію проти гітлерівського дикунства»¹⁴. Чимало слов'ян Америки виявили героїзм на полях б'єт, гідно захищаючи незалежність волелюбних народів. Слід нагадати, що ця участь у боротьбі з фашизмом стала можливою і ефективною після розгортання воєнних дій на заході Європи. Цьому передували тривалі, енергійні виступи прогресивної громадськості, в тому числі слов'янської, за збільшення воєнних зусиль США і Канади, за прискорення відкриття другого фронту в Європі.

Саме ці почуття керували робітниками Ошави і Пітсбурга, шахтарів у Пенсільванії — мільйонів слов'ян, зайнятих у промисловості Канади і США. А вже в США слов'яни становили понад 50% усіх робітників воєнної промисловості¹⁵. Вони робили все, щоб хід виробництва нічим не порушувався, щоб збільшувався, таким чином, воєнний потенціал країн антигітлерівської коаліції. Пролетарі США і Канади, як правило, відмовлялись, з огляду на воєнну необхідність, від такого випробуваного методу боротьби за підвищення свого життєвого рівня, як страйк. І це в той час, як їх зарплата залишалася здебільшого на довоєнному рівні.

Про те, як сприймали і оцінювали свою роль у загальних зусиллях слов'яни Америки, можна побачити з багатьох відоєв і рішень слов'янських організацій. «Ми готові, — говорилося в заяві керівництва українсько-американської секції Міжнародного робітничого ордену, — віддати свої сили на праці при виробі воєнних матеріалів..., ми готові віддати наше майно, включно з нашим життям, щоб покласти край фашистському варварству»¹⁶. Керівник іншої української організації в США — Ліги американських українців — М. Ракочій писав Голові Президії Верховної Ради УРСР: «Коли вам доведеться знайомитися з американськими танками, літаками або використовувати іншу американську зброю, пам'ятайте, що в їх виробництві беруть участь американські українці, ваші рідні брати»¹⁷.

Зброя, виготовлена руками трудящих, мала бути застосована проти спільного ворога, причому в найпотрібнішому місці — на заході Європи — так думали і до цього прагнули прогресивні сили Америки, розгортаючи рух за відкриття другого фронту вже в 1942 р. Комуністи, що йшли в авангарді цього руху, ліві лідери профспілок, сотні тисяч простих американців рішуче вимагали від урядів США і Англії виконання своїх союзницьких зобов'язань¹⁸. Прогресивні слов'яни Америки становили значну і одну з найбільш активних частин цього масового руху.

Питання збільшення воєнних зусиль, проблема другого фронту і допомога Радянському Союзу стали провідними на згадуваному американському слов'янському з'їзді в Детройті у квітні 1942 р. «Америка пишається своїми слов'янськими громадянами», — писав президент Рузвельт у привітанні з'їзду. З'їзд прийняв ряд важливих резолюцій: маніфест до американських слов'ян, що закликав їх «подвоїти і потроїти будівництво суден, виробництво літаків, танків, гармат і боеприпасів», резолюцію про

¹¹ Докладно про це розповідається в статті М. Коваля «Українці на Кубі», журн. «Всесвіт», 1963, № 5.

¹² П. Кравчук. На новій землі. Сторінки з життя, боротьби і творчої праці канадських українців, Торонто, 1958, стор. 315.

¹³ «First Canadian Slav Congress», Toronto, 1950, стор. 64—65.

¹⁴ Цит. за П. Кравчук. Назв. праця, стор. 315.

¹⁵ Журн. «Славяне», 1942, № 2, стор. 23.

¹⁶ «Ювілейний альманах українсько-американської секції Міжнародного робітничого ордену», Нью-Йорк, 1942, стор. 49.

¹⁷ Журн. «Славяне», 1943, № 6, стор. 43.

¹⁸ Докладно про це див. В. С. Коваль. Боротьба в США з питань політики щодо СРСР в роки Великої Вітчизняної війни, К., 1958.

необхідність другого фронту, резолюцію про «п'яту колону», в якій містився заклик дати відсіч ворогам слов'янської єдності, профашистським клікам, резолюцію, що за-суджувала прихильників сепаратного миру з фашизмом, та ряд інших¹⁹. Вимога по-силити дійову допомогу СРСР, відкрити другий фронт незмінно висувалась фактично на всіх зборах, мітингах, конференціях слов'ян в країнах Америки, що відбувалися в ті роки. Виступи на користь негайного відкриття другого фронту мали місце не лише в США. Прогресивна канадська газета «Вестник», викриваючи маневри противників другого фронту, «стратегів поразки», писала: «...Другий фронт може бути відкритий тепер же...»²⁰. Пізніше, коли у Великобританії відзначався «день вдячності Радянському Союзу», та ж газета писала, що найкращим виявом цього почуття була б ви-садка союзних військ в Європі. «На такій вдячності ми повинні наполягати, такою вдячністю відзначити другу річницю великої боротьби Радянського Союзу за спасін-ня людства»²¹.

Ці виступи, ця боротьба за подання найбільш дійової допомоги СРСР були ціл-ком конкретно спрямовані проти політики зволікання відкриття другого фронту і не-виконання союзницьких обов'язків, на шлях якої стали, як відомо, правлячі кола США і Англії.

Крім згаданих, були і прямі, безпосередні прояви солідарності з Радянським Сою-зом, його підтримки у війні. Це прагнення представники слов'янської громадськості в країнах Америки висловлювали вже з перших днів війни. Численні листи від громад-ських організацій, окремих осіб, в яких вони засвідчили своє бажання бути чимсь ко-рисним у цій боротьбі, були надіслані в радянські урядові установи, у Всеслов'янський комітет. Шляхи подання допомоги радянському народові були різноманітними. Най-більш розповсюджений з них — збирання коштів. Кампанія допомоги СРСР провадилась Червоним Хрестом, спеціальними організаціями «Допомога Росії у війні» (США), «Ка-надське товариство допомоги Росії», численними комітетами захисту батьківщини, сло-в'янськими організаціями. В загальноамериканських, загальноканадських кампаніях по збиранню коштів прогресивній слов'янській еміграції належить визначна роль. Подання матеріальної допомоги СРСР стало одним з провідних програмних положень у діяль-ності слов'янських демократичних організацій. «Закупно державних бондів (облігацій воєнних позик.— А. Ш.), підтримка Червоному Хрестові, допомога нашим братам через збірки на медичну допомогу для СРСР — обов'язок кожного члена і кожної член-кіні»²² — так визначала програму своїх дій українська секція Міжнародного робітни-чого ордену в США. Майже кожна з слов'янських організацій брала на себе зобов'я-зання забезпечити збирання певної частини з оголошеної в загальноамериканських або загальноканадських кампаніях суми. Так, в оголошеній канадським Червоним Хрестом збірці на подання медичної допомоги СРСР із загальної суми 500 тис. доларів силами українських і російських організацій було зібрано близько половини²³.

Проводились збірки коштів у фонди спеціального призначення. У США, напри-клад, збирали кошти для лікарні ім. Боткіна, годнишки — для Червоної Армії, в Ка-наді — кошти для обладнання лікарень в Брянську, Харкові, Львові, Полтаві. Збира-лись також одяг, кошти на придбання насінневої пшениці і т. д. Подання допомоги радянському народу стало справою не лише українських і російських емігрантів, а й усіх слов'ян, до яких приєднувались представники інших національностей. «Здається, що всі національності, які тільки живуть у цій країні (йдеться про Канаду.— А. Ш.), жертвували, щоб допомогти своїм братам і сестрам по праці і зброї у боротьбі проти фашистських варварів»²⁴.

Поряд з цим слов'янські організації подавали матеріальну допомогу патріотич-ним силам слов'янських країн Європи — Народнo-визвольній армії Югославії, поль-ським патріотам в СРСР. У Канаді приблизно протягом року було зібрано 13 тис. до-ларів на допомогу воїнам польської армії, що воювала поруч з радянськими вій-ськами²⁵.

Для збирання коштів прогресивними організаціями використовувались різні за-ходи — від кампаній в масштабах країни до родинних свят. Так, на користь радян-ських воїнів влаштовувались всеслов'янські базари, концерти, спектаклі. Кошти зби-рались під час мітингів, зборів. З ініціативи Американського слов'янського конгресу 21 червня 1942 р. був проведений в США «День американських слов'ян». У багатьох

¹⁹ Див. журн. «Славяне», 1942, № 1, стор. 56—59.

²⁰ Газ. «Вестник», 17 березня 1943 р.

²¹ Газ. «Вестник», 2 квітня 1943 р.

²² «Ювілейний альманах Українсько-американської секції Міжнародного робіт-ничого ордену», Нью-Йорк, 1942, стор. 70.

²³ П. Крачук. Назв. праця, стор. 314; Г. Окулевич. Назв. праця, стор. 217.

²⁴ «Канадські українці допомагають народам Радянського Союзу», Торонто, 1941—1943, стор. 3.

²⁵ Газ. «Kronika Tygodniowa», 1 квітня 1944 р.

містах відбулись багатотисячні мітинги, конференції, збори, що пройшли під лозунгами зміцнення слов'янської єдності, відкриття другого фронту, допомоги радянському народові. Одного дня на вулиці Нью-Йорка вийшло 30 тис. чоловік, більшість з яких була одягнена в російські національні костюми, і влаштували збір коштів прямо на вулицях²⁶.

Першими відгукувались на заклик прогресивних організацій прості трудівники, вони віддавали на благородну справу гроші, зароблені важкою працею. Багато хто з них жертвував місячну зарплату і більше. Під час війни в Канаді вийшла досить незвичайна книга — майже вся вона складається з прізвищ канадських українців, робітників і фермерів, які допомагали нашій країні в дні війни. «Тисячі жертводавців,— говориться в передмові до цієї книги,— які зложили частину чи повну заробітну плату, щоб допомогти своїм рідним братам і сестрам у їхній визвольній боротьбі, свідчать якнайкраще, як сприйняв український народ в Канаді справу допомоги Україні... Підписи робітників і фермерів, які вони поклали на листах, віддаючи одночасно свої жертви, вказують, що вони походять від рук важкої праці...»²⁷.

Від усього серця йшла ця допомога. Віддаючи останній долар, столітня канадська жінка говорила: «Хай мій долар допоможе залікувати російському бійцю хоч подряпину»²⁸. Або таке газетне повідомлення: «Ми, слов'яни, працюючи на будівництві шосейної дороги в Аляску, зібрали тут 266,58 дол. на допомогу радянському народові, що постраждав від війни»²⁹. До речі, допомога, що збиралась тоді в країнах Америки, призначалась не лише бійцям Червоної Армії, а й населенню щойно визволених районів.

На жаль, неможливо більш-менш точно встановити суму цієї допомоги³⁰ і ту її частину, яка надходила від слов'ян Америки, хоча можна впевнено твердити, що вона була досить значною.

Звичайно, у загальних масштабах тих справді нечуваних зусиль і жертв, що їх віддав радянський народ боротьбі з фашизмом, частка заокеанських слов'ян порівняно невелика, але її значення виходить за межі матеріальної підтримки, бо вона знаменувала собою велику силу солідарності, нерозривність уз, що зв'язували народи в тяжку годину війни. Таке значення цієї підтримки усвідомлювали і самі слов'яни Америки. Михайло Луцак, що повернувся після довгорічного перебування в Уругваї, зберігає й досі незвичайні квитанції. «Це не просто папірці,— пише він,— це символ любові людей до своєї батьківщини, символ братерського інтернаціоналізму, солідарності. Мова йде про корінці квитанцій, які видавалися за здачу коштів, зібраних для Радянської Армії в період Великої Вітчизняної війни»³¹.

Роки війни позначились також небаченим зростанням інтересу до Країни Рад, її боротьби, до всіх сфер її життя. Тим-то з таким захопленням сприймалися радянські радіопередачі, твори літератури й мистецтва, фотовиставки, кінофільми, з якими мали змогу знайомитись слов'яни Америки. Велику допомогу в цьому їм подавав Все-слов'янський комітет у Москві, очолюваний генералом А. М. Гундоровим і до складу якого входили представники всіх слов'янських народів.

Діяльність слов'янських організацій Америки в роки війни не вичерпувалась мобілізацією воєнних зусиль і поданням допомоги Радянському Союзу. Бурхливі події тих років поставили слов'янську громадськість Америки перед необхідністю визначити своє ставлення до процесів, що відбувались у слов'янських країнах. Навколо цих проблем у середовищі слов'янської еміграції точилась подекуди дуже гостра боротьба. Це й зрозуміло, оскільки еміграція складалась з соціально і політично неоднорідних елементів, а деякі з них об'єднувались у реакційних організаціях. В умовах загальної ненависті до фашизму останні, звичайно, не наважувались виступати на його захист. Але серед цих організацій і угруповань були такі, що протидіяли справі співробітництва з СРСР. Характерним у цьому відношенні був виступ у 1943 р. Комітету українців Канади — реакційно-націоналістичного угруповання з «меморандумом» на адресу канадського прем'єра з вимогою створити «сепаратну» «самостійну» Україну. Гнівний осуд цього провокаційного акту йшов не лише від радянської громадськості³², а й від тисяч простих канадців. Слід при цьому зазначити, що дії різних націоналістичних угруповань спирались на пряму підтримку канадської реакції. Деякі з її представників публічно засвідчили цю підтримку. Таким був виступ (надрукований потім у вигляді памфлету) професора Ватсона Кірконнела, який з неприхованою люттю нава-

²⁶ Журн. «Славяне», 1942, № 2, стор. 62.

²⁷ «Канадські українці допомагають народам Радянського Союзу», стор. 3.

²⁸ Газ. «Вестник», 23 січня 1943 р.

²⁹ Газ. «Вестник», 2 жовтня 1943 р.

³⁰ Деякі джерела називають загальну суму допомоги, зібраної в США,— 50 мля. дол. Див. «Наша книжка», Нью-Йорк, 1945, стор. 501.

³¹ «Як ми жили за океаном», Львів, 1958, стор. 32.

³² Журн. «Славяне», 1943, № 12, стор. 35.

нувся на патріотичну діяльність прогресивних національних, у тому числі слов'янських, організацій і преси, повторюючи заявлену тезу про «підступи Комінтерну»³³.

Важливим у діяльності прогресивних організацій було викриття поплічників фашистських окупантів, гітлерівських маріонеток у слов'янських країнах, яке здійснювалось водночас з підтримкою справді патріотичних сил, руху опору в цих країнах. Так, висловлюючи солідарність з партизанським рухом в Югославії, Словаччині, прогресивні слов'яни Америки гостро засуджували маріонеткові режими, що існували там. З'їзд американських хорватів, наприклад, вказав на цілковиту невідповідність інтересам і почуттям хорватського народу оголошення Павелічем війни країнам антигітлерівської коаліції³⁴. Аналогічної позиції додержувалось Національне словацьке товариство в США, про що свідчить його лист, адресований Всеслов'янському комітету: «Не може бути жодного сумніву в тому, що американські словаки засудили ганебний акт, вчинений сучасними керівниками словацького народу у себе на батьківщині, коли вони оголосили війну проти своїх слов'янських братів у Радянському Союзі,— акт, за який маси словацького народу не несуть ніякої відповідальності»³⁵.

З особливою гостротою дискутувались політичні проблеми в колах польської еміграції. Як відомо, польський емігрантський уряд у Лондоні всіляко саботував підписану ним же угоду з СРСР, зривав свої зобов'язання щодо участі у боротьбі з фашизмом. В американській «полонії» знайшлися реакціонери, що галасливо солідаризувались з своїми лондонськими однодумцями. І все ж більшість польської еміграції в Америці завдяки послідовній позиції Радянської держави і справжніх патріотів Польщі усвідомлювала, що її сучасне і майбутнє — у тісному співробітництві з СРСР в дні війни і в дні миру, відродженні польської держави, в справедливих кордонах на заході і на сході. Багато польських організацій Америки висловило саме за такий шлях розвитку Польщі. З'їзд Товариства допомоги Польщі і союзникам, що діяло в Канаді, у березні 1944 р. гнівно відкинув домагання лондонського «уряду» говорити від імені всіх поляків, заявив про свою солідарність з Союзом польських патріотів в СРСР і польськими воїнами³⁶. Спеціальна конференція представників кількох впливових польських організацій США, що відбулась у Детройті в листопаді 1943 р., дала розгорнуту оцінку темній грі лондонських політиків і перспективам відродження Польщі. «В сучасний момент,— говорилося в декларації, прийнятій на конференції,— польський уряд не захищає національних інтересів Польщі. В силу цього польський корпус у Радянському Союзі і партизани в Польщі, що борються за незалежність Польщі, діють у відповідності з її національними інтересами і в згоді з Об'єднаними націями»³⁷.

У широких колах еміграції зміцнювалось переконання в тому, що в ім'я майбутнього треба рішуче покінути з минулим, уособленим прогнилою правлячою верхівкою в ряді слов'янських країн, зростало усвідомлення необхідності демократичних змін в цих країнах. Щодо їх зовнішньополітичного курсу, то він, на думку демократичних кіл еміграції, повинен обов'язково спиратись на дружбу і добросусідські стосунки з Радянським Союзом.

Гостро реагували передові сили слов'янської еміграції на перспективу зробити країни Америки місцем притулку для квіслінговських елементів з слов'янських країн. Останні, бачачи, що їх хазяї — гітлерівці втрачають позиції, наближаються до свого краху, звертають погляди за океан, шукаючи нових хазяїв в особі реакціонерів США і Канади. Прогресивні слов'яни Америки рішуче викривали справжній зміст цієї «переорієнтації».

В міру наближення кінця війни все ширше обговорювались слов'янами Америки проблеми післявоєнного миру, шляхів його забезпечення. В більшості висловлювань з цього приводу звучало глибоке переконання в тому, що єдність і співробітництво волелюбних країн і народів, що виникали і гартувались у суворі дні війни, треба зберегти і в післявоєнні часи. Єдність з метою забезпечення миру в Європі має бути єдністю на демократичній основі — ця думка також висловлювалась при обговоренні післявоєнних проблем. «Не лише слов'яни — народи всього світу,— присав один з керівників слов'янської еміграції в Уругваї,— стомились від війн і повинні зрозуміти, що тільки справді демократичний устрій, який відповідав би волі народів Європи, зможе забезпечити мир»³⁸.

Складна, різноманітна за формами матеріальна і моральна підтримка, що йшла з-за океану радянському народу, з вдячністю і розумінням сприймалась у нашій країні. Керівники уряду, громадські організації, зокрема Всеслов'янський комітет, неодноразово засвідчували ціло почуття вдячності радянських людей і спеціальних телеграмах, посланнях, листах. Високо оцінювали цю допомогу і рядові радянські люди. Одна з

³³ W. Kirkconnell. Our communists and the New Canadians, Toronto, 1943.

³⁴ Журн. «Славяне», 1943, № 3, стор. 41.

³⁵ Там же.

³⁶ Газ. «Kronika Tygodniowa», 2 квітня 1944 р.

³⁷ Журн. «Славяне», 1943, № 12, стор. 35.

³⁸ Журн. «Славяне», 1944, № 4, стор. 55.

евакуйованих у Казахстан жінок писала в листі, вміщеному в канадській прогресивній газеті «Українське слово»: «І від усього серця кажу: «Слава вам, мої друзі, земляки мої, що стали пліч-о-пліч в наших лавах для боротьби з фашизмом. Слава вам, що не забули України і нещадні до тих, хто, як той Іуда, зрадив Україну...»³⁹. Ці слова, звернені до прогресивної української еміграції, можуть бути віднесені до всіх чесних слов'ян Америки, що були з нами в суворих випробуваннях війни.

З тих часів у світі сталися величезні, знаменні зміни. Події війни відійшли в минуле, стали історією. Але не стали історією глибокі почуття солідарності слов'ян американського континенту з радянським народом, що знаходять втілення в нових умовах у діяльності демократичних організацій. І це, незважаючи на те, що реакційні кола США, Канади зробили все, щоб викоринити їх, розгромити самі організації. Адже деякі з них були прямо заборонені, а їх керівники вислані за межі Америки. Але загалом прогресивна слов'янська громадськість Америки зберігає традиції, що з такою силою виявились у буремні воєнні роки. Цілком закономірно вона стурбована відродженням західнонімецького мілітаризму з його зухвалими реваншистськими домаганнями щодо польських, чехословацьких, радянських земель. Тим-то в середовищі американців слов'янського походження знаходять ширий відгук зусилля Радянського Союзу, спрямовані на ліквідацію залишків другої світової війни, розв'язання німецької проблеми, зміцнення загального миру і безпеки та міжнародного співробітництва.

И. ГРОЗІЄНЧИК

ДО ПИТАННЯ ПРО ЄДНІСТЬ СЛОВ'ЯНСЬКИХ НАРОДІВ У БОРЬБІ ПРОТИ ФАШИЗМУ

Друга світова війна викликала могутній рух Опору народних мас європейських країн. В країнах, окупованих гітлерівською Німеччиною, розгорнулася боротьба проти фашизму. В залежності від суб'єктивних і об'єктивних умов змінювалися форми цієї боротьби. Вона відіграла важливу роль уже в перший період другої світової війни, перед нападом Німеччини на Радянський Союз. Політична і бойова активність народних мас сприяла зміні характеру другої світової війни, перетворенню війни імперіалістичної у народно-визвольну, особливо після вступу у війну Радянського Союзу.

В боротьбі проти фашизму визначну роль відіграла міжнародна солідарність прогресивних і патріотичних сил різних народів. Народні маси зрозуміли, що захист національних інтересів відповідає міжнародній боротьбі проти фашизму, що послідовним борцем проти фашизму є Радянський Союз і на нього поклали надії на визволення. Усвідомлення цих обставин вело до піднесення ідей інтернаціоналізму і солідарності народних мас у боротьбі проти фашистської агресії. В період війни процес класової і політичної диференціації, який почався ще перед виникненням другої світової війни, значно посилювався, зріс авторитет комуністичних партій як послідовних борців проти фашизму.

Солідарність народних мас у боротьбі проти фашизму мала різні форми, прояв і ступені інтенсивності. Виявлялась вона у співробітництві й бойовій дружбі бійців і офіцерів союзницьких армій на фронтах другої світової війни. Яскраво проявилась вона в бойовій дружбі на вищому ступені опору — в партизанському русі на окупованих землях. Солідарність народних мас проявлялась також у взаємній допомозі антифашистських сил в окупованих країнах і державах-сателітах, передусім у взаємодопомозі робітників, мобілізованих до Німеччини на воєнне виробництво, і ув'язнених у концентраційних таборах, а також в інших формах. Боротьба за національну свободу відповідала інтернаціональній боротьбі проти фашизму тому, що напрям цієї боротьби в світовому масштабі визначав робітничий клас, керований комуністичними партіями. Величезний вплив на розвиток боротьби мав Радянський Союз, чужий будь-якій експансії, єдиною метою якого було відновлення національної свободи і державної незалежності країн, поневолених і окупованих фашистськими агресорами.

Специфічне положення в період другої світової війни займали слов'янські народи. В центральній і східній Європі гітлерівська Німеччина вела війну проти народів як цілого. Вістря своєї агресії і тяжкого окупаційного режиму вона спрямувала проти слов'янських народів. Метою практичного застосування злочинної нацистської ідеології було поневолення і знищення слов'янських народів. Тому не випадково найжорстокіший окупаційний режим спіткав народи Радянського Союзу, українців і білорусів, а також польський народ, народи Чехословаччини і Югославії.

Німецький фашизм не приховував своїх намірів щодо слов'янських народів. Нацистські ідеологи вже перед розв'язанням другої світової війни розвинули цілу теорію про так звану східну політику Німеччини, згідно з якою життєвий простір для німе-

³⁹ Газ. «Українське слово», 1 грудня 1943 р.

цького народу сягає на схід від Одери. Як зафіксовано у відомих «Розмовах з Адольфом Гітлером» Раушнінга, Гітлер з холодним цинізмом казав, що німці повинні здійснити «обезлюдіння цілих країн», розвинути «техніку для цього обезлюдіння», знищити мільйони слов'ян як людей «менш цінної раси». Ще перед вторгненням німецької армії в Радянський Союз Гітлер говорив так: «Йдеться про те, щоб відірвати слов'янського селянина від його землі і зробити з нього безземельного селянина, щоб так знижалося його плодючість. Йдеться про те, щоб дати землю переважно в руки німецької панівної верстви. Багатим селянином в усій східній області мусить бути тільки німець. Слов'янські селянські маси мусять стати робітниками, які шукають хліб у німецькій імперії або мусять стати поденниками в промисловому виробництві... Без відновлення якоїсь нової, сучасної форми кріпосництва або, якщо хочете, рабства людська культура не може розвиватись далі». Історія другої світової війни налічує багато доказів того, як німецькі фашисти поступово реалізовували ці жахливі плани.

Після окупації Польщі генеральний губернатор Франк у своїх директивах писав: «Не треба поляків садувати в концентраційні табори — шкода зусиль. Ліквідувати на місці!»¹. Ця директива Франка відповідала Майер-Гетлінговим генеральним планам «Схід» 1940 р., згідно з якими безпосередньою метою гітлерівських нацистів було поступове знищення слов'янських народів, а кінцевою метою мала бути повна германізація європейського континенту. Для реалізації цього плану гітлерівські окупанти створили у слов'янських країнах цілий ряд воєнних і напіввоєнних організацій, які систематично знищували тисячі людей і поступово германізували окупований простір. Так робили вони в протектораті Чехія і Моравія, на Словаччині, а також у Польщі, на Україні, Білорусії і в Югославії, не виключаючи й Болгарію.

В тимчасово окупованих областях Радянського Союзу нацистські окупанти застосовували усі форми жорстокого фашистського терору. Вони намагалися зламати і підкорити український народ шляхом терору, насильства, масових убивств і катуваннями. Історія не знає прикладів такого спустошення і знищення, яких зазнали Україна і Білорусія в період гітлерівської окупації. В Білорусії окупанти знищили 209 міст, 2200 сіл, 10 000 підприємств і всі колгоспи. А з України вони вигнали в Німеччину 2,5 мільйони громадян.

Подібна доля спіткала і окуповану Польщу. З 6 млн. 28 тис. громадян Польщі, які загинули в другій світовій війні, 5 млн. 384 тис., тобто 89,3%, пали жертвами гітлерівського терору. В Чехословаччині десятки тисяч громадян, переважно комуністів, були замучені в концентраційних таборах і в гестапівських катівнях. Після ліквідації Чехословацької республіки в Чехії і Моравії гітлерівські нацисти почали планове знищення чеського народу і германізацію чехословацьких просторів. Ці дані можна було б доповнити відомостями про жертви, що знаходяться в масових могилах, якими засіяні окуповані території СРСР, Польщі, Чехословаччини, Югославії та навіть і Німеччини. Цей організований нацистський геноцид слов'янських народів торкався і народів так званої Словачкої держави, Хорватії і Болгарії, що волею гітлерівської Німеччини за допомогою місцевої реакції і нацистських колабораціоністів зберегли тимчасово формальну самостійність. Винятковим становищем цих країн гітлерівська Німеччина хотіла порушити дружбу слов'янських народів, розбити фронт народів слов'янських країн, який був важливою перешкодою реалізації планів гітлерівського фашизму щодо світового панування.

Наступ німецького фашизму проти слов'янських народів змушував їх організувати спільну оборону. Внаслідок жорстокого терору німецьких окупантів в період другої світової війни особливого значення набула ідея єдності слов'янських народів, яка стала однією з мобілізуючих сил у боротьбі проти фашизму. Змістом цих якісно нових слов'янських взаємовідносин була солідарність слов'янських народів в боротьбі проти смертельної небезпеки, яка їм загрожувала з боку гітлерівської Німеччини. Провідні суспільні сили боротьби проти фашизму — робітничий клас і комуністичні партії — оволодівають цим якісно новим змістом ідеї єдності слов'янських народів і використовують її як один з ідеологічних засобів об'єднання широкого народного фронту і міжнародної боротьби проти фашизму.

Представники слов'янських народів, які в серпні 1941 р. зібрались у Москві на свій перший конгрес, щоб заснувати вищий орган всеслов'янського руху — Всеслов'янський комітет, виходили з об'єктивної ситуації, в якій опинилися слов'янські народи під гітлерівською окупацією. Заснувати такий орган, який спрямовував би слов'янський рух у боротьбі проти фашизму, давала право та обставина, що в окремих слов'янських країнах народні маси вступили в рух Опору і в своїй боротьбі використовували прогресивну спадщину слов'янського демократичного руху в минулому. Створення Всеслов'янського комітету було цілком закономірним актом. Цей орган повинен був у бойовій солідарності з'єднувати стихійно виникаючий рух громадян усіх слов'янських народів у боротьбі за свободу, незалежність і дальший демократичний розвиток. Як відзначено в заяві 1-го слов'янського конгресу в Москві від 11 серпня

¹ «Nорimberský proces», Praha 1953, стор. 599.

1941 р., всеслов'янський рух виник на демократичних принципах як рух рівних з рівними і мав єдину мету знищення гітлерівського нацизму. «Рішуче і твердо ми засуджуємо ідею панславізму,— підкреслюється в заяві,— як наскрізь реакційний рух цілком протилежний великим завданням рівності народів і національного розвитку всіх держав, яких для своєї імперіалістичної мети використовував російський царизм...».

Тоді представники слов'янських народів у комітеті рішуче засудили панславізм. У коментарі чеської передачі московського радіо 13 червня 1941 р. до всеслов'янського конгресу в Москві Клемент Готвальд підкреслював, що «народжувана зараз слов'янська солідарність і єдність не мають нічого спільного із старим панславізмом який був реакційною ідеєю, служив царизму для маскування його реакційних прагнень оволодіти чужими народами— слов'янськими і неслов'янськими». Всеслов'янський рух, який виник в ході другої світової війни, був, передусім, актом охорони від німецького імперіалізму.

Новий зміст всеслов'янського руху випливав з факту глибоких змін, що відбулися з слов'янськими народами між двома війнами. Але найбільший переворот у становищі слов'янських народів викликав Радянський Союз. Новий зміст всеслов'янського руху був зумовлений передусім тим, що в цьому русі активну участь брали слов'янські народи Радянського Союзу, якому була цілком чужа будь-яка агресія, будь-яке втручання у внутрішні справи інших країн. Радянський Союз, як держава робітників і селян, стояв на принципах пролетарського інтернаціоналізму. Участь представників Радянського Союзу у Всеслов'янському комітеті стала запорукою того, що в цьому русі вирішальними були вже не інтереси буржуазії, а інтереси народних мас. В Радянському Союзі в період другої світової війни ідея єдності слов'янських народів була зв'язана з пролетарським інтернаціоналізмом, із загальною боротьбою всіх радянських народів проти гітлерівської агресії. Тому всеслов'янський рух не був у протиріччі з ідеями міжнародної боротьби проти фашизму, з ідеями інтернаціоналізму.

Ідея слов'янської взаємності виразно проявилася у народно-визвольному русі всіх слов'янських народів і вела до створення широкої бойової співпраці і солідарності представників слов'янських народів на фронтах Великої Вітчизняної війни, а також в усіх формах боротьби руху Опору на окупованій фашизмом території. Протягом війни у спільній боротьбі виступали і ті слов'янські народи, які з провини буржуазних урядів мали до війни державні режими з напруженими зовнішньо-політичними відносинами. Наочним прикладом цих відносин були чехословацько-польські відносини.

Перед виникненням другої світової війни міждержавні чехословацько-польські відносини і зв'язки переживали етап глибокої кризи. Незважаючи на те, що обставини останніх років настирливо сигналізували про небезпеку, яка загрожувала як чехословацькому, так і польському народу з боку німецького імперіалізму у східній Європі, правлячі класи обох країн підтримували ворожі відносини, сходячись лише в одному— ненависті до Радянського Союзу і його соціалістичного ладу.

Єдиним порятунком для Чехословащини і Польщі перед гітлерівською агресією було разом з Радянським Союзом відбити нацистського агресора вже на початку його експансії. Від часу, коли почали вимальовуватися експансіоністські наміри гітлерівського фашизму, чехословацький і польський народи політично активізувались і в різній формі проявляли свій опір агресії гітлерівської Німеччини і фашистським прагненням правлячих кіл пануючих класів. Відповідно бажанню народних мас європейських народів радянська дипломатія намагалася створити в Європі умови колективної безпеки і колективного захисту Чехословащини від гітлерівського наступу.

В Лізі націй у Женеві під час переговорів з французькими і польськими дипломатами представники радянського народу послідовно вимагали виконання зобов'язання щодо Чехословащини, які випливали з двобічної чехословацько-французько-радянської угоди. Буржуазні уряди Польщі і Чехословащини йшли в цих питаннях шляхом зради національних інтересів і антирадянської політики. Польський бекківський фашистський уряд відмовився пропустити радянські війська через польську територію на допомогу Чехословащині, якій загрожувала небезпека з боку фашистської Німеччини. Більше того, в середині вересня 1938 р. на чехословацьких кордонах концентрувалися частини польської армії з наміром проникнути на чехословацьку територію. Фашистський польський уряд обрав шлях прямої допомоги гітлерівській агресії проти Чехословащини. У вересні 1939 р. гітлерівська армія вторглася у Польщу. Клерикально-фашистський уряд «Словацької держави» не тільки віддав Німеччині словацьку територію як плацдарм проти Польщі, а й мобілізував словацьку армію, яка разом з гітлерівськими військами вторглася на польську територію. Такі тяжкі і злочинні наслідки мали антинародні дії буржуазії. В ім'я збереження своїх збанкрутілих позицій буржуазія обрала шлях компромісу і прямого співробітництва з німецьким фашизмом. В результаті цього чехословацький і польський народи стали першими жертвами гітлерівської агресії. Але жертвами не пасивними! З перших днів окупації вони боролися проти німецьких окупантів. І в той період створювались і розвивались різні форми бойової і політичної співпраці чехословацьких і польських прогресивних сил. Ви-

явилось, що почуття взаємної симпатії і дружби глибоко укоренилися в народних масах Чехословащини і Польщі.

Провідною силою процесу зближення чехословацького і польського народів та їх об'єднання в боротьбі проти фашизму були чехословацькі і польські комуністи, які в найтяжчі хвилини проявили себе як справжні патріоти. Націоналізм, який перед тим так згубно впливав на чехословацько-польські відносини, відступив перед течією дружнього співпраці і спільної боротьби проти фашизму.

Весною 1939 р., коли вже було ясно, що гітлерівська армія готувалася до нападу на Польщу, народ Словащини проявляв протест проти цього нового акту фашистської агресії. Цілий ряд прикладів пролетарської солідарності в обох країнах свідчив про те, що чехословацький і польський народи підуть іншим шляхом, ніж їх пануючі класи. Прикладом робітничої солідарності з польським народом перед виникненням війни був страйк робітників на будівництві дороги з Братіслави до Жиліна, якою повинні були пересуватись гітлерівські війська при наступі на Польщу. Дружнє ставлення до Польщі словацький народ проявив і під час злочинної «експедиції» словацької армії проти Польщі восени 1939 р. В словацькій армії спалахнули військові бунти в багатьох гарнізонах. Солдати намагалися зірвати відправку транспортів на фронт. Війну проти Польщі засуджувала словацька прогресивна інтелігенція та інші верстви народу.

На території Чехословащини і Польщі в дальшому ході війни мала місце взаємна допомога військовополоненим і втікачам з концентраційних таборів. Це співробітництво досягло вищого рівня в спільних бойових діях чехословацького і польського народів. Польські партизани брали участь у Словацькому народному повстанні в 1944 р. Разом з польськими партизанами діяли чехословацькі загони, а у Варшавському повстанні 1944 р. на боці польського народу боровся і загін словацьких воїнів. Бойова і політична співпраця чехословацького і польського народів відбувалася незалежно і всупереч діяльності емігрантських урядів у Лондоні. Чехословацько-польські відносини почали розвиватися на цілком іншій основі, ніж це уявляли собі керівні діячі емігрантських урядів Бенеш і Сікорський. Обидва вони залишилися на старій довоєнній позиції антирадянської орієнтації і спекулювали на створенні чехословацько-польської конфедерації, яка мала бути нічим іншим, як спадкоємницею старої доктрини західних імперіалістів про санітарний антирадянський кордон. Правда, ця спекуляція і плани не знайшли ніякої підтримки у чехословацького і польського народів.

Бойова співдружність чехословацького і польського народів розвивалась і на фронтах другої світової війни. На боці Радянської армії бився 1-й чехословацький армійський корпус і польські військові з'єднання. Створення, навчання і бойові операції цих частин проходили, незважаючи на опір і перешкоди, що їх чинили лондонські емігрантські уряди. Чехословацьке військове з'єднання на боці Радянської армії визволяло польські міста і села, а з'єднання 2-ї армії Польського війська допомагали визволяти чехословацькі міста і села в ході так званої празької операції в травні 1945 р.

Носієм братерства і союзу по зброї в період другої світової війни були народні маси. І це стало однією з основних причин глибоких змін у свідомості мас. Бойовий союз і дружба, що встановлювалися між народами слов'янських країн, визначали напрям дальшого розвитку визвольного руху і були переконливими прикладами того, що відносини між народами можна будувати на інших принципах, ніж це було до 1938 р. Встановлення народної демократії в слов'янських країнах було цілком законним наслідком попереднього розвитку.

З порушених думок і фактів можемо прийти до такого висновку: слов'янські народи капіталістичних країн центральної і східної Європи пройшли в період другої світової війни дуже складний шлях. Правляча буржуазія не тільки не підготувала ці країни до оборони від гітлерівської агресії, а й у вирішальну хвилину капітулювала перед агресором або зрадила народні інтереси і вступила на шлях прямого співробітництва з гітлерівцями. Народньо-визвольну боротьбу проти гітлерівських окупантів та їх місцевих поплічників проводив народ на чолі з робітничим класом і комуністичними партіями, під бойовим прапором яких організовувалися широкі народні фронти. Про це свідчить партизанська війна в Югославії, Чехословащині, Польщі, партизанський рух у Болгарії, збройне повстання в Словащині і повстання в Чехії 1945 р.

Партизанська боротьба проти гітлерівських окупантів досягла, звичайно, найвищого ступеня в окупованих областях Радянського Союзу, на Україні і Білорусії. Тут боротьбу вів народ, який здійснив Велику Жовтневу соціалістичну революцію і вже 24 роки будував соціалістичне суспільство. Першочерговою метою народно-визвольної боротьби радянського народу у Великій Вітчизняній війні було вигнати з країни окупантів і забезпечити дальший розвиток соціалістичного ладу. Другою метою боротьби радянського народу було визволити країни, поневолені гітлерівським фашизмом, і допомогти цим країнам відновити державну незалежність. Першочерговим завданням народно-визвольної боротьби слов'янських та інших народів Європи було

визволитись від гітлерівських окупантів і одночасно вирішити питання внутрішньої політики на широких демократичних засадах. У народно-визвольному русі цих країн проходив процес народної і демократичної революції, що переросла в революцію соціалістичну. Відбувалося це в кожній країні у специфічних умовах.

Боротьба радянського народу на фронтах Великої Вітчизняної війни і в тилу ворога була основним об'єктивним фактором, який у вирішальній мірі сприяв визволенню інших слов'янських народів з-під гітлерівського ярма. Радянському Союзу, як соціалістичній державі, в принципі чужа будь-яка інтервенція і будь-яке втручання у внутрішні справи інших держав, тому внутрішній процес народної і демократичної революції в країнах, які визволила Радянська Армія, звичайно, зміг розвиватись так через те, що тут проявились воля народу, тих сил, які протягом довгих років гітлерівської окупації боролися за визволення. Виникнення народної демократії в цих країнах є цілком закономірним явищем. Інша ситуація створилася в країнах, які були визволені від фашизму армією західних союзників, армією імперіалістичних держав. В них прогресивні сили, що боролися проти нацистської окупації, процес народної і демократичної революції було придушено і реставровано капіталістичний лад.

В процесі боротьби прогресивних сил проти фашизму позитивну і важливу роль відіграла також ідея слов'янської спільності та єдності. Слов'янська єдність в роки війни не суперечила пролетарському інтернаціоналізму, вона була проявом свідомої необхідності спільної боротьби проти гітлерівського нацизму. З усією рішучістю на основі об'єктивної історичної правди відкидаємо і засуджуємо фальшиві твердження ворожої пропаганди, публіцистики та історіографії, особливо західнонімецької, про «вивіз комунізму» в слов'янські країни і удавану панславістську політику Радянського Союзу. Якісно нова ідея слов'янського єднання і співробітництва, що виникла в період боротьби проти фашизму в другій світовій війні, стала активною ланкою сьогоденної боротьби прогресивних сил за збереження миру і дружби народів усього світу в боротьбі проти реакції і неофашизму.

М. Д. СЕМЕНЧУК

З ІНТЕРНАЦІОНАЛІСТИЧНИХ ТРАДИЦІЙ КОМУНІСТИЧНОЇ ПРЕСИ ЧЕХОСЛОВАЧЧИНИ

Велику роль у справі керівництва революційним визвольним рухом трудящих Чехословаччини відіграла комуністична преса. Відома діяльність бойового органу Комуністичної партії Чехословаччини газети «Руде право». У 20-х роках вона виховала цілу плеяду видатних політичних діячів та публіцистів. Великий досвід набули в цій школі бойової партійної журналістики Я. Шверма і Е. Уркс, видатні діячі КПЧ, у майбутньому керівники народного антифашистського руху в окупованій Чехословаччині К. Конрад, Я. Крейчі, В. Сінкуле, В. Шантрох, визначні працівники чеської комуністичної преси, які згодом загинули смертю хоробрих у боротьбі з фашизмом, та багато ін. До цієї когорти революційних борців належав і Ю. Фучік. Його партійно-публіцистична праця, журналістська діяльність пов'язані, передусім, з газетою «Руде право» та тижневиком «Творба» (листопад 1928 — жовтень 1938 рр.).

В 1928 р., коли майже всю комуністичну пресу за розпорядженням уряду було тимчасово заборонено, відомий літературний критик Ф.-Х. Шальда передав свій тижневик «Творбу» в розпорядження Комуністичної партії при умові, що Ю. Фучік буде її редактором. 4 листопада 1928 р. вийшов перший номер нової «Творби». Якщо раніше «Творба» була звичайним літературним тижневиком, то з цього часу вона — бойовий орган комуністичної преси, який у надзвичайно важкому політичному становищі успішно виконував роль пропагандиста і організатора трудящих Чехословаччини.

На прикладі діяльності «Творби» за період 1929—1933 рр. видно, як комуністична преса Чехословаччини боролася за інтернаціональну єдність трудящих. З самого початку свого існування КПЧ виступала як революційний авангард пролетаріату всіх національностей країни. Комуністи послідовно викривали справжню суть політики чеської буржуазії щодо Закарпатської України — колоніальної окраїни Чехословаччини. У національно-визвольному русі трудящих Закарпатської України КПЧ вбачала складову частину боротьби трудящих усієї Чехословаччини проти капіталістичної експлуатації. В з'їзд КПЧ (18—23 лютого 1929 р.) підкреслив необхідність спільної боротьби пролетаріату з трудящим селянством за землю і пригнічених національностей проти національного гніту¹.

Колонізаторська політика чеської буржуазії призвела до того, що на Закарпатті, площа якого становила 9% території Чехословаччини, а населення — 5% населення

¹ Див. «История Чехословакии», т. III, М., 1960, стор. 185.

країни, припадало тільки 0,7% загальної кількості промислових підприємств і 0,6% зайнятих у виробництві робітників².

На сторінках своєї преси комуністи показували, які жахливі наслідки мала політика чеської буржуазії для трудящих у політичному, економічному та культурному житті. Завдяки діяльності органів комуністичної преси і, зокрема, «Творби» громадськість країни дізнавалася про те катастрофічне становище, в якому опинилися трудящі краю. Наприклад, журнал надрукував виступ у парламенті 22 січня 1932 р. депутата-комуніста І. Штетки, який з групою депутатів парламенту від КПЧ перебував на Закарпатті з метою обстеження деяких районів. І. Штетка навів численні факти, що свідчили про колоніальний режим чеської буржуазії в цьому краї. КПЧ подала до парламенту проект закону про допомогу голодуючому населенню Закарпаття і закликала всіх трудящих виступати на захист своїх закарпатських братів³. З матеріалів «Страйк у Хусті», «Закарпатське село», «Мукачівська периферія»⁴ та багатьох інших читачі дізнавалися про жахливе становище робітників на підприємствах, селян, про пригноблення трудящих різних національностей — українців, мадярів, євреїв, циган. У статті під красномовною назвою «Огляд глупоти і злидней» пролетарський письменник Вашек Каня викривав ганебну роль попів, які використовували злиденне становище трудящих, їх неосвіченість⁵.

Комуністична преса Чехословаччини багато зробила для мобілізації демократичної громадськості країни на захист трудящих Закарпаття та їх вимог. «Творба» була рупором прогресивної інтелігенції, тих її організацій, які піднімали свій голос на захист справедливої боротьби трудящих, були помічниками пролетаріату в справі боротьби за знищення соціального і національного гніту. У цьому відношенні заслугове на увагу діяльність Комітету захисту голодуючих на Закарпатті. Відзови Комітету, що їх друкувала «Творба» за підписами таких видатних діячів культури, як З. Неєдли, І. Ольбрахт, Ф.-Х. Шальда та багатьох інших, мали великий політичний резонанс у країні та за її межами.

Буржуазний уряд та його преса всіляко намагалися приховати від світової громадськості правду про колоніальні порядки на Закарпатті. Треба було мати мужність комуністичних журналістів, щоб протистояти прямим репресіям, що їх застосовував уряд до комуністичних видань і боротися з отруєним зряддям буржуазної преси — наклепом, дезінформацією. Ян Крейчі у статті «Дивний англієць на Закарпатті»⁶ розповідав про те, як буржуазні писаки звинуватили письменника Людвіга Ренна та англійського журналіста Джералда Гамільтона у комуністичній агітації тільки за те, що вони на прес-конференції сказали празьким журналістам правду про жахливе становище закарпатських трудівників, яке вони спостерігали під час перебування на Закарпатті. Після від'їзду Ренна та Гамільтона буржуазна урядова преса оголосила їх повідомлення невірними на тій підставі, що вони погано знали чеську мову!

В роки економічної кризи, коли буржуазія ще більше посилила наступ на Закарпаття, активізувався масовий революційний рух трудящих, що несли на своїх плечах основний тягар економічних злигодней, політичного безправ'я і національного гноблення. Керівником і організатором революційно-визвольної боротьби трудящих Закарпаття виступала КПЧ, складовою частиною якої була Крайова партійна організація на Закарпатті. Славну сторінку у комуністичній агітації проти пролетаріату Закарпаття вписали робітники Хуста, які 10 липня 1931 р. розпочали страйк за збільшення заробітної плати і повернення на роботу звільнених робітників. Вашек Каня у своїй кореспонденції «Страйк у Хусті» пише, що та платня, яку одержували хустські робітники, нічим не відрізняється від оплати праці у колоніях. Він наводить цікавий приклад, який свідчить про зрослу свідомість робітників. Першими умовляли робітників припинити страйк керівники соціал-демократичної організації. «Робітники з ними не пішли. Неписьменні на цей раз виявилися письменними», — зауважує В. Каня⁷. Робітники продовжували страйк. Їх боротьбу очолювали комуністи. Великим авторитетом серед робітників користувався сенатор-комуніст І. Локота. Як розповідала «Творба», далі події в Хусті розгорталися так. Власні застосували зброю проти беззбройних страйкарів. Під час зв'язної розправи з страйкуючими було смертельно поранено робітника М. Гінчака (жодного з жандармів не було поранено). Почалися масові арешти робітників. До в'язниці було кинуте 24 робітники на чолі з сенатором І. Локотом, якого парламент хотів позбавити парламентської недоторканості. Та для трудящих Закарпаття, підкреслювалося у статті, він залишався вождем. Ні поліцейські розправи, ні «спокій», який власті встановили після придушення страйку перед виборами до місцевих

² Див. Ю. Ю. Сливка. Революційно-визвольна боротьба на Закарпатті в 1929—1937 рр., К., 1960, стор. 14.

³ Див. журн. «Творба», 1932, № 4, стор. 50.

⁴ Журн. «Творба», 1931, № 30, 33, 45.

⁵ Журн. «Творба», 1931, № 38, стор. 605.

⁶ Журн. «Творба», 1932, № 11, стор. 168—169.

⁷ Журн. «Творба», 1931, № 30, стор. 466.

органів влади, які мали відбутися у вересні 1931 р., не допомогли. Наслідки виборів свідчили про зростання впливу Комуністичної партії на народні маси — комуніст одержали 70% голосів⁸.

Трудящі Закарпаття, всієї Чехословаччини виявляли революційну солідарність з пролетарями Хуста. У «Творбі» було вміщено статтю Вашека Кая «С хустськими пролетарями», фотографія сенатора І. Локоти і матері вбитого поліцією М. Гінчака.

Найбільшого піднесення страйкова боротьба робітничого класу досягла в період економічної кризи в 1932 р. Цього року відбувся відомий страйк гірників Мостешького вугільного басейну, який закінчився перемогою робітників і під впливом якого розпочали боротьбу робітники багатьох міст Чехословаччини, в тому числі Ужгород, Мукачеву, Берегову та ін. В кінці січня і на початку лютого 1932 р. комуністична організація Закарпаття згідно з рішенням ЦК КПЧ розгорнула велику організаційну роботу по проведенню 10 лютого загальнодержавного дня боротьби проти безробіття. На Закарпатті у демонстраціях під лозунгами: «Допомогу всім безробітним!», «Хліба, праці і свободи!», «Геть з буржуазною владою!», «Геть війну проти Радянської Союзу!», «Хай живе Радянський Союз!» взяло участь, за неповними даними, 15 тис. чоловік⁹. Класові бої на Закарпатті досягли величезного розмаху. Сторінки «Творби» цього періоду заповнюють матеріали про боротьбу закарпатських трудящих, а № 8 від 25 лютого 1932 р., наприклад, цілком присвячено цим подіям. У повідомленні про демонстрації наводяться дані про кількість їх учасників: у Сваляві брало участь більше як 4 тис. робітників і селян, у Перечині — 3 тис., у Великому Березному — 3 тис. у Севлюші — 700, у Тячеві — 700, у Мукачеві — 600, у Берегові — 300 чоловік. Між демонстрантами і поліцейськими відбувалися справжні бої. Під час кривавої сутички у Перечині було поранено 60 демонстрантів і 16 поліцейських¹⁰.

Обурення трудящих усієї Чехословаччини викликали трагічні події в Тур'ї Пасіці. 21 лютого газета «Руде право» звернулася до трудящих: «Кличемо на сполох! Чеські, німецькі, словацькі і угорські пролетарі, селяни і дрібні ремісники, станьте на захист своїх українських братів! Протестуйте проти режиму голоду, терору і катастрофи на Закарпатті!... Тільки спільна і енергійна боротьба всього трудящого народу Чехословаччини може врятувати цілу вітку великого українського народу від катастрофи, до якої його довела імперіалістична політика чехословацької буржуазії»¹¹. У «Творбі» було вміщено звернення Комітету допомоги голодуючим на Закарпатті під заголовком «Допоможіть люду Підкарпатської Русі, що голодує». Його підписали З. Неєдлі, І. Ольбрахт, Ф.-Х. Шальда, К. Тейге та ін.¹². На сторінках «Творби» було надруковано багато матеріалів, в яких у зв'язку з трагедією в Тур'ї Пасіці викривався колонізаторський режим на Закарпатті, що порівнювався з фашистським режимом Пілсудського у Західній Україні¹³.

Активно виступали в той період на захист справедливої боротьби трудящих Закарпаття діячі комуністичної преси Чехословаччини. Відомі твори полум'яної журналістки Й. Ябуркової, нариси видатного пролетарського письменника І. Ольбрахта, діяльності Ю. Фучіка, перш за все його невтомна праця на посту редактора «Творби», на сторінках якої систематично публікувалися матеріали про тяжке становище закарпатських трудящих, їх боротьбу проти соціального і національного гноблення. Як журналіст і діяч КПЧ Ю. Фучік кілька разів бував на Закарпатті, виступав перед трудящими з розповідями про Країну Рад. Наприклад, у жовтні 1931 р. він приїздив до Ужгорода і Мукачева¹⁴.

Його перу належать матеріали про зубожіння закарпатських верховинців, про боротьбу трудівників села з свавіллям ексекторів. Восени 1933 р., коли за розпорядженням уряду було заборонено комуністичну пресу, партія створила нову газету «Хало-новини». Ю. Фучік був одним з організаторів і керівників цієї газети. Він керував нею з підпілля й виступав на її сторінках під псевдонімами. Навіть за таких важких умов чеські комуністи знаходили шляхи, щоб підтримати трудящих Закарпаття. У листопаді 1933 р. в «Хало-новинах» за підписом Карел Воян (псевдонім Ю. Фучіка) було надруковано дві статті, в яких високо оцінювався відомий твір І. Ольбрахта про закарпатського народного месника Миколу Шугая. Ю. Фучік віддавав належне не тільки художнім якостям твору, він підкреслював величезне значення книги у висвітленні справедливого, прогресивного характеру боротьби трудящих Закарпаття, загострював увагу саме на політичному резонансі твору. Ю. Фучік давав гідну відсіч буржуазним писакам, які відкрили кампанію наклепів проти книги, спинявся саме на

⁸ Журн. «Творба», 1931, № 40, стор. 627.

⁹ Журн. «Творба», 1931, № 31, стор. 484.

¹⁰ Див. Ю. Ю. С л и в к а. Назв. праця, стор. 66.

¹¹ Див. журн. «Творба», 1932, № 8, стор. 115.

¹² Цит. за Ю. Ю. С л и в к а. Назв. праця, стор. 71.

¹³ Журн. «Творба», 1932, № 8, стор. 118—119.

¹⁴ Див. т а м ж е, стор. 114.

¹⁵ «Dilo Julia Fučíka, Korespondence», Praha, 1963, стор. 81.

політичному змісті подій навколо твору І. Ольбрахта. В статті «Шугай, поліцейські та хто за ними» Ю. Фучік згадує, що присудження твору І. Ольбрахта державної премії викликало незадоволення багатьох реакційних елементів, у тому числі й поліцейських. Ю. Фучік наводить слова І. Ольбрахта про те, що він не вірить в обурення простих поліцейських, за ними ховається хтось інший: «Це магнати, які панують на Підкарпатській Русі і які дуже зацікавлені у тому, щоб про цей край, про їх панування і експлуатацію не писали правду»¹⁶.

Боротьба проти капіталістичного гніту, проти фашизму єднала трудящих слов'янських країн. Існували тісні зв'язки між комуністичною пресою Чехословаччини і прогресивними виданнями Західної України. Особливо яскраво це проявилось у зв'язках «Творби» з прогресивним львівським журналом «Вікна», бойовим органом літературної групи «Горно». «Вікна» і «Творба» систематично обмінювались матеріалами¹⁷. «Творба» знайомила своїх читачів з діяльністю «Вікон», підкреслюючи їх велику роль у створенні організації революційних письменників. Ю. Фучіку, як редактору «Творби», послідовному інтернаціоналісту і борцю проти фашизму належить ініціати́ва у друкуванні на сторінках «Творби» творів західноукраїнських письменників, а також матеріалів, що висвітлювали революційно-визвольний рух у Західній Україні, прогресивні явища в культурному житті.

Виявом солідарності з західноукраїнськими трудящими був протест чехословацьких трудящих проти кривавого фашистського терору Пілсудського у Західній Україні. Великий вклад у цю боротьбу внесла комуністична преса. Повідомлення про демонстрації і мітинги протесту проти фашистського терору, мужнє слово передових діячів культури, прогресивних організацій на захист західноукраїнських трудящих — усе це підтримувало їх боротьбу, зміцнювало пролетарську солідарність народів слов'янських країн.

«Творба» опублікувала звернення Міжнародної організації революційних письменників «Проти білого терору в Західній Україні», пленум якої відбувався в Харкові в 1930 р. У цьому зверненні до громадськості світу письменники викривали фашистське свавілля, закликали до боротьби. Звернення закінчувалося словами: «Письменники всіх країн! Ваш обов'язок мобілізувати населення своїх країн проти дій фашистів. Геть реакційний режим! Хай живуть революційні трудящі маси Польщі, Західної України і Білорусії — могильники польського фашизму! Хай живе вільна Радянська Україна! Хай живе єдина вільна Радянська Білорусія!». Звернення підписали: Й. Бехер, Л. Ренн, А. Зегерс, А. Барбюс, Л. Арагон, Б. Ілеш, В. Бобинський, Я. Ірчан, В. Клементіс, Ф. Гладков, І. Микитенко, О. Серафимович, О. Фадеєв та ін.¹⁸.

Величезне значення в справі революціонізування трудящих Чехословаччини мали відомості про Радянський Союз, в якому передова громадськість країни, керована Комуністичною партією, бачила школу соціалізму, своє майбутнє. З життям першої в світі соціалістичної держави знайомили створені прогресивними діячами науки журнали: «Нове Русько», «Прага — Москва», «Земе Совету», «Монографіє СРСР». Особливо цікавими і переконливими були твори тих письменників і журналістів, які відвідали Радянську країну і бачили на власні очі, що дала Жовтнева революція трудящим. Протягом 20—30-х років в СРСР побували Я. Гашек, І. Ольбрахт, М. Майєрова, О. Маліржова, П. Ілемницький, В. Кая, Ю. Фучік, Н. Незвал та ін.¹⁹. Творами про радянську дійсність передові письменники Чехословаччини закликали народ своєї країни брати приклад з робітничого класу СРСР. Ю. Фучік писав про свою книгу «В країні, де наше завтра стало уже вчорашнім днем»: «Її мета — сказати правду. Всю правду про Радянський Союз. Правду про країну, що будує соціалізм, про країну, що постійно росте... ця правда... не може не бути тенденційною, не може не діяти як надихаючий приклад»²⁰.

Діяльність Ю. Фучіка та редагованої ним «Творби» свідчать про те, як героїчно боролася за правду про Радянську країну комуністична преса. Долаючи антирадянську пропаганду, шалену наклепницьку кампанію буржуазної преси, правда про революційні перетворення у нашій країні ставала надбанням робітників, селян, передової інтелігенції Чехословаччини.

Успіхи Радянської країни мали великий вплив на революційно-визвольну боротьбу трудящих Закарпаття. Своє визволення вони бачили у возз'єднанні з Радянською Україною і завжди знаходили у цьому підтримку з боку робітничого класу і КП Чехословаччини. VI з'їзд КПЧ (7—11 березня 1931 р.) підкреслював, що трудове насе-

¹⁶ Газ. «Haló — повіду», 23 листопада 1933 р.

¹⁷ Див. С. М. Трофимук. Розвиток революційної літератури в Західній Україні (1921—1939), К., 1957, стор. 116.

¹⁸ Журн. «Tvorba», 1931, № 10, стор. 155.

¹⁹ Див. Р. Л. Филиппикова. Очерк о СССР в литературе Чехословакии, «Ученые записки института славяноведения», т. XXI, М., 1960, стор. 225.

²⁰ Юлиус Фучик. Избранные очерки и статьи, М., 1950, стор. 32.

лення Закарпаття — це частина українського народу, що має всі права на возз'єднання з своєю Батьківщиною — Радянською Україною²¹.

З матеріалів «Творби» трудящі дізнавалися про успіхи в галузі промисловості сільського господарства, у культурному житті Радянської країни та її невід'ємної частини — Радянської України.

На сторінках «Творби» було надруковано привітання українських профспілов робітникам Чехословаччини з нагоди свята 1 Травня 1930 р. В ньому розповідалося про досягнення українського народу у соціалістичному будівництві, про індустріальний гігант м. Харків²². Журнал вмщував цікаві повідомлення про великі трудові досягнення робітників Харківського тракторобуду²³, шахтарів Донбасу²⁴. З захопленням писали чеські друзі про результати праці донбасівців. «Очі всього пролетарського світу дивляться на Донбас», — підкреслювалося у «Творбі»²⁵. Журнал розповідав своїм читачам про те, які величезні можливості створює Радянська влада для побудови соціалістичної економіки на прикладі будівництва Дніпрогесу. В ньому було надруковано велику статтю академіка О. В. Вінтера «Дніпробуд — частина плану ГОЕЛРО», нарис письменника Ф. Гладкова «На Дніпробуді»²⁶ та ін.

Відомості про життя в Радянській країні особливо вражали, коли трудящі Чехословаччини співставляли його з своєю дійсністю. Про це свідчать матеріали «Творби». Наприклад, В. Каян розповідав про перший з'їзд «Спілки трудящих селянства», що відбувся 30 серпня 1931 р. у Мукачеві. З наведених у його статті фактів видно, як трудящі селяни Закарпаття боролися за право мати землю, роботу, хліб, свободу²⁷. А ось повідомлення про життя радянського селянства, зокрема трудівників ланів України, які успішно будують соціалістичне сільське господарство. Держава забезпечує їх усім необхідним, до їх послуг нові досягнення науки. В розділі «Радянська наука на допомогу землеробству» «Творба» розповідала про діяльність Українського генетично-селекційного інституту у м. Одесі про виведення нових сортів пшениці²⁸. З радістю інформувала вона своїх читачів у січні 1932 р., що на Україні організовано ще 117 нових МТС і висловлювала надію, що 1932 р. буде для колгоспників України роком тракторної революції²⁹.

Велике враження справляли на трудящих Чехословаччини повідомлення про досягнення Радянської України у культурному житті. Її приклад переконливо свідчив, що тільки при умові революційних перетворень у соціально-економічному житті трудящі одержують можливість успішно вирішити всі інші проблеми, в тому числі побудувати свою соціалістичну змістом, національну форму культуру. «Творба» розповідала про досягнення українських радянських письменників, композиторів, митців кіно та ін. В одному з липневих номерів 1931 р., у розділі «Література» повідомлялося про підготовку видання антології української поезії, в розділі «Музика» — про нові твори українських композиторів В. Костенка, Ю. Мейтуса, В. Нахабіна та ін.³⁰ У журналі було вміщено цікаву інформацію про створення на київському заводі «Червоний прапор» нового пролетарського театру, метою якого, підкреслював автор, було пропагувати соціалізм, успіхи промисловості³¹.

Велику роль у поширенні правди про Радянську країну відіграли поїздки делегацій робітників і селян Чехословаччини до СРСР. Повертаючись додому, учасники делегацій виступали з розповідями про радянську дійсність на зборах, у пресі. Повідомлення про одну з таких робітничих делегацій, яка побувала у Москві, Ленінграді, Волгограді, Новоросійську, Києві, «Творба» вмістила під заголовком: «Правду, правду про радянську країну». В ньому розповідалося про величезні революційні перетворення у Радянському Союзі. Одним з найбільших досягнень радянського народу делегація вважала справедливе вирішення національного питання, у якому вона бачила приклад для багатонаціональної Чехословаччини, і закликала організувати на заводах, фабриках товариства Союзу друзів Радянського Союзу³².

Діяльність такого органу Комуністичної партії, яким була «Творба», була великим вкладом комуністичної преси у роботу партії по створенню бойового союзу трудящих багатонаціональної Чехословаччини. Викриваючи антинаціональну політику буржуазії і показуючи переваги соціалістичного ладу, Компартія піднімала трудящих на боротьбу проти панування буржуазії, за встановлення влади пролетаріату.

²¹ Див. «История Чехословакии», т. III, стор. 225.

²² Журн. «Tvorba», 1930, № 18.

²³ Див. журн. «Tvorba», 1931, № 42, стор. 664.

²⁴ Журн. «Tvorba», 1931, № 44, стор. 696.

²⁵ Журн. «Tvorba», 1931, № 45, стор. 719.

²⁶ Журн. «Tvorba», 1930, № 25; 1931, № 2, стор. 25.

²⁷ Журн. «Tvorba», 1931, № 36, стор. 567.

²⁸ Журн. «Tvorba», 1931, № 9, стор. 141—142.

²⁹ Журн. «Tvorba», 1932, № 2, стор. 31.

³⁰ Журн. «Tvorba», 1931, № 26, стор. 415.

³¹ Журн. «Tvorba», 1931, № 45.

³² Журн. «Tvorba», 1930, № 39.

П. М. КАЛЕНИЧЕНКО

РЕВОЛЮЦІОНІЗУЮЧА ДІЯЛЬНІСТЬ ПОЛЬСЬКИХ ТРУДЯЩИХ,
ЩО ПОВЕРНУЛИСЯ З КРАЇНИ РАД

(1918 р.)

Велика Жовтнева соціалістична революція викликала небувале піднесення революційно-визвольного руху на польських землях. Він був спрямований проти війни і національного гніту, за незалежність і мав яскраво виражений антиімперіалістичний і демократичний характер.

Значну роль у піднесенні революційного руху на польських землях відіграли ті польські трудящі, яких доля закинула в роки першої світової війни на Україну, в Білорусію і Росію і які згодом повернулися на батьківщину. Будучи свідками, а в багатьох випадках і безпосередніми учасниками тих грандіозних революційних перетворень, що волею Комуністичної партії відбувалися в молодій Радянській державі, польські реемігранти несли з собою правду про Великий Жовтень, доносили її до найдалших закутків і тим самим справляли значний революціонізуючий вплив на своїх земляків.

Як відомо, реєвакуація польських біженців і військовополонених з Країни Рад в основному закінчилася в 1921 р. Однак у даній невеликій за обсягом статті автор спiniaється лише на подіях 1918 р., які передували утворенню польської буржуазно-поміщицької держави (листопад 1918 р.).

Найбільш численну категорію реемігрантів становили, без сумніву, так звані біженці тобто ті польські робітники, селяни та інтелігенти, які в період вимушеного відступу російських військ у 1915 р. з Королівства Польського, що входило до складу Російської імперії, евакуювалися із зони воєнних дій вглиб Росії. Кількість польських біженців, що перебували на радянській землі в перші місяці після Жовтневого збройного повстання, становила, за приблизними даними Народного комісаріату в справах національностей РРФСР, близько півтора мільйона чоловік¹. Другу за численністю групу польських реемігрантів становили колишні військовослужбовці царської армії. Їх налічувалося не менше 500 тис. чоловік². Третя група реемігрантів складалася з поляків-військовослужбовців австро-угорської та німецької армії, які в свій час були мобілізовані австрійцями в Галичині, що входила до складу Австро-Угорщини, і німцями — на Познанщині, Помор'ї та у Верхній Сілезії, а потім потрапили в полон до царських військ. Ця група складалась принаймні з 100 тис. чоловік³.

Роботою серед польських трудящих, які перебували в Радянській країні, керували Польський комісаріат Народного комісаріату в справах національностей РРФСР, створений наприкінці 1917 р., і Центральний виконавчий комітет груп СДКПіЛ⁴ у Росії, обраний в січні 1918 р.⁵ Діяльність польських організацій СДКПіЛ, в складі яких були такі видатні діячі, як Ф. Дзержинський, Ю. Мархлевський, Ф. Кон, Ю. Лещинський, Ю. Уншліхт, С. Бобінський, С. Будзинський, Е. Прухняк та ін., була спрямована на мобілізацію сил польських трудящих на захист завоювань Великого Жовтня в Країні Рад, на проведення агітаційно-масової і пропагандистської роботи, на задоволення потреб польського населення.

Польські робітники й селяни, що перебували на радянській землі, мали можливість на кожному кроці пересвідчитися в тому, що Комуністична партія і Радянський уряд вживали всі необхідні заходи для задоволення економічних і культурних запитів трудящих. Переважна більшість їх була глибоко переконана в тому, що здійснена в процесі пролетарської революції в Радянській республіці націоналізація промисловості та поміщицької землі була б надзвичайно потрібною та своєчасною і на їхній батьківщині.

¹ «Народный Комиссариат по делам национальностей. Отчет о деятельности. 1 ноября 1917 г.— 20 июня 1918 г.», М., 1918, стор. 18.

² Негрук Вагіньскі. Wojsko polskie na Wschodzie, 1914—1920, Warszawa, 1921, стор. 107.

³ А. Я. Манусевич. Польские коммунистические группы в России в борьбе за победу и упращение Советской власти (1917—1919 гг.), «Краткие сообщения Института славяноведения АН СССР», т. 27, М., 1959, стор. 17.

⁴ СДКПіЛ (Соціал-демократія Королівства Польського і Литви) — бойова марксистська партія польського робітничого класу. В грудні 1918 р. в результаті об'єднання СДКПіЛ і Польської соціалістичної партії-лівиці було створено Комуністичну партію Польщі.

⁵ Р. Ермолаєва. К истории польских коммунистических организаций и органов РКП(б) для работы среди польского населения на территории Советской республики в 1917—1921 гг., «Октябрьская революция и зарубежные славянские народы Сборник статей», М., 1957, стор. 40, 43, 54.

Відразу після Жовтневої революції і початку мирних переговорів у Брест-Литовську десятки тисяч польських біженців і військовополонених стали готуватися до від'їзду на батьківщину, яка в той час була окупована німецькими й австрійським імперіалістами. І як тільки 3 березня 1918 р. було підписано мирний договір між Радянською Росією, з одного боку, і Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією та Туреччиною, — з другого, згідно з яким військовополонені і біженці здобули формальне право для повернення на батьківщину⁶⁻⁷, — маса евакуйованого цивільного польського населення стихійно ринулась на захід, ближче до рідної землі. Особливо багато біженців сконцентрувалось у білоруських губерніях, де ще раніше налічувалося понад 300 тис. евакуйованих з Королівства Польського чоловіків, жінок, дітей і стариків⁸.

Така небувала концентрація населення на відносно невеликій площі не могла не привести до голоду і виникнення епідемій різних інфекційних захворювань. Проте німецькі й австрійські власті, незважаючи на наявність у мирному договорі спеціальних статей про якнайшвидший обмін військовополоненими і цивільними полоненими на жадливе становище десятків і сотень тисяч польських трудящих, які зібралися біля кордону, а також на неодноразові звертання Радянського уряду (наприклад 6 і 15 квітня 1918 р.) з проською прискорити обмін⁹, — аж ніяк не поспішали з відкриттям кордону. Окупанти боялися нових продовольчих труднощів і проникнення на підвладну їм територію «більшовицької зарази»¹⁰. З метою недопущення революційних ідей німецькі власті, як відзначалося в одному з щоденних рапортів Міністерства внутрішніх справ Королівства Польського, зміцнили свої пости на кордоні. «Зміцнення — таке сильне, що перехід через кордон майже неможливий»¹¹. Однак навіть і через посилений кордон польські біженці пробували переходити нелегально, і часто це їм вдавалось¹².

Був ще один шлях, через який прибували колишні польські біженці і військовополонені на батьківщину ще до офіційного початку репатріації. Після того, як австро-німецькі імперіалісти згідно з договором, укладеним з контрреволюційною Центральною радою, окупували Україну, кордон між нею і Галичиною фактично перестав існувати. Скориставшись цією обставиною, ті польські трудящі, які перебували тоді на Україні, повернулися в Галичину¹³. Власне таким шляхом повернувся в Польщу діяч революційного руху Роман Яблоновський¹⁴.

Про умови, в яких відбувалося це повернення, досить образно розповідав свого часу видатний діяч польського комуністичного руху Юзеф Цішевський, який на початку листопада 1918 р. їхав з Москви у Варшаву через Київ. «Залізниця у Східній Галичині і Західній Україні, — писав він, — були завантажені полоненими, які поверталися. Це була людська лавина, яка посувалася нічим не гомована і не регульована... Власті зовсім не підготувалися до такого масового людського напливу, голод керував діями людей»¹⁵.

Радянський уряд і його спеціальний орган, покликаний сприяти задоволенню інтересів польського населення в Країні Рад, — Польський комісаріат Наркомнацу, — бачачи вперте небажання німецьких і австрійських властей прийняти польських військовополонених і біженців на їхню батьківщину, а також прагнучи провести репатріацію організовано, щоб не допустити голодування в дорозі і спалаху епіdemії різних хвороб, розробили спеціальний план реєвакуації. Згідно з ним у першу чергу повинні були підлягати поверненню на батьківщину ті біженці, величезна кількість яких зосередилась у прифронтовій смузі, потім — біженці з північних голодуючих губерній і, нарешті, — біженці із східних і південних губерній, де не так гостро відчувалася продовольча криза¹⁶. Проте польські трудящі, які протягом майже трьох років були відірвані від своїх домівок і нудгували за рідним краєм, спішили на батьківщину і часто не рахувалися із згаданим планом.

⁶⁻⁷ Див. «Документи внешней политики СССР», т. I, М., 1957, стор. 123, 174—178.

⁸ Walentyna Najdus. Uchodźcy polscy w Rosji w latach 1917—1919, журн. «Kwartalnik historyczny», 1957, N 6, стор. 30.

⁹ «Materiały archiwalne do historii stosunków polsko-radzieckich, t. I, marzec 1917—listopad 1918», Warszawa, 1957, стор. 266—267.

¹⁰ Там же, стор. 634.

¹¹ Там же, стор. 312.

¹² Див. Walentyna Najdus. Назв. праця, стор. 30.

¹³ І. І. Компанієць. Становище і боротьба трудящих мас Галичини, Буковини та Закарпаття на початку XX ст. (1900—1919 рр.), К., 1960, стор. 285.

¹⁴ Roman Jabłonowski. Wspomnienia, 1905—1928, Warszawa, 1962, стор. 208.

¹⁵ Józef Ciszewski. Wspomnienia z roku 1918. «Z pola walki, Pismo poświęcone historii polskiego ruchu rewolucyjnego», Moskwa, 1929, N 7—8, стор. 294.

¹⁶ Центральний державний архів Жовтневої революції і соціалістичного будівництва СРСР (далі — ЦДАЖР СРСР), ф. 1318, оп. 1, спр. 1539, арк. 12.

Під тиском уряду Радянської держави німецькі й австрійські імперіалісти змушені були почати, правда, обмежену і дуже повільними темпами, репатріацію поляків — військовополонених і біженців. Для тих, що поверталися, були створені окупантами спеціальні табори (в містах Бресті, Пінську, Белій Подлясці, Влодаві, Белостоку, Гродно, Вільнюсі, а на Україні — в Луцьку, Ровно і Волковиську)¹⁷, де, зокрема, ретельно перевірялися настрої реемігрантів. Аналогічні табори містились також у Перемишлі, Бродах, Чорткові. Характеризуючи перший з них, один з урядових рапортів указував: «Серед 7000 репатрійованих у Перемишлі є військовополонених... Вони перебувають під великим впливом більшовизму. Надія на революцію і ненависть до капіталізму характеризують їх настрої»¹⁸.

Над тими з реемігрантів, хто вже повернувся в рідні місця, був встановлений найсуворіший контроль. Це стосувалося, насамперед, колишніх військовослужбовців. Вони не мали права виїздити за межі гміни без дозволу місцевого жандарма, а за самовільні відлучки відповідальність повинні були нести поряд з реемігрантами й військи. В зв'язку із збільшенням кількості реемігрантів були посилені німецькі жандармські комендатури¹⁹. Так було в німецькій зоні окупації Королівства Польського. Приблизно така ж сама картина спостерігалася і в австрійській окупаційній зоні королівства, і в Західній Галичині. Розпорядження Міністерства внутрішніх справ Галицькому намісництву від 10 липня 1918 р. не залишало з цього приводу жодних сумнівів: «Прошу дати вказівки підлеглим політичним і поліцейським органам взяти під суворий нагляд (в основному силами жандармерії) військовополонених, а також цивільних осіб, які повернулися з Росії, а саме тих, які відмічені військовими органами як носії революційних ідей, причому тоді, коли це відноситься до військовослужбовців, негайно повідомляти відповідні військові органи про виявлене»²⁰.

Повернення реемігрантів з Росії, «отруєних більшовицькою пропагандою», боялися не тільки окупанти, а й польські власті. Вони мали всі підстави гадати, що, перейшовши кордон і зустрівшись віч-на-віч з непривабливою польською дійсністю (зруйнована і розладнана економіка, сотні тисяч безробітних, багатство поміщиків та капіталістів і злидні селян та робітників, процвітання спекулянтів і лихварів), колишні біженці та військовополонені стануть пропагандистами революційних ідей, а проголошувані ними ідеї впадуть на благодатний ґрунт. Тим-то власті Королівства Польського також вставляли палиці в колеса, щоб перешкодити репатріації, а це викликало багаторазові протести з боку Наркомату закордонних справ РРФСР²¹. Польські власті створили кілька рееміграційних комісій, які були розташовані на німецько-російському кордоні, а також спеціальний інститут так званих комісарів у справах біженців, що діяли в Пскові, Барановичах та ряді інших міст²². Ці комісари пильно стежили за біженцями і особливо за польськими революційними діячами, які також поверталися на батьківщину. Так, працівник рееміграційного відділу Міністерства внутрішніх справ королівства 14 вересня 1918 р. доповідав своєму начальству, що разом з черговими ешелонами біженців повертаються «головний більшовицький комісар» Матушевський, а також Келчевський і Ціхоцький²³.

¹⁷ «Materiały archiwalne do historii stosunków polsko-radzieckich», t. I, стор. 300.

¹⁸ Цит. за В. Осечинський. Галичина під гнітом Австро-Угорщини в епоху імперіалізму, Львів, 1954, стор. 168.

¹⁹ «Materiały archiwalne do historii stosunków polsko-radzieckich», t. I, стор. 312.

²⁰ «Під прапором Жовтня. Вплив Великої Жовтневої соціалістичної революції на піднесення революційного руху в Західній Україні (1917—1920 рр.)». Документи й матеріали», Львів, 1957, стор. 82.

²¹ Таке ж саме становище було і в 1919 р. Занепокоєний долею польських біженців, величезна маса яких зосередилася поблизу кордону, Наркомзаксправ звертався до польського уряду 7 січня, 10 лютого, 15 і 25 квітня, але не одержав жодної відповіді. («Красная книга. Сборник дипломатических документов о русско-польских отношениях 1918—1920 гг.», М., 1920, стор. 34—35, 41, 52 і 56).

²² «Materiały archiwalne do historii stosunków polsko-radzieckich», t. I, стор. 348—349, 380.

²³ Вінценти Матушевський (1870—1918) — один з керівників діячів СДКПІЛ, активний учасник першої російської революції і Великої Жовтневої соціалістичної революції. По-звірячому забитий бандитами Колчака в Сибіру. Очевидно, автор поліцейського доповідання переплутав когось іншого з Матушевським.

Казімеж Келчевський (народ. 1895 р.) — учасник Жовтневої революції, працював у Петербурзі на одному із заводів, куди влаштувався після евакуації з Королівства Польського. Під час виборів до Установчих зборів проводив більшовицьку агітацію на Катеринославщині, був секретарем польської революційної газети «Трибуна», воєни 1918 р. повернувся в Польщу, де брав активну участь у комуністичному русі. Після другої світової війни працював на важливих посадах.

Казімеж Ціхоцький (Ціхоцький) (1887—1937) — видатний діяч КПП, в 1917—1918 рр. — заступник Комісара в польських справах Наркомнацу РРФСР, з листопада

Приблизно в той же самий час у Польщу повернулися видатні діячі польського робітничого руху, активні учасники Жовтневої революції Францішек Гжелъш (Марцін Гжегожевський), який був делегатом II Всеросійського з'їзду Рад і членом обраного на з'їзді Всеросійського Центрального Виконавчого Комітету; Станіслав Будзінський (Традиція) — голова солдатської секції Московської Ради робітничих і солдатських депутатів, комісар соціального забезпечення Москви (обидва члени СДКПіЛ); Стефан Круліковський, який від імені ППС-лівих брав участь у роботі Польського комісаріату Наркомнацу в Петрограді; Тадеуш Жарський, який Харкові працював у рядах ППС-фракції, а після повернення на батьківщину вступив у КПП²⁴; активні діячі ППС-лівих Генрик Бітнер (Біч) і Мирослав Здзярський та ін. Цікаво відзначити, що Францішек Гжелъшак виїхав на батьківщину за порадою Я. М. Свердлова²⁵ і передав варшавським робітникам особисте привітання від В. І. Леніна, яке було зустрінуте з величезним ентузіазмом²⁶.

Незважаючи на найсуворіший контроль і посилення прикордонної охорони, обмеження в здійсненні репатріації, польські робітники і селяни, які повернулися з Країни Рад на батьківщину, стали розповідати своїм односельчанам, землякам сусідам, товаришам по роботі правду про Жовтневу революцію і героїчну боротьбу радянських людей. А це не могло не сприяти дальшому загостренню революційного руху на польських землях.

Колишніх біженців і військовополонених польська реакція з піною на губах називала «авангардом перевороту», «більшовницькою заразою», «комуністичною чумою» і т. п. У тогочасній буржуазно-поміщицькій пресі можна знайти скільки завгодно висловлювань саме такого характеру. Наприклад, одна буржуазна газета, налякана поверненням з Росії біженців, більшість яких була революційно настроєна, в одному з номерів писала так: «Більшовики вже розгулюють по країні і видають відозви то для міста, то для села, і тон їх не залишає сумнівів у тому, що ми маємо ту справу буквально з тими самими явищами, що і в Росії. Небезпека близька, небезпека велика»²⁷.

Газета «Час», яка висловлювала думки краківських консервативців, у редакційній статті «Більшовизм, що наближається» з біллу констатувала, що маси реемігрантів з Росії приносять разом з собою в Королівство Польське зародки більшовизму. В цій же статті газета, характеризуючи угодовську Польську соціалістичну партію, змушена була визнати, що значно більшу загрозу для Польщі становить вплив більшовицьких лозунгів зі Сходу, ніж діяльність ППС²⁸.

Найдужче непокоїть власті революціонізуючий вплив реемігрантів на настрої робітничого класу. Міністерство внутрішніх справ королівства у своєму raporті від 25 липня 1918 р. відзначало, що репатріація з Росії польських біженців непомірно збільшила кількість пролетаріату у Варшаві. «Воля, Чисте, Мокотов, Повонзки, Старе Мєсто і Повісле,— говорилось у raporті про робітничі райони Варшави,— роються від постатей, які поволі втрачають свою відмінність в одязі, і, проникаючи в місцевий пролетаріат, отруюють його ідеями більшовизму...»²⁹. Ці ідеї, визнавало міністерство, одразу знаходять слухачів, особливо коли зважити на злидні та надзвичайно тяжкі умови життя робітників.

Далі в raporті наводилися найбільш характерні висловлювання реемігрантів: «Якщо голодувати, так усім, а не так, щоб одні обжиралися, а інші не мали що покласти в рот», або: «Ми тут наведемо порядок, всі матимуть порівну». Всі ці висловлювання звучали дедалі голосніше, а також супроводжувалися погрозами на адресу уряду і місцевих та окупаційних властей. З особливим незадоволенням відзначалося міністерство про репатрійованих залізничників і робітників комунальних підприємств, які в свій час евакуювалися з російськими військами, а тепер «найпершими повернулися і одразу взяли за агітацію».

1918 р.— на керівній підпільній роботі в окупованому німецькими військами Вільнюсі, а потім у Польщі. Деякий час працював у КПЗУ, потім на відповідальних постах у КПП.

²⁴ А. Я. Манусевич, Польские коммунистические группы в России в борьбе за победу и упрочение Советской власти (1917—1919), стор. 28; Jerzy Holzer. Polska partia socjalistyczna w latach 1917—1919, Warszawa, 1962, стор. 147.

²⁵ М. А. Бирман, А. Х. Клеванский, А. Я. Манусевич, Г. М. Славин, В. И. Ленин и образование коммунистических партий в зарубежных славянских странах, «Краткие сообщения Института славяноведения АН СССР», т. 31, М., 1961, стор. 25.

²⁶ Franciszka Swietlikowa. Powstanie Komunistycznej partii robotniczej Polski, журн. «Z pola walki», 1958, N 4, стор. 47.

²⁷ Цит. за У. А. Шустер. Великая Октябрьская социалистическая революция и Польша, «Вестник Ленинградского университета», 1948, № 1, стор. 68—69.

²⁸ Газ. «Czas», 7 жовтня 1918 р.

²⁹ «Materiały archiwalne do historii stosunków polsko-radzieckich», т. I, стор. 315.

Не кращим було становище і в іншому промисловому центрі Польщі — Лодзі. Рапорт політичного відділу Міністерства внутрішніх справ королівства повідомляв 15 травня 1918 р. про революційні настрої в цьому місті текстильників, причиною яких були польські біженці, що масово поверталися з Росії. «Взагалі це інші люди, ніж місцева громадськість, — характеризував реемігрантів автор рапорту. — ...Відомості, що їх вони розповсюджують у своєму оточенні, серед членів сімей, знайомих, діють на громадськість витверезлююче, однак низи — заводський пролетаріат, ремісники, взагалі погано забезпечені верстви — виявляють потяг до більшовизму і раді були б запровадити його також у нас»³⁰.

Біженці та військовополонені поверталися не тільки в міста, а й у села. Їхні розповіді про Великий Жовтень, про здійснення ленінського декрету про землю особливо швидко доходили до свідомості сільськогосподарських робітників. Цього не могли не помітити польські власті. Говорячи про посилення «більшовицької агітації» на селі в зв'язку із збільшенням репатріації з Росії, вони заявляли, що в першу чергу піддаються цій агітації фільварочна служба і безземельні селяни. «...Тут і там, — повідомлялось в одному з рапортів Головного національного комітету в кінці 1918 р., — трапляються випадки застосування погроз біженцями, які повертаються, щодо поміщиків і громадян з метою одержання продовольчих товарів»³¹.

Легко сприймали революційні ідеї також бідняки і середняки. Вони запрошували на свої збори односельчан, що повернулися з евакуації, і докладно розпитували їх про все те, що діялося в радянському селі. За повідомленнями властей, в районах Ліпо, Рипіна, Млави, Єнджейова, Мехова і Олькуша щотижня відбувалися збори членів сільськогосподарських гуртків, на яких часто виступали запрошені біженці. Під впливом їх промов селяни дебатували над тим, які земельні володіння мають бути конфісковані, а які — ні, які слід провести аграрну реформу»³²⁻³³.

Натхненні ідеями Жовтневої революції в Росії, польські селяни в ряді місць (це стосується, передусім, Люблінщини і взагалі правобережжя Вісли, а також Келецького і Лодзінського воеводств³⁴) почали рубати поміщицькі ліси, знищувати маєтки, пасти худобу на панських луках. Саме про це писала буржуазно-поміщицька газета «Глос любельські», яка виходила в Білгорайському повіті на Люблінщині: «В усьому повіті шириться анархія і сваволя сільського населення, яке, підбурюване розповідями емігрантів, що повертаються з Росії, починає запроваджувати подібні порядки також у нас і, незважаючи на енергійну протидію поліцейських властей та жандармерії польських військ, самочинно рубає в масовому порядку ліси, які належать урядові й окремим власникам»³⁵.

Характеризуючи настрої сільського населення в астрійській зоні окупації королівства, Міністерство внутрішніх справ 29 квітня 1918 р. вказувало на те, що вже повернулися назад усі селяни, які свого часу виїхали в Росію з районів Казімежа, Пулава і Козеніці, і що вони, ці, мовляв, «збільшовичені селяни», «в дуже багатьох випадках виправдують дії більшовиків»³⁶.

Занепокоєне революціонуванням селянства, яке значною мірою відбувалося під впливом розповідей біженців, праве керівництво куркульсько-селянських партій сушило собі голову над тим, щоб будь-що применшити цей вплив, нейтралізувати його. Польське стронніцтво людове «Пяст»³⁷ не придумало нічого кращого, як просто порадити жителям села... не слухати біженців. «Відганяйте геть, найдорожчі браття, всіх більшовицьких агітаторів, якими б найбільш привабливими лозунгами вони не спокушали б вас»³⁸, — писала газета «Пяст». Від імені верховодів своєї партії вона лякала читачів «страхітливим образом Росії», де мовляв, більшовизм уже привів до взаємного винищення народів.

Не залишалось осторонь і католицьке духовенство. Ксьондз з Клембова добре розумів, що ті, хто повертається з Росії, — це вже інші люди, що вони дивуються й обурюються, дивлячись на існуючі в Польщі порядки.

«Їхні голови наповнені «волелюбними ідеями», — говорив святий отець про свою

³⁰ «Materiały archiwalne do historii stosunków polsko-radzieckich», t. I, стр. 289.

³¹ Wojewódzkie archiwum państwowe w Krakowie, zespół Naczelnego komitetu narodowego, t. 134, k. 217.

³²⁻³³ Там же, к. 239; Jan Molenda. Masy chłopskie i ruch ludowy w czasie wojny 1914—1918, «Ruch robotniczy i ludowy w Polsce w latach 1914—1923», Warszawa, 1961, стр. 379.

³⁴ Władysław Kuszak. Wrzenie rewolucyjne na wsi polskiej w latach 1917—1919, Warszawa, 1957, стр. 60.

³⁵ Газ. «Głos Lubelski», 1 березня 1918 р.

³⁶ «Materiały archiwalne do historii stosunków polsko-radzieckich», t. I, стр. 280.

³⁷ Польське стронніцтво людове «Пяст» — селянська партія правого напрямку в Галичині. Створена в 1913 р. захищала інтереси заможних селян. У 1931 р. злилася з Польським стронніцтвом людовим. Керівні діячі ПСЛ «Пяст» — В. Вітос, Я. Бойко, Я. Домбський.

³⁸ Газ. «Piast», 13 жовтня 1918 р.

паству. «...Тепер треба цей наліт з них викоринити. А це часом так важко зробити,— бідкався католицький священик.— Адже вони мають готові аргументи, готову критику і, що найгірше, ... практику»³⁹.

Але трудящі селяни — як ті, що реевакуювалися з Країни Рад, так і ті, хт нікуди не виїздив,— не дуже прислухалися ні до настирливих порад своїх «братів з «Пяста», ні до елейних річей духовних пастирів. Одним з найкращих виразів довіри селянських мас до своїх односельчан-реемігрантів було таке досить поширене в королівстві і Галичині явище, як обрання їх на відповідальні пости в самоуправлінні та інших місцевих селянських організаціях. Саме про це говорилося в рапорі з Белой Подляски від 18 листопада 1918 р. на ім'я голови Ради Міністрів Польщі⁴⁰. Обираючи революційно настроєних колишніх біженців, селяни були впевнені, що їхній особі вони матимуть щирих захисників своїх інтересів, що вони боротимуться за поділ поміщицької землі⁴¹.

Активними пропагандистами ідей Великого Жовтня були в Галичині і на Поліссі військовополонені, а в королівстві — колишні військовослужбовці російської армії, які поверталися з Росії після укладення Брестського миру. Створеними Спілкою колишніх солдатів налічувала кілька десятків тисяч чоловік. Великий вплив на неї мали комуністи⁴².

В польських і радянських архівах збереглося чимало документів, які відображають значну революціонізуючу роль військовополонених, зокрема, в Галичині. Так у циркулярі австро-угорського міністра внутрішніх справ Галицькому намісництву від 10 травня 1918 р. відзначається, що деякі військовополонені, діставшись додому, жалкували, що повернулися, говорили, що їм у Росії було краще, ніж тут, і навіть погрозували вчинити те ж саме, що вже було зроблено в Росії⁴³. У Львівському обласному державному архіві виявлено розпорядження намісника Галичини всім староствам, а також Краківській і Львівській дирекціям поліції, в якому вказується на поширення військовополоненими революційної пропаганди: «Полонені, повертаючись додому, проводять соціалістичну пропаганду, роздають російські листівки, які, незважаючи на енергійно вжиті заходи, широко розповсюджуються»⁴⁴.

Та ж сама картина постає з документів, що зберігаються у Краківському воєводському державному архіві. Прес-бюлетень так званої Спілки будівництва польської держави, створеної у королівстві буржуазно-поміщицькими організаціями після підписання в Бресті мирної угоди з контрреволюційною Центральною радою, писав 19 червня 1918 р. про те, що військовополонені, які повертаються з Росії і які брали участь у революції, вносять у військовій частині даліше розладнання і дезорганізацію⁴⁵. Бюлетень, крім того, звертав увагу на «підступну діяльність» полонених в організованих для них таборах, де панували голод та бруд і де їх (полонених) з допомогою різних знущань, насмішок і причіпок слякувалися «вилікувати від більшовизму». «Результат цього методу такий,— з гіркою іронією відзначав бюлетень,— що навіть ті, хто повернувся не перейнятий революційними ідеями, стають у цих таборах революціонерами...»

Цікавий меморандум представництва Польського національного комітету⁴⁶ з Берні (Швейцарія) виявлено в Архіві Міністерства закордонних справ Польщі. В цьому документі, датованому 29 жовтня 1918 р., говориться, що частина солдатів і навіть офіцерів колишнього корпусу генерала Довбор-Мусніцького заражена більшовицькими ідеями⁴⁷.

Отже, роль колишніх військовополонених у загостренні революційного руху в Польщі, як і в ряді інших країн Центральної і Південно-Східної Європи⁴⁸, була до-

³⁹ Цит. за Tadeusz Kuźmiński. *Wież w walce o Polskę Ludową, 1918—1920*, Warszawa, 1960, стор. 33.

⁴⁰ Archiwum akt nowych w Warszawie, zespół Protokołów posiedzeń Rady Ministrów Rzeczy Pospolitej, t. 4, k. 368.

⁴¹ Witold Stankiewicz. *Wrzenie rewolucyjne na wsi polskiej w końcu 1918 i w 1919 roku*, журн. «Kwartalnik historyczny», 1955, N 1, стор. 110.

⁴² Ненгук Малиновський. *Powstanie i pierwszy okres działalności KPP*, Warszawa, 1958, стор. 98.

⁴³ Див. І. І. Компанієць. *Революційний рух в Галичині, Буковині та Закарпатській Україні під впливом ідей Великого Жовтня (1917—1920 рр.)*, К., 1951, стор. 19.

⁴⁴ «Під прапором Жовтня...», стор. 83.

⁴⁵ «Materiały archiwalne do historii stosunków polsko-radzieckich», t. I, стор. 304.

⁴⁶ Польський національний комітет — організація, створена в серпні 1917 р. під керівництвом Р. Дмовського в Парижі. Комітет об'єднував політичні кола, що прагнули відбудувати Польщу як державу, спираючись на Антанту. Ліквідований у серпні 1919 р.

⁴⁷ «Materiały archiwalne do historii stosunków polsko-radzieckich», t. I, стор. 381.

⁴⁸ Про революційну діяльність колишніх військовополонених на чеських землях див., зокрема, З. Шолле. *Рабочее движение в чешских землях во время мирового*

сть значна. Саме на неї вказував В. І. Ленін, виступаючи в березні 1919 р. із звітною доповіддю на VIII з'їзді РКП(б). «Сотні тисяч військовополонених з армій, що їх імперіалісти будували виключно в своїх цілях,—говорив Володимир Ілліч,—пересунувшись в Угорщину, в Німеччину, в Австрію, створили те, що бацили більшовизму захопили ці країни цілком»⁴⁹.

Висвітлюючи роль реемігрантів у революційному русі на польських землях, зокрема в королівстві і Західній Галичині⁵⁰, не можна не сказати і про представників трудової інтелігенції, передусім народних учителів, які в 1915 р. разом з відступаючою російською армією евакуювалися на Схід, а потім, через три роки, приїхали назад. Рада Міністрів королівства спеціально обговорювала питання про повернення на батьківщину «значної кількості народних учителів, настроєних якщо не на більшовицький, то принаймні на дуже радикальний лад»⁵¹. Вносячи це питання на обговорення, виконуючий обов'язки міністра закордонних справ Радзівілл радив проявляти обережність при прийомі цих учителів на роботу. Відповідаючи йому, міністр релігійних визнань і громадської освіти Поніковський заявив, що обережність, безумовно, проявляється, однак це ніскільки не рятує становища, «бо переважна більшість усіх взагалі народних учителів настроєна дуже радикально»⁵². В зв'язку з цим присутні на засіданні висловились за створення іншої вчительської профспілки, яка, на відміну від існуючого об'єднання, була б позбавлена радикального характеру.

Говорячи про революціонізуючу діяльність польських реемігрантів в цілому, слід підкреслити, що вона мала стихійний, неорганізований характер. Правда, в листопаді 1918 р. до реемігрантів звернулося із спеціальною відозвою Головне правління СДКПІЛ. Воно закликало тих, що поверталися з Росії, а також з Німеччини, щоб вони не вірили облудній буржуазній пропаганді. «Єдина для вас порада, як і для всіх робітників,—писало керівництво бойової марксистської партії,—це революційна боротьба. Боротьба за владу робітничого класу, за соціалізм»⁵³. В своїй основній масі реемігранти, за деякими нечисленними винятками, не були членами певних революційних партій. Вони становили собою ніким не організовану армію поширювачів правди про події в Країні Рад.

Вплив біженців і військовополонених на політичне життя в країні був настільки сильним, що польські власті, знизу і до самого верху, були серйозно заклопотані тим, щоб будь-якою ціною перешкодити цьому впливові. Так, 13 липня 1918 р. на засіданні Ради Міністрів Королівства Польського, як видно з протоколу засідання, директор військової комісії, порушивши питання про «більшовицький рух, який просочується з Росії різними шляхами»⁵⁴, запропонував протидіяти цьому рухові з допомогою колишніх військовослужбовців I корпусу під командуванням Довбор-Мусніцького. Цю справу було вирішено передати міністрові внутрішніх справ для розгляду і можливого вироблення конкретних пропозицій.

Нам невідомо, чи вирішив що-небудь міністр у даному питанні. Однак, коли згадати, що серед деякої частини солдатів і офіцерів, як відзначалося вище, були досить поширені революційні ідеї, то можна висловити припущення, що пропозиція директора військової комісії була відхилена.

Польські капіталісти і поміщики ладні були відгородитися від свого революційного судя на Сході з тим, щоб звідти «бацили більшовицької чуми» не проникли в Польщу. Буржуазний «Глос» так прямо й писав: «Збудуймо перед Росією мур, високий до неба, щоб звідти не надходила до нас революційна зараза»⁵⁵. А головне правління так званої Стражі кресової (тобто об'єднання польських колонізаторів у східних районах країни), характеризуючи 19 жовтня 1918 р. становище на Холмщині, зверталося до властей з проською негайно створити військову охорону східних районів Королівства Польського. Ця охорона була б, на думку головного правління, «єдиним способом погасити іскру, яка кожної хвилини може рознестися чужи-

империалистической войны 1914—1918 годов. Перевод с чешского, М., 1955, стор. 183—186.

⁴⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 136.

⁵⁰ При цьому слід мати на увазі, що діяльність польських реемігрантів у Західній Галичині багато в чому нагадувала діяльність українських реемігрантів у Східній Галичині. (Див., напр., «Під прапором Жовтня...», стор. 73, 77—78, 82 та ін.; І. Богодист. Боротьба трудящих Галичини за Радянську владу в 1918—1920 рр., К., 1957, стор. 41).

⁵¹ «Materiały archiwalne do historii stosunków polsko-radzieckich», t. I, стор. 315.

⁵² Там же.

⁵³ «Socjaldemokracja Królestwa Polskiego i Litwy, Materiały i dokumenty, 1914—1918», Moskwa, 1936, стор. 310.

⁵⁴ Archiwum akt nowych w Warszawie, zespół Protokołów posiedzeń Rady Ministrów Królestwa Polskiego, t. 3, k. 24.

⁵⁵ Цит. за Tadeusz Kuźmiński. Wiek w walce o Polskę Ludową, 1918—1920, стор. 34.

ми руйнівними елементами, що постійно напливають з-за Бугу на Холмськ землю»⁵⁶.

Говорячи про висловлювання властей з приводу революційної агітації і піднесення в місті та на селі, слід мати на увазі дві обставини. Перша з них — це в ряд випадків надзвичайно примітивне уявлення про ведення агітації. Вбога фантазія авторів подібних висловлювань не йшла далі базікання про якихось чужинців зі Сходу які спокучили польських трудящих привезеними з-за кордону величезними сумами грошей. Так, в уже згадуваному меморандумі представництва Польського національного комітету в Берні від 29 жовтня 1918 р. говорилося про якихось міфічних «таємних більшовицьких агентів», які, маючи величезні грошові суми («до ста тисяч карбованців на одного агента»), обходять села і, показуючи гроші селянам, говорять їм: «Хочеш грошей — ти їх маєш поруч, іди й бери», виразно натякаючи при цьому що мова йде про поміщиків, про пограбування їхнього майна⁵⁷. Подібні нотки ясно відчуваються і в повідомленні про нараду правління стронництва людowego з трьома представниками цієї ж партії, прибулими з Росії з метою встановлення контакту і керівництвом партії на території Королівства Польського. Автор цього документа, датованого 11 вересня 1918 р., твердив, що ці представники привезли з собою «вірчі грамоти від імені своєї партії, звіт про її роботу, фінансовий звіт, довідки більшовицьких властей і — що найголовніше — значні грошові суми для проведення агітації за націоналізацію землі Польщі»⁵⁸ (Підкреслено нами. — П. К.).

Друга обставина — це постійне наголошування тієї тези, що, мовляв, діяльність реемігрантів і вісті зі Сходу були єдиним революціонізуючим фактором у країні. Так, горезвісний буржуазний історик Владислав Побуг-Маліновський, який у свій час був літописцем правлячої в країні санаційної кліки, а на початку другої світової війни втік за кордон, де й досі продовжує фальсифікувати минуле польського народу, щось невизраже мимрить про те, що, мовляв, тоді «внутрішній більшовизм» пов'язувався лише «з небезпекою з боку Червоної Росії»⁵⁹. На ділі дане твердження не витримує ніякої критики. Як слушно вказує польський історик Тадеуш Кузьмінський, основу революційного руху в Польщі слід шукати не в діяльності реемігрантів чи у повідомленнях про події в Країні Рад, а в соціально-економічному становищі польського робітничого класу й селянства. Що ж до біженців та військовополонених і вістей зі Сходу, то вони були лише своєрідним катализатором, який прискорював революціонування трудящих⁶⁰.

Таким чином, діяльність польських біженців і військовополонених, що повернулися в 1918 р. з Росії на батьківщину⁶¹, відіграла значну, хоч і не вирішальну роль у розгортанні революційного руху на польських землях. Вона справляла великий вплив на піднесення революційної боротьби польських трудящих.

Революціонізуюча діяльність польських реемігрантів переконливо свідчила про те, що переможні ідеї Великого Жовтня були зрозумілими й близькими народам світу, запалювали їх на самовіддану боротьбу за свою свободу і незалежність, проти капіталістів і поміщиків.

⁵⁶ Archiwum akt nowych w Warszawie, zespół Prezesa Rady Ministrów Królestwa Polskiego, p. 2, t. 14, N 2620/18.

⁵⁷ «Materiały archiwalne do historii stosunków polsko-radzieckich», t. I, стор. 380.

⁵⁸ Wojewódzkie archiwum państwowe w Krakowie, zespół Naczelnego komitetu narodowego, t. 136.

⁵⁹ Władysław Pobóg-Malinowski. Najnowsza historia polityczna Polski, 1864—1945, t. II, cz. I, Londyn, 1956, стор. 135—136.

⁶⁰ Tadeusz Kuźmiński. Chłopi w walce o ziemię i władzę, 1918—1919, Warszawa, 1957, стор. 12—13.

⁶¹ Радянський уряд і в 1919—1920 рр. докладав багато зусиль, щоб якомога швидше закінчити реевакуацію польських громадян з Країни Рад. Зокрема, з цією метою повноважний представник Радянської Росії та Радянської України Юліан Мархлевський проводив з уповноваженими уряду буржуазної Польщі таємні переговори спочатку в Беловежі (10—29 липня 1919 р.), а потім у Мікашевичах (9 жовтня — 12 грудня того ж року). Див. Józef Sieradzki, Białowieża i Mikaszewice, Warszawa, 1959; «Dokumenty i materiały do historii stosunków polsko-radzieckich», t. II, стор. 312—313, 392—393, 413—414, 419—422, 433—438, 445—448, 477—478, 484—485, 494—496). В ході цих переговорів було укладено тільки угоди про обмін заложниками і цивільними полоненими, на підставі яких в Польщу повернулося всього кілька сот чол., а в Росію — кілька десятків чол. Польські представники, пише Ю. Мархлевський, — «дуже наполягали на обміні різних осіб з буржуазних кіл, затриманих у Росії, натомість зовсім не поспішали з поверненням рядових мас біженців» (Julian Marchlewski. Pisma wybrane, t. II, Warszawa, 1956, стор. 756).

Х. ХРИСТОВ

ДЕЯКІ ПИТАННЯ КУЛЬТУРНИХ ЗВ'ЯЗКІВ
ПІВДЕННОСЛОВ'ЯНСЬКИХ КРАЇН ТА УКРАЇНИ
ДО 70-х РОКІВ XIX ст.

Історія культурних зв'язків і дружби східнослов'янських, а серед них українсько-го, та південнослов'янських народів бере свій початок з IX ст.¹ З того часу між Київською Руссю та Болгарією встановилися культурні зв'язки. Ще тоді на Русь через Болгарію почали проникати християнство і болгарська література древньослов'янською мовою.

Воєнні дії Олега та Ігоря проти Візантії ще більше зміцнили зв'язки між балканськими слов'янами та Київською Руссю. В збереженні незалежності Болгарії від грецького поневолення велику роль зіграв Святослав. Тому болгарські племена підтримували Святослава, брали участь у його війську в спільній боротьбі проти ворога. Академік М. Н. Тихомиров пише: «Аналіз джерел приводить нас до думки, що Святослав не ставив своїм завданням підкорення Болгарії, а з нього було досить Добруджі, і руський князь вступив у союзні стосунки з болгарським царем, обіцяючи йому свою підтримку проти греків, які загрожували незалежності Болгарії і які пізніше здійснили свою загрозу»².

X—XI ст. були часом розквіту культури Київської Русі, яка почала впливати і на культуру південних слов'ян. Це питання вже знайшло своє відображення в працях М. Н. Сперанського³, Б. Д. Грекова та М. Н. Тихомирова. Значну роль в культурних зв'язках відігравав Афон (XII ст.), де був заснований руський монастир святого Пантелеймона і де зберігались книги Київської Русі. Відбувався широкий обмін письменності між київськими та південнослов'янськими писарями. В XI—XII ст. виник спільний спосіб письма, характерний як для Київської Русі, так і південнослов'янських пам'ятників. У той час появились і інші форми зв'язку мистецтва та ремесла, проте, на жаль, ці питання ще дуже мало досліджені в історичній літературі.

Монгольська навала на деякий час послабила політичні, економічні і культурні зв'язки Русі з балканськими слов'янськими країнами. Але вже в 1254 р. Русь почала відновлювати відносини з південними слов'янами⁴. В 1262 р. Київському митрополиту Кирилу з Болгарії були надіслані «Кормчіе книги», які стали тут збірником церковних та цивільних законів⁵. Київський монах у XIII ст. мав вплив на освіту молодшого сина Стефана Немани, першого сербського письменника Савви (1174—1235)⁶. Багато церковних книг Київської Русі було переписано в Сербії та Болгарії.

Відзначаючи культурні зв'язки Київської Русі з південними слов'янами, М. Н. Тихомиров писав: «...Мабуть, у всій світовій історії не знайдеться кращого прикладу спільності джерел, культурного розвитку і братнього обміну культурними багатствами, ніж зв'язок Русі з південнослов'янськими країнами»⁷. Важливе місце в історії південнослов'янських та древньоруських культурних зв'язків займає Києво-Печерський монастир та його друкарня. Книги, надруковані в Києво-Печерській друкарні, розповсюджувались серед пригноблених південнослов'янських народів, де книга слов'янською мовою була малодоступна або взагалі недоступна. З ініціативи Д. Райчі (Райча), болгарина за походженням, у друкарні Києво-Печерської лаври була надрукована книга «Про життя Івана Рильського»⁸ (1671 р.), яка набула значного поширення серед південнослов'янських народів — сербів, болгар, македонців, хорватів та ін.

Серби та хорвати ще в кінці XIV ст. були знайомі з українською мовою⁹. Відо-

¹ В. Буркови. Односи изме Бу Српске и Русске од. 1185—1903, Белград, 1903.

² М. Н. Тихомиров. Исторические связи русского народа с южными славянами с древнейших времен до середины XVIII в., «Славянский сборник», 1947, № 8, стор. 151.

³ М. Н. Сперанский. История древнерусской литературы, М., 1914, стор. 201.

⁴ Ф. Успенский. Утворення другого Болгарського царства, СПб., 1896, додаток, стор. 38.

⁵ М. Н. Тихомиров. Назв. праця, стор. 167.

⁶ Н. И. Кравцов. Русско-югославские литературные связи, «Общественно-политические и культурные связи народов СССР и Югославии», М., 1957, стор. 203.

⁷ М. Н. Тихомиров. Назв. праця, стор. 147—150.

⁸ Петко Атанасов. З минулого болгаро-українських зв'язків, «Український історичний журнал», 1960, № 4, стор. 68.

⁹ М. Н. Тихомиров. Назв. праця; П. А. Сирку. Очерк по истории литературных отношений болгар и сербов XIV—XVII ст., «Сборник отделения русского языка и словесности императорской Академии наук», т. XXI, 1902; М. В. Ягич. Рассуждения южнославянской и русской старины о церковнославянском языке, СПб., 1895.

мий громадський діяч Болгарії XIX ст. Мотов у своїх записках, надісланих Харківському університету, відзначав, що південнослов'янські народи завжди з пошаною ставились до української культури, яка є скарбницею світової цивілізації, гордістю всього слов'янського світу. Культура України, писав Мотов, близька та дорога кожній прогресивній людині балканських слов'ян¹⁰. Представники передової болгарської та сербської інтелігенції в епоху національного відродження були тісно зв'язані з українською культурою. Більшість з них жили і вчилися на Україні або ж самостійно знайомились з українською наукою і літературою. Ще з кінця XVI ст. почалося масове переселення сербів на Україну. В Центральному державному архіві УРСР, його філіалі у Харкові зберігається велика кількість архівних документів про переселення сербів і болгар та зарахування їх військовозобов'язаними в російську армію в XVIII ст.

Під час російсько-турецької війни 1806—1812 рр. спостерігалась еміграція південних слов'ян у Херсонську губернію¹¹. Велику кількість балканських слов'ян було переселено також на Україну під час російсько-турецької війни 1828—1829 рр. Південнослов'янські емігранти займалися тут землеробством, працювали на підприємствах, були мореплавцями. На Україні вони знайшли свою другу батьківщину.

Більшість учених сербів, чорногорців, боснійців, хорватів та македонців вели свою наукову діяльність в Росії та на Україні. Особливо багато їх працювало у Харківському університеті. Майже всі вони втікли від турецького гноблення або від переслідувань в Австрії. Предки засновника Харківського університету В. Н. Каразіна були болгари¹², першими його професорами — серби Стойкович, Дудрович, Філіпович, Терлаїч, Павлович, Каритори, Малинкович. У Харківському університеті до першого сербського повстання працював професором Божо Груевич — один з основоположників сербської Народної Ради та інших державних органів. Заслуга України не тільки в тому, що вона надала можливість вільного розвитку науковій діяльності південнослов'янських вчених, а й у тому, що з України вони постійно підтримували зв'язок з національно-визвольним рухом південних слов'ян. Велике значення для всього південнослов'янського відродження мало перебування у Харківському університеті болгарського громадського діяча і вченого-слависта М. Дринова, який був учителем для цілого покоління славистів, через слов'янські комітети допоміг одержати освіту багатьом юнакам із слов'янських країн.

Спільна боротьба українського та південнослов'янського народів за своє визволення знайшла яскраве відображення в народних піснях-думах. У них змальовуються героїчні образи українців — Голоти, Безродного, Самійла Кішки, розповідається про муки запорожців у турецькому полоні, про їхню тугу за рідною Україною. Українські пісні, славлячи Хмельницького («Слава його не помре, не згасне»), запалювали південних слов'ян на боротьбу з турками. Українськими піснями цікавились сербські та болгарські письменники.

У свою чергу діячі української культури брали активну участь у розвитку південнослов'янської літератури. З одного боку, вони сприймали й розповсюджували її ідеї, з другого — вносили до неї багато цінного. До них належить Юрій Венелін (1802—1839), українець із Закарпаття. Він у 1829 р. видав відому книгу «Древние и нынешние болгары в их отношениях к русским». Це була перша зведена праця з історії болгарського народу та його відносин з російським народом, що відіграла значну роль у розвитку національної самосвідомості болгарського народу в період національного відродження. Венелін, вчений широкого кругозору, перший відкинув погляди сучасних йому вчених про тюркське походження древніх болгар і показав, що вони були слов'янами. Концепція про слов'янство болгарського народу, сформульована Венеліном, мала великий вплив на розвиток національної свідомості болгарського народу та зближення його з усіма слов'янськими народами.

Багатовакова боротьба південнослов'янських народів — сербів, чорногорців, босногерцоговців, македонців — за свою свободу та незалежність знайшли своє відображення в українській літературі. Українські письменники охоче звертались до творів південнослов'янських письменників, в яких були відображені картини жорстоких битв з ворогами батьківщини і оспівувались подвиги спільної боротьби сербських, російських та українських народних героїв проти турецького іга. В першій половині XIX ст. в південнослов'янські краї проникали книги Я. Марковича, П. Сумарокова, Е. Ковалевського, Левшина, збірник пісень Максимовича, «История Малой Руси» Бантиш-Каменського та інші твори про Україну.

Після Вітчизняної війни 1812 р. та повстання декабристів ще більш зміцніли українсько-південнослов'янські культурні зв'язки. Українські письменники І. Котляревський, Г. Квітка-Основ'яненко, П. Гулак-Артемовський, Є. Гребінка, Марко Вов-

¹⁰ Філіал ЦДІА УРСР в Харкові, ф. 1, оп. 884, спр. 794, арк. 1.

¹¹ Г. Писаревский. Из истории иностранной колонизации в России в XVIII в., М., 1909, стор. 53.

¹² Філіал ЦДІА УРСР в Харкові, ф. В. Н. Каразіна, 764, спр. 44, арк. 17.

чок, Ю. Федькович у своїй творчості були тісно зв'язані з передовою течією південнослов'янської літератури. Культурний рух південнослов'янських народів та України сильно посилювався в 40-х роках, коли в українців з'явився великий кобзар Тарас Шевченко. І. Герцен, мабуть, був правий, назвавши Шевченка хіба що не єдиним народним поетом. В ньому південнослов'янські та український народи знайшли свого кобзаря — рапсада, який дивним віршем повідав світу завітні думки слов'янського світу, всі причини страждань слов'янських народів, які походили від політичної та соціальної нерівності. Шевченко був для південних слов'ян прикладом того, як треба ставитись до рідної мови і рідної землі, боротися за її визволення від соціального і національного поневолення. Творчість Т. Г. Шевченка відіграла визначну роль у ще більшому зближенні слов'янських народів.

Для південнослов'янських народів любимими книгами були книги вищезгаданих українських письменників. Як вказував український журнал «Друг народа», жителі Герцоговини під час турецького панування в ній часто приїжджали до Києва, шукаючи тут культурних розваг. Повертаючись на батьківщину, вони везли з собою добрі загадки про Україну. Найкращим подарунком для південнослов'янських народів були українські книжки¹³.

В 30-х роках XVIII ст. в Сербію були направлені групи вчителів, вихованців Київської духовної академії. Метою поїздки українських учителів була допомога сербам у розвитку освіти і культури. Емануїл Казачинський — один з талановитих українських учителів, вихованець Київської академії був ректором школи в Карловці, він написав п'єсу «Смерть Уроша П'ятого». По приблизним даним, тільки в другій половині XVIII ст. у Київській академії навчалось 28 сербів¹⁴. Тут здобув освіту видатний діяч сербського відродження Іоанн Раїч, префект школи в Новім-Саді Діюсій Новакович та багато інших¹⁵. Південнослов'янська молодь, яка здобула освіту в Київській академії, повернувшись на батьківщину, впливала на розвиток сербської літератури і культури. Сербський митрополит Михайло, який також закінчив Київську духовну академію, писав, що протягом усього періоду навчання південнослов'янської молоді в містах України «народ Малоросії постійно давав посильну грошову та матеріальну допомогу»¹⁶.

Ватикан для південнослов'янського народу становив надзвичайну загрозу. «Він намагався вплинути переважно на молодь», — писав голова Одесько-Болгарського наставництва. В 1869 р. Одесько-Болгарське наставництво прийняло рішення про створення в Одесі «Центрального слов'янського училища», метою якого було «проти-діяти злу в самому його корені і дати належне виховання всім болгарам»¹⁶.

Коли митрополіт Петро I Негоша (1782—1830 рр.) зробив першу спробу в 1798 р. організувати шкільне навчання в Чорногорії, Київська духовна академія взяла активну участь у постачанні чорногорців книгами та вчителями. В 1869 р. в Чорногорії була відкрита учительсько-богословська семінарія та жіночий інститут. Ректором семінарії було призначено серба з Воеводини Мілана Костича, який закінчив Київську духовну академію. Він же був одним з складачів програми та статуту семінарії. Ця семінарія виховувала вчителів національної школи, що, без сумніву, відіграло позитивну роль в освіті чорногорського народу.

Частим явищем став приїзд у 60-х роках XIX ст. південнослов'янської молоді до Києва, Харкова, Одеси для навчання¹⁷. Одержання освіти південними слов'янами на Україні кінцець-кінцем мало велике значення для відродження південнослов'янської культури та науки у визвольній боротьбі проти гніту султанської Туреччини. З Росії та України на Балкани проникала література, яка відіграла значну роль у систематичній пропаганді наукових знань серед південнослов'янських народів. На Україні у 70-х роках XIX ст. різні особи брали активну участь у створенні народної бібліотеки для Сербії і Болгарії.

Навіть наведені окремі факти свідчать про важливість культурних зв'язків між Україною та південнослов'янськими країнами. Хотілось би, щоб вивченню цих зв'язків було приділено більше уваги як болгарськими, так і радянськими вченими.

¹³ «Акты и документы, относящиеся к истории Киевской Академии», відділ II, т. 122, К., 1904, № IX та X.

¹⁴ Д. Вишневский. Академия в первой половине XVIII ст., К., 1903, стор. 297 (див. «Акты и документы, относящиеся к истории Киевской академии», відд. II, т. I, ч. II, стор. 38).

¹⁵ Журн. «Друг народа», 15/27 жовтня 1875 р.

¹⁶ ЦДІАМ, ф. 1750, спр. 352, арк. 1—2 зв.

¹⁷ Журн. «Друг народа», 1/13 серпня 1875 р.

В. О. БОРИС

З ІСТОРІЇ МІЖСЛОВ'ЯНСЬКИХ ЗВ'ЯЗКІВ В 30-х І НА ПОЧАТКУ 40-х РОКІВ ХІХ ст.

Вивчення проблеми міжслов'янських зв'язків і слов'янського єднання має велике наукове і політичне значення. Проголошений Шевченком заклик — «щоб слов'яни стали добрими братами і синами сонця правди» — став сьогодні реальністю. Треба відзначити, що є вже значна література, яка стосується українсько-чеських культурних зв'язків¹. Питанням польсько-чеських відносин також присвячено ряд праць².

У Центральному державному історичному архіві УРСР у Львові зберігаються матеріали про міжслов'янські зв'язки в 30-х і на початку 40-х років ХІХ ст. Наприклад, з цих документів дізнаємось про засновану трьома чеськими революціонерами таємну організацію «Союз мужів». Вперше цим питанням зайнявся чеський історик Вацлав Жачек³. Організація виникла серед прикордонників Тарновського і Жешувського округів Західної Галичини. Керівниками її були три солдати-чехи: Яків Фішер, Вацлав Бергер і Вацлав Штіх. Про справи Я. Фішера, В. Бергера і В. Штіха є досить багатий матеріал у фонді краєвого суду у Львові, а також у фондах намісництва Галичини⁴.

У документах містяться дані про те, що тарновський староста Брейпль вже на початку розкриття цієї організації вважав, що її принципи тотожні тим, які мали «Товариство прав людини» і «Молода Європа»⁵. 18 листопада 1835 р. комісар прикордонників повідомляли, що обер'єгер Яків Фішер, командир поста біля Баранова, і унтер'єгери Вацлав Бергер та Вацлав Штіх являються керівниками змови, в якій, начебто, брали участь близько 30 чоловік з розташування 3-ї сотні прикордонників, що вже готова формула присяги для членів змови і залишається лише її підписати⁶. Згідно донесення, організатором змови був Я. Фішер. Він намагався залучити до змови обер'єгера А. Флейшмана зі Львова та унтер'єгерів К. Домініковського з Тернопільщини і С. Герчега з Трансильванії. Як доносили комісару прикордонників, змовники мали намір убити своїх начальників, для чого пібито було призначено день 1 листопада 1835 р., однак це не сталося з причини переведення В. Штіха до іншої роти⁷.

У Фішера під час обшуку було знайдено незакінчений проєкт статуту «Союзу мужів». Гідний уваги вступ до цього проєкту. В ньому висловлювалася впевненість, що добро перемаже зло і що з узурпаторами влади в державі треба покінчити насильницьким шляхом (тобто революцією.— В. Б.), знизу. Необхідно знищити тих, хто знущається над людьми, використовує їх кривавий піт⁸. Також відзначалися згубні наслідки монархічно-аристократичної системи для народу, суспільства. Засуджуючи тиранів, автор проєкту статуту каже, що він виступає за справжню освіту, за справедливу справу людства, за честь Батьківщини. Керівники «Союзу» стояли за ліквідацію станової та майнової нерівності, за торжество цивілізації і гуманізму

¹ І. Франко. К dejinam česko-rusinské vzajemnosti, «Slovansky přehled», 1901, го́спік III; И. С. Венцицкий. Материалы по истории возрождения Карпатской Руси. Львов, 1905; П. Гонтар. Українсько-чеські літературні зв'язки в ХІХ ст., К., «З історії чехословацько-українських зв'язків», Братислава, 1959.

² Vaclav Zacek. Cechove a polaci roku 1848. t. I—II, Praha, 1947—1948 i «Spilberk pouto česko-polskeho přátelství», журн. «Slovansky přehled», 1958, 8, XLIV, стор. 285—286; R. Rozdolskyj. Zur Geschichte der tschechisch-polnischen Beziehungen in der ersten Hälfte des XIX Jahrhunderts, журн. «Prager Rundschau», 1938, зошит 2, стор. 114—140.

³ Журн. «Casopis Ceskeho Muzeum», 1938, стор. 211—246.

⁴ Центральный Державный историчный архив УРСР у Львові (далі — ЦДІА УРСР у Львові), ф. 152, оп. 2, спр. 675—715; ф. 146, оп. 5, спр. 564, 716, 1440, 1560; ф. 146, оп. 1, спр. 1379 та ін.

⁵ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 146, оп. 5, спр. 716, арк. 74.

⁶ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 152, оп. 2, спр. 697, арк. 1.

⁷ Там же.

⁸ Наведений варіант вступу, мабуть, не задовольняв Я. Фішера, бо тут же він написав другий, який звучав так: «Спираючись на історію і свій власний досвід, ми переконані, що наша держава по своїй природі нездідна служити справжній своїй меті, і ми переконані твердо, що вона по причині неправильної підстави мусить бути перебудована, і що тирані, спираючись на свої засоби, стали б ще зухвалішими, відважуємося на це» (тобто на насильну перебудову.— В. Б.) (див. ЦДІА УРСР у Львові, ф. 146, оп. 5, спр. 387).

над реакцією. Вони домагалися справедливого законодавства, яке здійснював би сам народ. Автор вважав, що члени організації повинні знайти однодумців не лише в Австрії, а й в інших країнах, наприклад у Німеччині й Франції.

За національною програмою «Союзу» народи об'єднуються за своїм природним спорідненням, проявами якого є подібність мови, культури, характеру, щоб таким чином здійснити свої національні інтереси⁹. Відповідно до цього «чехи та слов'яни в інших німецьких і угорських провінціях, а також поляки та росіяни повинні творити тільки одну націю¹⁰, та що треба добитися здійснення цієї мети шляхом насильства проти існуючих урядів»¹¹.

Далі у проєкті йшлося про конституцію «Союзу», причому було сформульовано одинадцять її параграфів. У конституції говорилося про форми діловодства, визначалися колір і герб організації. Колір мав бути білим і червоним, а на гербі — зображення сумуючого генія людства, закутого у кайдани. Говориться також про одяг, збори членів організації, про місячний внесок тощо. У Фішера було знайдено також відозву під заголовком «Мої браття» і два вірші чеською мовою. Оцінюючи знайдений матеріал, австрійські власті вважали, що обер'єгер Фішер бажав заснувати «Союз мужів» з метою «скинення існуючого уряду»¹². Під час допиту Я. Фішер признався, що написав знайдені в ньому матеріали, але назвав це «хлоп'ячими жартами»¹³. Як розповів на допиті В. Штіх, Я. Фішер у жовтні говорив про те, що революція вибухла в Польщі, Чехії, Моравії, Австрії, а також висловив думку, що коли б усі були заодно з ним, то в Чехії можна було б встановити республіку. В. Бергер, покликаючись на Фішера, признався, що всі чехи з сотні (Макс Йонський, Вацлав Струад, Вацлав Звайд, Алоїз Столовський, Густав Рот, Йосиф Чумак, Ян Тума, Олександр Кропф, Густав Хрест) були членами «Союзу». Галичани Казимир Бабель, Микола Микетевич і багато інших теж підозрівались у приналежності до «Союзу». Національний склад організації вказує, що йдеться про загальноавстрійську організацію, хоч чехи становили в ній керівну групу¹⁴.

В. Штіх признався також у тому, що Я. Фішер часом читав йому і В. Бергеру уривки із своїх проєктів¹⁵, і дав такі зізнання: «Що стосується його батьківщини, то він (тобто Фішер.— В. Б.) відзначив, що вона найбільше дозріла для революції і тому, що існувала вже раніше як незалежна держава, також тепер могла б стати незалежною і мати власного керівника. Як цей керівник повинен називатися, сам він вагався, бо один раз хотів бачити Чехію республікою з президентом, іншим разом могла би вона бути, на його думку, виборною монархією, в якій вибір належав би народу».

В цій, побудованій за принципами Фішера, Чехії мала панувати свобода і рівність і, що важливо, ті, хто має найбільші багатства, повинні від них відмовитися. «Що ж до моменту вибуху революції, то Фішер не визначив його точно, але він вірив, що цей момент наступить тоді, коли народи, побачивши своє споконвічне право, дозріють до того»¹⁶,— доповнив В. Штіх.

Цікаво, що в остаточному висновку голови карного суду у Львові є елемент, якого не знаходимо в інших джерелах, а саме: він приписує «Союзові» план об'єднання всіх слов'ян в єдиній державі, яка називалась би «Славія», тобто «Слов'янщина»¹⁷. В іншому місці заключення твердиться, що метою «Союзу було загальне шастя»¹⁸.

Впадає в очі, що австрійська влада надзвичайно спішила засудити і відправити на місце каторги Я. Фішера та його товаришів. Рішенням імператора від 30 квітня 1837 р. смертна кара була замінена Я. Фішеру покаранням на 6 років каторги в Куфштейні і оплатенням судових коштів. В. Бергер був засуджений на 4 роки каторги з оплатенням судових коштів, а В. Штіх на 3 роки¹⁹. Що ж до інших, то вони були звільнені, бо проти них не знайшлося достатніх доказів. Австрійські власті постаралися якнайшвидше відправити засуджених на місце каторги²⁰. Австрійська адміністрація особливо боялася поширення революційних ідей в Чехії і Мора-

⁹ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 152, оп. 2, спр. 697, арк. 5.

¹⁰ В твердженні про одну слов'янську націю можна бачити вплив чеських «будителів», таких, як Ян Коллар і Вацлав Ганка.

¹¹ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 146, оп. 5, спр. 1460, арк. 27.

¹² Там же, ф. 152, оп. 2, спр. 697, арк. 11.

¹³ Там же, арк. 3.

¹⁴ Там же, арк. 25—26.

¹⁵ Там же, ф. 152, оп. 2, спр. 676, арк. 32—33.

¹⁶ Там же.

¹⁷ Там же, арк. 36; ф. 146, оп. 1, стор. 1379, арк. 22.

¹⁸ Там же, ф. 152, оп. 2, спр. 697, арк. 37.

¹⁹ Там же, ф. 146, оп. 1, спр. 1379, арк. 33; оп. 5, спр. 716, арк. 17—18.

²⁰ Там же, оп. 1, спр. 1379, арк. 34.

вії²¹ і тому згодом до солдатів-чехів і мораван надзвичайно приглядалися, якщо їм направляли до прикордонної служби у Галичину²².

Вже через кілька місяців після розкриття «Союзу мужів» появилися сигнали про виникнення нових підпільних організацій і груп, які відзначалися слов'янофільськими свободолюбними тенденціями. Комісар австрійської поліції в Подгужу, біля Кракова, Франц Гут у своєму звіті, поданому 12 квітня 1836 р., висловлював обурення тим, що ширилося «модерне якобінство, проголошувалися ідеї абата Ламене Лелевеля та інших»²³. В зв'язку з цим Гут говорить про розкриття ним товариств «Співдружність польського народу» (СПН — підпільну польську організацію в Галичині), «Слов'янські республіканці», «Поодинокий Союз» та ін.

Більше даних про товариство «Слов'янські республіканці» знаходимо в рапорті члена СПН, відомого під псевдонімом Доброміль Кшев²⁴. 14 березня 1836 р. він стверджував свою приналежність до «тільки заснованої і ще слабо розвинутої організації «Слов'янські республіканці», мета якої — визволити людство від ярма тиранії, аристократії і егоїзму, а, ліквідувавши все це, повернути і зміцнити потоптані права Свободи, Рівності і Братерства»²⁵. Далі довідуємося, що на чолі цієї організації стояла «Центральна рада», яка вирішувала всі справи одногослоно. Автор рапорту відзначав водночас, що згадане слов'янське товариство ще слабо розвинуто²⁶. Таємна організація «Слов'янські республіканці» існувала в 1836 р. в Кракові, виникла, мабуть, в 1835 р., як і СПН, з якою зв'язана організаційно. Виступала проти існуючого монархічного устрою, аристократії і феодалізму.

Про іншу слов'янську організацію подібного типу — «Слов'янський союз» довідуємося з листування шефа австрійської поліції графа Седльницького з губернатором Галичини ерцгерцогом Фердинандом д'Есте. Седльницький переслав йому спеціальний матеріал про польського емігранта Яна Чинського і діяльність «Слов'янського союзу» або «Унії»²⁷.

Інформація-довідка цікава тим, що в ній подано як би історичний нарис розвитку ідей слов'янського єднання і дружби у поляків, їх зв'язків з декабристами тощо. Невідомий автор пише про те, ніби Чинський брав участь у змові 1826 р.²⁸ Далі в довідці згадується якась невдала спроба підняти повстання в 1829 р. Можливо, що тут мається на увазі плановане вбивство поляками російського царя Миколи I під час його поїздки в Польщу в 1829 р. з метою коронації на польський престол. Після повстання 1830—1831 рр. Чинський знову приєднався до «Слов'янського загального об'єднання» і був одним з керівників цього таємного товариства, яке мало багатьох прибічників в Росії. Серед керівників були емігранти: Я. Яновський, Ю. Залівський, Я. Чинський, Л. Словачинський, абат К. Пулавський. Інформатор вважав, що в Польщі ці люди мають друзів серед селян та освічених євреїв. Вони ведуть роботу у військових частинах, особливо серед поляків на Кавказі, в Оренбурзі, куди царський уряд після придушення повстання 1830—1831 рр. заслав поляків.

З довідки видно, що інформатор читав виклад принципів «Слов'янського союзу» під заголовком: «Євангеліє Лукасінського і Пестеля». В довідці є також місце, в якому говориться про численних прибічників введення конституції, притому армія показана як ненадійна для царя сила, що підніме повстання у випадку східної кризи²⁹. Заслугує на увагу той факт, що Ян Чинський був заступником голови клубу у Варшаві³⁰, а зараз займає пост редактора «соціальної» газети «Ля монд нуво».

²¹ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 146, оп. 5, спр. 564, арк. 11; ф. 146, оп. 1, спр. 1379, арк. 26.

²² Там же, спр. 716, арк. 68—72 (списки солдатів, переведених з Моравії до Галичини).

²³ Там же, спр. 479, арк. 5—6.

²⁴ Там же, спр. 490, арк. 30—32. Під ім'ям Д. Кшева ховався С. Маліновський (Бем) — майбутній засновник «Загальної Конфедерації польського народу», Див. R. Rozdolski. Do historii «Stowarzyszenia Ludu Polskiego», журн. «Kwartalnik historyczny», 1936, стор. 718.

²⁵ Там же, арк. 30.

²⁶ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 146, оп. 5, спр. 490, арк. 32.

²⁷ Там же, спр. 1929, арк. 1, 6—7.

²⁸ Там же, арк. 6. Очевидно, інформатор мав на увазі повстання декабристів 1825 р. (В. Б.).

²⁹ Там же, спр. 1929, арк. 7.

³⁰ Йдеться про «Патріотичний клуб» у Варшаві, що був зародком демократичної партії. Зрештою, для ближчого ознайомлення з політичним обличчям Я. Чинського, історик еміграції Л. Гадон представляє його другом Т. Кремповецького, Ст. Ворцеля та інших послідовних демократів. Найвиразніше про нього може свідчити факт, що в подіях 15 серпня 1831 р. люд Варшави під керівництвом Я. Чинського і ксьондза К. Пулавського вішав шпіонів і зрадників. Див. стор. 30.

в якій співробітничать республіканці Демолієр і Штурм. Седльницькому також належить інформація про організацію «Товариства об'єднаних слов'ян»³¹.

Всі три слов'янські організації: «Республіканські слов'яни», «Слов'янський Союз» і «Товариство об'єднаних слов'ян» виникли і існували майже паралельно в 30-х роках XIX ст. Важливо відзначити ідейний зміст цих організацій: антифеодальна спрямованість, антимонархізм і республіканські тенденції, мрія про об'єднання всіх слов'ян в умовах буржуазної демократії.

Джерелом про слов'янські зв'язки в кінці 30-х — на початку 40-х років XIX ст. є зізнання студентів медицини у Відні Карла Мощанського, поляка з Галичини, і Йосифа Подліпського, з Чехії. Їх зізнання лягли в основу великого звіту президента краєвого суду у Львові Маврикія Віттманна для ерцгерцога Фердинанда від 17 червня 1841 р.³² К. Мощанський визнав, що у Відні існувало польське таємне товариство «Сини батьківщини», членами якого були студенти з Галичини: медики Бентковський, См'яловський, Мідович, юрист Геровський, студенти політехнічного інституту у Відні Ю. Пепловський, Ріпеллі та ін. Члени організації збиралися кожного місяця³³. Вони захоплювалися історією французької буржуазної революції 1789—1794 рр., читали, наприклад, «Історію французької революції» Лапонере, а також книжку Яна Чинського «Царевич Костянтин», українську легенду про Вернигору та ін.

Щодо студентів-чехів, Мощанський зізнався, що він «побачив в них тенденцію до утворення загально-слов'янської держави»³⁴. В цьому відношенні характерні погляди студента V курсу медичного факультету чеха Й. Подліпського, який впливав у цій справі на Мощанського. На думку Подліпського, оскільки австрійська монархія в більшості складається із слов'ян, а слов'яни заселяють усю східну частину Європи і творять найбільшу національну групу, то було б доцільно об'єднати слов'янські племена на зразок Сполучених Штатів Північної Америки у федеральну державу.

В зв'язку з цим у розмові з Мощанським Подліпський назвав лікаря Кирила Кампеліка та доктора юридичних наук Отта (найактивніших діячів у цій справі), трактирщика з Брно Заха, учасника польського повстання 1830—1831 рр., зв'язаного з демократичним напрямом польської еміграції у Франції³⁵. Й. Подліпський хвалив також урядовця львівської бухгалтерії Запа за його слов'янські переконання.

К. Мощанський зізнався далі, що Подліпський розказав йому про журнал «Ревю слав». Журнал був присвячений слов'янським народам, їх мові, літературі і т. п. В ньому були натяки на план утворення загальнослов'янської держави. В той час існували живі зв'язки між студентами чехами та словаками і студентами з Галичини, головним чином з поляками, серед яких були, напевно, й українці. З галичан названі тут студенти медицини Карло Жуковський, хірург Бартман і Феліціан Марковський, студенти-політехніки Костянтин Матчинський, Л. Марін, Йосип Тимольський, практикант суду Л. Геровський, з чехів — юрист Карл Шнейдер, лікарі Франц Кирило Кампелік і Йосиф Подліпський³⁶.

Цікаві показання Йосифа Подліпського³⁷. Обвинувачений за зв'язки із слов'янським товариством, він заперечував свої політичні зв'язки і підтверджував літературні, заперечував, що прагнув до утворення загальнослов'янської універсальної монархії³⁸, і енергійно доводив, посилаючись на свою літературну діяльність, що він був прибічником чехо-слов'янської літератури, яка повинна розвиватися в межах Австрії. Очевидно, Йосиф Подліпський намагався таким чином відвести від себе удар австрійської поліції і тому прийняв позу дояльного громадянина австрійської монархії. Нам здається, що його широкі зв'язки з поляками і російськими підданими, його багатогранна діяльність як літератора і суспільного діяча можуть поставити під сумнів його твердження під час слідства³⁹.

Такі, в основному, згадки зустрічаємо в джерелах про слов'янські зв'язки в 30-х роках XIX ст. Були спроби утворити різні слов'янські організації, які, хоч не добились великих успіхів, все ж були доказом прагнення слов'ян до завоювання кращого майбутнього.

³¹ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 146, оп. 5, спр. 1460, арк. 20, 23.

³² Там же, спр. 3449, арк. 11—17.

³³ Там же, арк. 11, 12.

³⁴ Там же, арк. 13.

³⁵ Там же, арк. 14.

³⁶ Там же, спр. 2318, арк. 10.

³⁷ Там же, ф. 152, оп. 2, спр. 2860, арк. 2—38.

³⁸ Там же.

³⁹ Там же, арк. 21—24, 35.

О. Ф. БЕЛІНСЬКА

ЗАЛУЧЕННЯ РОБІТНИЦЬ ПАРТІЙНИМИ ОРГАНІЗАЦІЯМИ
УКРАЇНИ ДО АКТИВНОГО СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО ЖИТТЯ

(1921—1925 рр.)

Одним з важливих завоювань Великої Жовтневої соціалістичної революції є вирішення жіночого питання, тобто на основі створення необхідних соціально-побутових умов встановлення фактичної рівності жінок з чоловіками, залучення їх до господарського, державного і культурного будівництва. Вивчення шляхів розв'язання жіночого питання в СРСР має не лише пізнавальне, а й велике практичне значення, особливо в період розгорнутого будівництва комунізму, коли, як вказував на ХХІІ з'їзді КПРС М. С. Хрущов, «кожна радянська людина повинна стати активним учасником в керуванні справами суспільства»¹. Важливим щодо цього є відбудовний період (1921—1925 рр.), коли Комуністична партія вперше приступила до роботи серед жінок відповідно до умов мирного розвитку. Проте опублікованих праць, в яких до сліджувалось би вирішення цих проблем, на Україні майже немає. В монографії В. Л. Більшай «Решение женского вопроса в СССР» дається загальний огляд розв'язання жіночого питання в СРСР за роки Радянської влади. Питання залучення жінок-робітниць до суспільно-політичного життя країни в період відбудови народного господарства (1921—1925 рр.) певною мірою висвітлюється в дисертаціях І. Х. Строкової «Боротьба Комуністичної партії за залучення робітниць в соціалістичне будівництво (1921—1925 рр.)» та Є. Ємельянової «Боротьба Комуністичної партії за залучення жінок в соціалістичне будівництво у відбудовний період». В них подається переважно загальносоюзний матеріал і майже зовсім відсутні факти і дані по Україні. Деякі відомості про діяльність жінок України у відбудовний період є у збірнику «У боях і праці. Розповіді про жінок України», виданому Держполітвидавом УРСР в 1960 р. На основі архівних документів та матеріалів у даній статті показується, як партійні організації України здійснювали залучення жінок-робітниць до суспільно-політичного життя, розкривається їх роль у господарському і культурному будівництві в період 1921—1925 рр.

Переборюючи труднощі, викликані технічно-економічною відсталістю Росії і розрукою народного господарства в роки громадянської війни та іноземної інтервенції, радянський народ приступив до мирного будівництва. Комуністична партія в той період велику увагу приділяла залученню трудящих жінок до соціалістичного будівництва. З цією метою партійні організації застосовували специфічні форми і методи роботи серед трудящих жінок. Ще до Х з'їзду РКП(б) було створено при партійних комітетах жінвідділи, що забезпечували партійний вплив на широкі маси жінок-трудівниць і керівництво ними. З переходом до нової економічної політики перед жінками встали нові завдання. Вони, як вказувалося у циркулярі центрального відділу по роботі серед жінок при ЦК РКП(б), мали здійснювати комуністичну пропаганду серед жінок, роз'яснювати їм рішення Комуністичної партії і Радянського уряду по соціалістичному будівництву, широко залучати жінок до роботи на виробництві, всіляко боротися за забезпечення необхідних умов праці і поліпшення побуту². Першою завідуючою центральним відділом по роботі серед жінок при ЦК КП України була В. Я. Мойрева, що загинула в 1938 р. З 1922 р. цей відділ очолювала О. К. Кравченко, нині пенсіонерка.

В 1921—1925 рр. найбільш поширеною формою залучення трудящих жінок до громадсько-політичного життя були делегатські збори при жінвідділах. За п'ять років відбудовного періоду на Україні у делегатських зборах брало участь понад 40 тис. робітниць³. Створені в кінці 1921 р.— на початку 1922 р. різні секції займалися підготовкою кадрів жінок для радянського, професійного та кооперативного будівництва. На 1 січня 1926 р. на Україні тільки в складі культурно-масових, охорони праці та виробничих комісій налічувалося 740 жінок⁴. Важливою формою роботи серед робітниць і селянок були безпартійні конференції, а також збори жінок на виробництві, в установах, селах. Вони відіграли велику роль при проведенні загальногосподарських і державних кампаній (вибори до Рад, податкова кампанія, допомога голодуючим тощо). Посилюючи свій вплив на маси жінок, партійні організації широко практикували проведення екскурсій з міст у села та з сіл у міста, вшанування героїнь праці на загальних зборах робітниць, проведення вечорів запитань і

¹ М. С. Хрущов. Звітна доповідь ЦК КПРС ХХІІ з'їзду партії, К., 1962, стор. 98.

² Центральний партархів Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС (далі ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС), ф. 17, оп. 8, од. зб. 149, арк. 74—76.

³ Журн. «Известия ЦК КП(б)У», 1925, № 10, стор. 5—7.

⁴ Центральний державний архів Жовтневої революції та соціалістичного будівництва Української РСР (далі — ЦДАЖР УРСР), ф. 2505, оп. 1, спр. 1679, арк. 2—5.

відповідей тощо. Використовуючи ці та інші форми роботи, Комуністична партія підняла маси трудящих жінок до рівня свідомих будівників соціалізму, до активної їх участі у державному, господарському і культурному будівництві.

Залучення широких мас трудящих до управління державою — одне з найважливіших завдань Комуністичної партії. В. І. Ленін характеризував Ради як новий тип держави, що розвиває самостійне життя мас, їх участь у демократичному будівництві всього державного життя з низу до верху⁵. Залучити до політичного життя маси трудящих не можна було без залучення до управління державою жінок. В. І. Ленін вбачав у цьому, по-перше, один із засобів до встановлення фактичної рівності жінок з чоловіками, по-друге, дальше зміцнення соціалістичного суспільства⁶. В. І. Ленін писав, що «управляючи, жінки навчаються швидко і доженуть чоловіків. Обирайте ж більше жінок-робітниць до Ради, як комуністок, так і безпартійних. Тільки б була чесна робітниця, що вміє вести толкову сумлінну роботу...»⁷.

Керуючись ленінськими вказівками про необхідність залучення трудящих жінок до радянського будівництва, партійні організації провадили серед них велику організаторську і масову роз'яснювальну роботу. З цією метою використовувались, зокрема, виборчі кампанії. Так, представники жіночих відділів у період виборчої кампанії до міських Рад у 1921—1922 рр. роз'яснювали робітницям, що діяльність Рад спрямована на поліпшення становища мас і, насамперед, жінок, а тому вони повинні бути зацікавлені у виборах і посилати до Рад кращих своїх представників. Жіночі відділи Одеси, наприклад, до всіх дільниць, де була велика кількість робітниць, прикріпили комуністів, які роз'яснювали їм роль і значення Рад. Щоб до Рад були обрані передові робітниця, кандидатури депутаток обговорювались на делегатських зборах⁸. Внаслідок проведеної партійними організаціями роботи в 1922 р. до міських Рад України було обрано 600 робітниць⁹.

У грудні 1922 р. було утворено Союз Радянських Соціалістичних Республік. Об'єднання господарських ресурсів, спільних зусиль народів створило умови для більш швидкого економічного, політичного і культурного розвитку національних республік. Розгортаючи широке господарське будівництво, Комуністична партія надавала великого значення посиленню розвитку творчої ініціативи мас, залученню їх до управління народним господарством. XII з'їзд РКП(б) вказав на необхідність «посилити роботу по залученню робітниць і селянок до партійної, радянської, професійної і кооперативного будівництва, для чого треба зміцнити інститут профорганізаторів-робітниць і створити кадри інструкторів для цієї роботи в органах кооперації. Разом з тим треба посилити роботу згаданих організацій в справі поліпшення побуту робітниць, поряд з поліпшенням становища робітничого класу в цілому»¹⁰.

Виконуючи рішення XII з'їздів РКП(б), партійні організації України провели серед жінок велику роботу, використовуючи різноманітні її форми і методи. Щоб посилити відповідальність депутаток, піднести їх ініціативу, на підприємствах, в установах організовувались звіти делегаток перед виборцями. Підвищуючи авторитет кандидатів від жінок-робітниць, партійні організації включали їх у ті списки, що підтримувались місцевими партійними організаціями¹¹. Відповідно до вказівки ЦК РКП(б) перевибори делегатських зборів у 1923 р. проходили під лозунгом: «Робітниця і селянка — в Ради». Незважаючи на те, що в 1923 р. проходило скорочення адміністративно-територіальних одиниць і створилась загроза зменшення в Радах чисельного складу жінок, все ж їх кількість при виборах зроста, особливо в промислових районах. Так, у Катеринославській губернії в 1923 р. до міських Рад було обрано 259 жінок, або 17,8% від усіх обраних, проти 14,1% в 1922 р.¹²

В 1924 р. на шляху нової економічної політики намітилось загальне господарське піднесення. В цих умовах зроста необхідність більш активної участі трудящих жінок у політичному житті країни. VIII конференція КП(б)У, що відбулася напередодні XIII з'їзду РКП(б), відзначаючи недостатню увагу з боку деяких партійних організацій України до виховання жінок, запропонувала ЦК провести в цьому напрямі наполегливу роботу¹³. Велике значення для посилення роботи серед жінок

⁵ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 24, стор. 48.

⁶ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 26, 337.

⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 337—338.

⁸ Паргархів Інституту історії партії ЦК КП України (далі — ПА ІП ЦК КП України), ф. 1, оп. 7, од. зб. 731, арк. 98.

⁹ «Отчет ЦК КП(б)У и его отделов VI—VII партконференции», Харьков, 1923, стор. 110.

¹⁰ «КПРС в резолюциях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК», ч. I, видання сьоме, К., 1954, стор. 705.

¹¹ ПА ІП ЦК КП України, ф. 29, оп. 1, од. зб. 2184, арк. 27; ф. 29, оп. 1, од. зб. 2166, арк. 11.

¹² ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 2, спр. 1035, арк. 40.

¹³ «Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів і конференцій», К., 1958, стор. 226.

мала резолюція «Про роботу серед робітниць і селянок», прийнята XIII з'їздом РКП(б). Вказавши на зростання політичної активності трудящих, з'їзд розробив заходи по посиленню впливу Комуністичної партії на широкі маси робітниць і селянок і залученню їх до суспільно-політичного життя¹⁴. У відповідності з рішеннями з'їзду на Україні, зокрема, було вирішено в тих місцях, де робота серед жінок була налагоджена, збільшити їх питому вагу серед депутатів не менш ніж до 25%¹⁵. З цією метою партійні організації широко використали підготовку і проведення свята 8 березня. На урочистих зборах, присвячених Міжнародному жіночому дню, робилися доповіді про чергові завдання радянського будівництва і участь у ньому жінок¹⁶. Протягом 1924—1925 рр. партійні організації України, використовуючи з'їзди робітниць і селянок, виявляли актив жінок, що пройшли школу делегатських зборів і були підготовлені до участі в Радах. Цьому сприяло те, що в 1925 р., згідно з циркулярним листом ЦК КП(б)У¹⁷, з'їзди робітниць і селянок проводились в кінці перевиборів делегатських зборів і на початку перевиборів Рад. Усі ці заходи сприяли дальшому зростанню кількості жінок в Радах. Так, на Україні у складі міських Рад, наприклад, на кінець відбудовного періоду було 30% жінок¹⁸, тоді як по СРСР у складі Рад губернських міст у 1925 р. жінки становили 21%¹⁹. Жінки-депутатки брали активну участь у діяльності Рад. Зокрема, з їх активною участю розв'язувалось багато питань побуту трудящих. Так, у 1925 р. депутатки Одеської міської Ради, що входили до секції охорони материнства і дитинства, провели обстеження всіх ясел і будинків немовлят, встановили там чергування для постійного нагляду за роботою цих установ. Завдяки піклуванню депутаток було збільшено кількість ясел на підприємствах, поліпшено становище дітей в дитячих установах. Депутатки, що входили до кооперативної секції, брали активну участь у налагодженні громадського харчування²⁰. Активною депутаткою Рад проявила себе член ВУЦВК безпартійна робітниця Катеринславського заводу Шодуар (тепер завод ім. В. І. Леніна) О. І. Суханіна. Вона займалась збиранням продподатку, проводила виховну роботу серед жінок, молоді, вела агітацію за вступ до Червоної Армії і т. д.

Велику роботу серед жінок проводили профспілки. Профорганізатори по роботі серед жінок входили до складу комісій по скороченню штатів і відстоювали там інтереси робітниць²¹. Заслугою профспілок було те, що кількість жінок на виробництві зросла з 12,6% у 1921 р. до 18,9% в 1925 р.²² Певну роботу провели профспілки по підвищенню кваліфікації робітниць, вишукуючи з цією метою кошти для розширення навчальних закладів професійної освіти. За 1921—1925 рр. середній розряд жіночої праці зріс по всіх індустріальних спілках²³. Значну увагу профспілкові організації приділяли охороні праці робітниць. Вони вносили в колективні договори пункти, спрямовані на полегшення праці робітниць.

Професійні організації брали участь в обстеженні становища жінок на підприємствах і вносили свої пропозиції. Так, партійна комісія за участю представників профспілок обстежила умови праці робітниць на підприємствах Кадіївки. За пропозицією комісії для жінок тут були підвищені розряди, здійснено ряд заходів по поліпшенню організації умов праці²⁴. Постійне піклування, що його проявляли профспілки про поліпшення умов праці і побуту жінок, посилювало їх авторитет, сприяло широкому залученню до профспілок робітниць. Партійні організації дбали про те, щоб усі питання роботи серед жінок вирішувались профспілками своєчасно, без порушень. За рішеннями IV Всеросійської наради завідуючих губернськими жінвідділами (листопад 1921 р.) було встановлено, що для посилення роботи у відділах профспілкових органів жінвідділи виділяли своїх представників. На підприємствах осередковий організатор по роботі серед жінок входив до складу фабзавкому та інших комісій з правом дорадчого голосу. В свою чергу профспілки мали представництво в жінвідділах: представник оргвідділу спілки або інструктор по роботі серед жінок входив до колеги жінвідділу з правом вирішального голосу²⁵.

¹⁴ КПРС в резолюціях..., ч. I, стор. 85—86.

¹⁵ ПА ІП при ЦК КП України, ф. 29, оп. 1, од. зб. 2819, арк. 18; ф. 30, оп. 1, од. зб. 22 389, арк. 92.

¹⁶ Журн. «Известия ЦК КП(б)У», 1925, № 12, стор. 45.

¹⁷ Там же.

¹⁸ «IX съезд Коммунистической партии Украины. Стенографический отчет 1925, стор. 68.

¹⁹ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 267, од. зб. 132, арк. 9.

²⁰ Журн. «Коммунарка Украины», 1926, № 3, стор. 6.

²¹ ПА ІП ЦК України, ф. 29, оп. 1, зб. 2163, арк. 8.

²² Державний архів Харківської області, ф. 1146, оп. 1, спр. 6423, арк. 23; «Жіноча праця на Україні», Харків, 1930, стор. 42.

²³ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 2, спр. 177, арк. 365.

²⁴ ПА ІП ЦК КП України, ф. 3, оп. 1, од. зб. 2230, арк. 35.

²⁵ «Тезиси и резолюции IV Всероссийского совещания завгуженотделами», М. 1921, стор. 26—27.

Для налагодження професійної роботи серед жінок на Україні велике значення мали рішення VI конференції КП(б)У (грудень 1921 р.). Партконференція вказала на необхідність «посилити роботу профорганізацій серед робітниць у справі залучення їх до профруху і господарського будівництва, а також у справі поліпшення умов їх праці й побуту». Ця робота «для профорганізацій повинна стати їх органічною частиною загальнопрофесійної роботи»²⁶. Керуючись цим рішенням, II Всеукраїнська конференція профспілок (січень 1922 р.) вказала, що за роботою серед жінок несуть повну відповідальність профспілкові організації. Конференція підтвердила необхідність представництва профорганізацій у колегіях жінвідділів²⁷. Взаємне представництво здійснювалось головним чином там, де переважала жіноча праця. Так, завідувача Привокзальним районним відділом Одеси, на території якого було зосереджено найбільше текстильних підприємств, була постійним членом комуністичної фракції і членом спілки текстильників²⁸. Узагальнюючи досвід партійного керівництва профспілками в умовах мирного господарського розвитку, XII з'їзд РКП(б) прийняв важливе рішення про роль і завдання профспілок. З'їзд підтвердив необхідність встановлення тісного контакту між жінвідділами і профспілками, призначення організаторів по роботі серед жінок і висування робітниць в усі виборні професійні органи²⁹.

Велику роботу серед робітниць провели партійні організації в зв'язку з переходом у профспілок на добровільне членство. Це привело до зростання членів профспілок за рахунок робітниць. Якщо на кінець 1922 р. на Україні в профспілках налічувалось 184 тис. робітниць, то в січні 1924 р. в профспілках України вже було понад 202 тис. жінок³⁰. На значне зрушення в профспілковій роботі серед жінок вказувала українська нарада завідуючих губернськими жінвідділами (лютий 1924 р.)³¹.

Другий з'їзд профспілок України (листопад 1924 р.) прийняв рішення про реорганізацію структури профспілкових органів. Було вирішено створити Всеукраїнську Раду профспілок — ВУРПС, значно розширено права профспілкових організацій на місцях. З'їзд рекомендував усім профорганізаціям висувати робітниць на відповідальну роботу, а також уважно стежити, щоб робітниці широко залучались до профспілкової діяльності³². Партійні організації надавали великого значення пропаганді рішень з'їздів серед робітниць. Питання виконання рішень з'їздів профспілок ставилося на нарадах осередкових організаторів, зборах робітниць тощо. 2 квітня 1925 р. колегія центрального відділу по роботі серед жінок при ЦК КП(б)У, обговоривши питання про стан профспілкової роботи серед жінок України, накреслила конкретні заходи, спрямовані на посилення масово-політичної і культурно-виховної роботи серед жінок-трудівниць³³. Тоді ж було прийнято рішення про проведення окружних нарад працівників жінвідділів. Для подання практичної допомоги в роботі окружних жінвідділів центральний відділ по роботі серед жінок при ЦК КП(б)У відрядив на місця своїх представників, які знайомились з організацією профспілкової роботи серед жінок, усували виявлені недоліки, налагоджували справу політичного і трудового виховання жінок-робітниць³⁴. Проведені в Харкові, Луганську, Катеринославі, Києві, Одесі та інших містах окружні наради працівників жінвідділів сприяли піднесенню масово-політичної і культурно-виховної роботи серед жінок, створенню необхідних умов для творчої праці жінок-робітниць на виробництві, охопленню їх профспілковим членством. У 1925 р. 79,2% робітниць, зайнятих на виробництві, було залучено до профспілок³⁵.

Керівництво широкими масами робітниць Комуністична партія здійснювала також через кооперацію, особливо споживчу. Об'єднання в споживчу кооперацію давало можливість проводити оптові закупки за значно нижчими цінами і на заощаджені гроші організувати побутові установи: пральні, хлібопекарні, їдальні, ясла, дитячі будинки тощо. Через кооперацію робітниці одержували дешеві і більш якісні продукти і звільнялись від домашніх турбот, що створювало умови для активної їх участі у суспільно-політичному житті. Щоб встановити контакт в роботі партійних і кооперативних органів у відповідності з циркулярним листом ЦК КП(б)У та бюро

²⁶ «Комуністична партія України в резолюціях...», стор. 160.

²⁷ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 6, од. зб. 1081, арк. 5.

²⁸ Там же, од. зб. 1079, арк. 41.

²⁹ «КПРС в резолюціях...», ч. I, стор. 607—608.

³⁰ «Професіональне движение на Украине за 18 месяцев», Харьков, 1924, стор. 81—82.

³¹ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 1, од. зб. 401, арк. 8.

³² «Второй съезд профсоюзов Украины. Стенографический отчет», Харьков, 1924, стор. 181—182.

³³ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 1, од. зб. 591, арк. 41, 126.

³⁴ Там же.

³⁵ «Профсоюзы Украины в цифрах. Статистический справочник за 1921—1925 гг.», Харьков, 1926, стор. 26.

комуністичної фракції Вукоопспілки від 13 липня 1921 р., жінвідділи виділяли представників у кооперативні органи. Водночас представники кооперативних органів входили до колегії жінвідділів³⁶.

Керуючись настановами ЦК КП(б)У про необхідність роз'яснити значення кооперативної операції і переваги перед приватним ринком, залучення жінок до практичної роботи в кооперативі³⁷, жінвідділи України для популяризації кооперативу серед робітниць широким застосовували делегатські збори, з'їзди, конференції робітниць та ін. Так активно пройшло обговорення питання про роль кооперативу в житті робітниць на II з'їзді жінок-делегаток Донецької губернії (листопад 1922 р.)³⁸. Проведені після з'їзду делегатські збори, конференції сприяли посиленню активності робітниць у кооперативному русі. Тільки по Луганському округу робітниці добились організації кооперативу чотирьох ідалень і двох дитячих будинків³⁹. Для підготовки кадрів кооперативу з робітниць широко використовувались різні курси. Так, колегія Подільського губерньського жінвідділу в січні 1922 р. відрядила 10 робітниць навчатися у вищих кооперативних курсах⁴⁰. Найпоширенішим методом підготовки жінок-кооперативіст стало прикріплення їх до органів правління кооперативу з правом дорадчого голосу, де вони здобували в кооперативних секціях при делегатських зборах теоретичну підготовку і перші навички роботи.

Значно посилилось залучення робітниць до кооперативного руху в зв'язку з переходом кооперативу на добровільне членство. Всесоюзна нарада жінвідділів (січень — лютий 1924 р.) визнала за необхідне провести в зв'язку з цим широку агітаційну кампанію серед жінок⁴¹. На Україні масово-політична робота проходила навколо боротьби з приватним ринком. Ініціативу в цьому проявили робітниці Макіївки, які з допомогою жінвідділу організували бойкот приватного ринку. Нарада завідувачих окружних жінвідділів Донбасу (13—15 квітня 1924 р.) схвалила цю ініціативу і вказала на необхідність її поширення⁴².

В результаті агітаційної роботи багато робітниць вступали до кооперативу, брали активну участь в її роботі. 24 червня 1924 р. на жіночих зборах Луганського заводу було прийнято резолюцію, в якій відзначалось, що єдиною можливістю поліпшення життя трудящих є широке сприяння розвитку кооперативу з боку самих мас, єдиний шлях до перемоги над приватним капіталом — усім вступати в кооператив. Наприкінці 1924 р. на заводі з 1176 робітниць 1156 були членами кооперативу, дві робітниці — уповноваженими, дві — в ревізійній комісії⁴³. На 1 січня 1925 р. на Україні налічувалось більше 97 тис. жінок-лаїчниць кооперативу. Зростає кількість жінок і в керівних органах кооперативу. Якщо на початку 1924 р. ще не було серед уповноважених кооперативу жінок, то на 1 січня 1925 р. їх налічувалось уже 42; кількість жінок-членів правління за рік зросла з 8 до 132, членів ревкомісії — з 32 до 170. В кооперативних секціях при делегатських зборах, на кооперативних курсах, семінарах навчалось 1654 робітниці і селянки⁴⁴. На кінець відбудовного періоду робітниці займали уже значне місце серед кооперативних працівників. Тільки в Харківській губернії серед членів кооперативу робітниці становили 23%, 170 робітниць-делегаток були прикріплені до кооперативів. Із 120 слухачів школи кооперативної грамоти 75 були робітницями. В кооперативних секціях при делегатських зборах навчалось 275 робітниць⁴⁵.

Залучаючи жінок до суспільно-політичного життя, Комуністична партія водночас поновлювала свої ряди за рахунок крахлих трудівниць. Партійні організації України вже в перший рік переходу до мирного будівництва вжили ряд заходів по залученню жінок до Комуністичної партії. В 1921 р. в промислових районах України було проведено «партійний день делегаток» — день вступу робітниць до Комуністичної партії. В цей день в Одесі до Комуністичної партії вступила 191 делегатка, в Донбасі — 62 і т. д.⁴⁶ На кінець 1923 р. в партійних організаціях України налічувалось 9,2% жінок, з них робітниці становили 4,4%⁴⁷.

У січні 1924 р. трудящі всього світу зазнали великої втрати — помер організатор і вчитель Комуністичної партії, творець першої в світі соціалістичної держави Володимир Ілліч Ленін. Комуністична партія закликала робітників з виробництва вступа-

³⁶ ПА ІП ЦК КП України, ф. 3, оп. 1, од. зб. 848, арк. 4; ф. 1, оп. 7, од. зб. 718, арк. 75; од. зб. 717, арк. 16.

³⁷ «Известия ЦК КП(б)У», 1922, № 7—8, стор. 54—55.

³⁸ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 7, од. зб. 731, арк. 24—25.

³⁹ ПА ІП ЦК КП України, ф. 3, оп. 1, од. зб. 2230, арк. 118.

⁴⁰ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 7, од. зб. 725, арк. 8.

⁴¹ «Кооперирование трудящихся женщин», М., 1925, стор. 59—62.

⁴² ПА ІП ЦК КП України, ф. 3, оп. 1, од. зб. 2225, арк. 20.

⁴³ ПА ІП ЦК КП України, ф. 3, оп. 1, од. зб. 2230, арк. 66. 105.

⁴⁴ «Известия ЦК КП(б)У», 1925, № 7, стор. 28.

⁴⁵ Журн. «Коммунарка Украины», 1926, № 1, стор. 8.

⁴⁶ Журн. «Известия ЦК КП(б)У», 1921, № 9, стор. 12.

⁴⁷ «Перша Українська конференція КП(б)У. Стенографічний звіт», Харків, 1926, стор. 29.

ти в її ряди. На заклик партії комуністів широко відгукнулись і робітничі. День 8 березня 1924 р. пройшов під лозунгом: «Пам'ятайте і виконуйте заповіді Ілліча про робітничу і селянську». До цього дня було приурочено масовий прийом робітниць до Комуністичної партії в Катеринославі, Одесі, Харкові, Луганську та інших містах⁴⁸. Питання про прийом робітниць до Комуністичної партії вирішувалось на нарадах працівників жінвідділів, на зборах комуністичних осередків та ін.⁴⁹ В період ленінського призову на Україні до партії вступило 2255 жінок. Особливо активно вступали до партії робітничі промислових губерній: Одеської, Донецької, Харківської, Катеринославської, де до партії вступило 1998 робітниць, або 88,6%⁵⁰ всіх жінок, які тоді стали членами партії. XIII з'їзд РКП(б) відзначив велике значення прийому в партію робітників з виробництва і зобов'язав партійні організації пролетарських районів посилити масово-політичну і партійну роботу, спрямовану на залучення в партію робітниць⁵¹. У відповідності з рішеннями з'їзду партійні організації України провели велику роботу серед робітниць, готуючи їх до вступу в ряди партії. В 1924 р. 33% жінок-делегаток Донбасу вступили в ряди Комуністичної партії⁵². В Харкові у 1925 р. до партії було прийнято 229 жінок проти 44 у 1924 р.⁵³ Усього з січня 1924 р. по жовтень 1925 р. на Україні кількість жінок в партії зросла з 5265 до 15 477⁵⁴. Поліпшився соціальний склад партії. В 1925 р. робітничі серед жінок-членів партії становили 66,3% проти 48,6% на кінець 1923 р.⁵⁵

Значну масово-політичну і виховну роботу серед трудящих жінок на Україні проводили активні діячі Комуністичної партії і Радянської держави, зокрема Н. К. Крупська, К. М. Самойлова, К. І. Ніколаєва. У 1924 р. Н. К. Крупська зустрілась з делегатками Харкова, потім з ними листувалась. На відповідальній роботі в жінвідділах України працювали М. О. Левкович, колишня сільська вчителька, делегат XIII, XIV, XVI і XVII з'їздів КПРС (зараз персональна пенсіонерка), В. Л. Більшай — нині старший науковий працівник Всесоюзного інституту юридичних наук, О. В. Бутузова, К. Ф. Зеленська, С. Мішухіна та ін. Активну громадську діяльність на Україні проводили О. Кабанік, М. Данілевська, О. Дашинська, К. Зельдич, Ц. Зоріна, А. Диканєва, Г. Злобінська, Ю. Сергієнко, П. Лончар, О. Пілацька та багато інших.

Нині радянський народ здійснює величні накреслення XXII з'їзду і нової Програми Комуністичної партії Радянського Союзу — програми побудови комунізму в СРСР. І, як завжди, в перших рядах будівників щасливого майбутнього, на важливих ділянках комуністичного будівництва знаходяться радянські жінки.

Т. Н. СТЕПАНЕНКО

РОЛЬ ОРГАНІЗАЦІЙНОГО КОМІТЕТУ ПО СКЛИКАННЮ II З'ЇЗДУ РСДРП

Створена В. І. Леніном у грудні 1900 р. загальноросійська марксистська газета «Искра» в наполегливій і принципіальній боротьбі проти «економістів» та інших опортуністів до кінця 1902 р. добилась переходу на свій бік переважної більшості соціал-демократичних організацій. Це дало практичну можливість скликати II з'їзд РСДРП, завданням якого було створення бойової революційної марксистської партії у Росії.

Опортуністи всіляко намагались випередити іскрівців у скликанні II з'їзду партії. З цією метою з ініціативи «економістів» і бундівців 23—28 березня (5—10 квітня) 1902 р. в Білостоці була скликана конференція, на якій були представлені Петербурзький і Катеринославський («економічний») комітети РСДРП, Союз південних комітетів і організацій РСДРП, ЦК Бунду та його Закордонний комітет, «Союз російських соціал-демократів за кордоном» і організація «Искры». «Економісти» і бундівці, що їх підтримували, спочатку мали намір оголосити цю конференцію партійним з'їздом. Проте В. І. Ленін рішуче виступив проти цього. Ще 5 березня 1902 р. він написав «Доповідь редакції «Искры» нараді (конференції) комітетів РСДРП», яка

⁴⁸ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 3, оп. 1, од. зб. 2220, арк. 12; Газ. «Звезда», 9 березня 1924 р.

⁴⁹ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 3, оп. 1, од. зб. 2226, арк. 14, од. зб. 1944, арк. 60зв.

⁵⁰ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 1, од. зб. 397, арк. 130.

⁵¹ «КПРС в резолюціях...», ч. II, стор. 19.

⁵² Журн. «Известия ЦК РКП(б)», 1925, № 7, стор. 4.

⁵³ Журн. «Коммунарка Украины», 1925, № 11, стор. 18.

⁵⁴ «КП(б)У в цифрах», Харьков, 1926, стор. 123.

⁵⁵ «Перша Українська конференція КП(б)У. Стенографічний звіт», стор. 122.

потім була зачитана на конференції представником «Искры». В ній доводилась не підготовленість і неправомочність такого з'їзду. Антиіскрівцям не вдалося перетворити конференцію в партійний з'їзд. Конференція затвердила першотравневий листок і утворила Організаційний Комітет (ОК) по скликанню II з'їзду партії. Більшість в ОК становили «економісти». Проте члени цього комітету зразу ж після конференції були заарештовані, не приступивши до виконання своїх обов'язків.

В цих умовах В. І. Ленін поставив завдання створити новий Організаційний Комітет, в якому іскрівці грали б вирішальну роль. У листі від 16 липня 1902 р. до агента «Искры» І. І. Радченка він писав: «Утворити російський ОК неодмінно повинні Ви і взяти його в свої руки: Ви від Вані (Петербурга—Т. С.), Клер (Г. М. Кржижановський—Т. С.) від Сопі (Самарн—Т. С.) та—ще один з наших з півдня—ось ідеал»¹. У серпні 1902 р. з ініціативи Володимира Ілліча була скликана у Лондоні нарада, в роботі якої взяли участь представники Петербурзького комітету РСДРП (В. П. Краснуха), російської організації «Искры» (П. А. Красіков) і Північного союзу РСДРП (В. А. Носков). На цій нараді було створено ядро російського Організаційного комітету по скликанню II з'їзду партії. Після наради її учасники побували в багатьох соціал-демократичних комітетах, де виступили з інформацією про необхідність скликання конференції для оформлення Організаційного Комітету.

Оформлення ОК відбулось на Псковській нараді 2—3 (15—16) листопада 1902 р. До складу Організаційного Комітету ввійшли: В. П. Краснуха—від Петербурзького комітету РСДРП, І. І. Радченко—від російської організації «Искры» і Є. Я. Левін—від групи «Южный рабочий». Згодом до Організаційного Комітету були кооптовані П. А. Красіков, Ф. В. Ленгнік, О. М. Стопані, П. М. Лепешинський і Г. М. Кржижановський. Штаб-квартира ОК була заснована у Харкові. На нараді був прийнятий текст «Повідомлення про утворення «Організаційного комітету». В ньому підкреслювалось, що ОК «перебуває в обов'язкових відносинах тільки до тих організацій, які його вже уповноважили або дадуть свої повноваження. А для всіх інших комітетів і груп він являє приватну організацію, яка пропонує їм свої послуги»². В грудні 1902 р. це повідомлення було видане окремим листком.

Членам Організаційного Комітету детально інформували редакцію «Искры» про результати Псковської наради і направили їй «Повідомлення». В грудні 1902 р. вони писали: «Чи одержала Фекла («Искра»—Т. С.) заяву від Ольги (ОК—Т. С.)? Якщо ні, то нехай скоріше напише про це. Тоді можна буде надіслати ще»³. Повідомлення про утворення ОК було передруковано у січні 1903 р. газетою «Искра» (№ 32). В. І. Ленін написав до нього післямову. Володимир Ілліч вітав утворення Організаційного комітету і закликав російські соціал-демократичні організації встановити з ОК тісні зв'язки, подаючи всебічну допомогу в його роботі⁴. У листі до П. А. Красікова (листопад 1902 р.) В. І. Ленін писав: «Дуже і дуже зрадів, узнавши, що Ви посунули швидко справу ОК і утворили його з шести»⁵.

Членам Організаційного комітету довелось працювати в дуже важких умовах. Уже на другий день після Псковської наради почалися арешти. У листі до редакції «Искры» від 6 грудня 1902 р. член ОК Є. Я. Левін повідомляв: «Тепер стан справ дещо змінився: Лапоть (П. М. Лепешинський.—Т. С.), Касьян (І. І. Радченко.—Т. С.), Громадянин (В. П. Краснуха.—Т. С.) заарештовані»⁶. Унікаючи переслідування, Організаційний комітет у березні 1903 р. змушений був переїхати до Києва. Про це, зокрема, свідчив лист ОК від 7 квітня 1903 р.: «Безумовно, що майже всі комітети добре настроєні, але поліція всюди ґрунтовно чистить. Кароліна (Харків.—Т. С.) очищена повністю, теж і Ростов. В Нижньому справи погані... У зв'язку з дуже тривожними симптомами довелось покищо перенести бюро в Київ»⁷. Іншою причиною, яка спонукала перенести ОК з Харкова, була боротьба всередині комітету з групою «Южный рабочий». Агент «Искры» член Організаційного комітету П. А. Красіков писав 27 лютого редакції «Искра»: «Ми бачимо велику небезпеку, що бюро (ОК—Т. С.) в руках Юрія («Южного рабочего».—Т. С.). Необхідно, на нашу думку, перенести його, укріпившись в якомусь солідному місці»⁸.

Спрямовуючи діяльність Організаційного комітету, В. І. Ленін приділяв надзвичайно велику увагу питанню визнання ОК місцевими соціал-демократичними організаціями. У листі до Організаційного комітету (11 грудня 1902 р.) Володимир Ілліч вимагав: «Неодмінно добийтеся від кожного комітету (і групи) офіційної і пи-

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 36, стор. 85.

² В. І. Ленін, Твори, т. 6, стор. 267.

³ Центральний партійний архів Інституту марксизму-ленізму при ЦК КПРС (далі—ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС), ф. 24, оп. 7, од. зб. 28163, арк. 21.

⁴ Див. В. І. Ленін, Твори, т. 6, стор. 265—268.

⁵ В. І. Ленін, Твори, т. 34, стор. 97.

⁶ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 24, оп. 7, од. зб. 28163, арк. 17—18.

⁷ Журн. «Пролетарская революция», 1928, № 8, стор. 61—62.

⁸ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 24, оп. 4, од. зб. 1415, арк. 16.

самої відповіді, чи визнають вони Організаційний комітет. Це необхідно негайно»⁹. За порадою В. І. Леніна члени ОК зразу ж після Псковської наради роз'їхались по всіх великих промислових центрах Росії, де встановлювали зв'язки в соціал-демократичними комітетами, з прихильниками «Искры», зв'язували їх із закордонним центром, вели разом з місцевими соціал-демократичними комітетами боротьбу проти опортунізму, випускали прокламації, в яких популяризували ленінські ідеї, вели переписку з редакцією «Искры».

У своїй діяльності члени Організаційного комітету спирались на всебічну підтримку і допомогу «Искры». Їх зв'язок з газетою підтримувався, головним чином, через Н. К. Крупську. У листах в Росію, до ОК і місцевих комітетів, Надія Костянтинівна просила писати частіше і повніше про свою роботу. В листі від 3 лютого 1903 р. до Організаційного комітету вона запитувала: «Чи оповіщені комітети про Організаційний комітет і чи визнали його? Очевидно, ні. Де і як поширюється література? Де і які є зв'язки? Просимо в сотий раз написати нам якнайшвидше і про все»¹⁰. Коли Організаційний комітет у травні 1903 р. звернувся до «Искры» з проханням допомогти йому людьми і технікою, Н. К. Крупська через кілька днів повідомляла ОК: «До Вас прийдуть, якщо уже не приїхали Мир і Час. Люди це прекрасні, віддані справі, хочуть працювати... Дайте їм явку до Землячки (до речі, вона їх знає)...»¹¹. В іншому листі, написаному у червні 1903 р., Надія Костянтинівна повідомляла: «Іде Матрьона (П. Г. Смідович.—Т. С.) у розпорядження Антона (очевидно, В. В. Вакара.—Т. С.), людина зовсім своя, дуже енергійна і добродісна... Ідуть троє ростовців, віддані справі люди і надійні»¹². Із створенням Організаційного комітету «Искра» передала йому всі свої зв'язки, кошти і транспорт. У доповіді організації «Искра» Другому з'їзду відзначено: «Організації «Искры» вдалося дістати велику суму на скликання з'їзду, яку вона і передає в розпорядження ОК. В розпорядження ОК передають більш-менш великі суми й інші комітети партії. Всіх осіб, які ідуть у Росію (з метою присвятити себе революційній роботі), «Искра» направляє у розпорядження ОК. Йому передає всі свої зв'язки»¹³.

Велика робота, проведена В. І. Леніним, «Искрой» та членами Організаційного комітету, дала позитивні результати. До січня 1903 р. ОК був визнаний Петербурзьким, Московським, Київським, Харківським, Катеринославським, Донським, Тифліським, Бакинським, Тульським, Саратовським комітетами, Північним союзом, Сибірським союзом і Союзом гірничозаводських робітників. Одеський і Миколаївський комітети, визнаючи і схвалюючи ініціативу Організаційного комітету по скликанню партійного з'їзду, знайшли небажаним виконання ним деяких функцій Центрального Комітету. Проти Організаційного комітету виступив тільки Воронежський комітет.

Для допомоги російському Організаційному комітету був створений закордонний відділ ОК, який підпорядковувався російському комітету. В грудні 1902—січні 1903 р. В. І. Ленін написав «Проект звернення російського Організаційного комітету до Ліги, Союзу і ЗКБ», в якому говорилось про утворення відділу ОК за кордоном і вказувались його функції: 1) розроблення питання про представництво закордонних соціал-демократичних організацій на з'їзді; 2) сприяння з-за кордону організації з'їзду і 3) підготовка об'єднання закордонних соціал-демократичних організацій¹⁴. В. І. Ленін підкреслював, щоб ОК звів функції свого закордонного відділу до мінімуму, що він повинен тільки допомагати російському ОК¹⁵. Ці вказівки Володимира Ілліча були покладені в основу постанови російського Організаційного комітету, в якій говорилось, що «за кордоном створюється комітет для підготовки тільки конспіративної частини з'їзду і ніякої участі в інших справах мати не повинен»¹⁶.

У березні 1903 р. був створений закордонний відділ Організаційного комітету. Секретарем його був призначений Л. Г. Дейч — представник «Закордонної ліги російської революційної соціал-демократії», членами відділу були А. І. Крамер — від закордонного комітету Бунду і М. М. Лохов — від «Союзу російських соціал-демократів за кордоном».

Найважливіші питання, що торкалися партійного об'єднання, Організаційний комітет вирішував з активною участю «Искры». Так, ОК звертався до редакції «Искры» щодо порядку денного з'їзду і т. д. П. А. Красіков у листі до редакції «Искры» (грудень 1902 р.) просив: «Підготуйте ordre du jour (порядок денний.—Т. С.). Друкуйте організаційну записку»¹⁷. В. І. Ленін у листі-відповіді до члена ОК Є. Я. Ле-

⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 34, стор. 100.

¹⁰ Журн. «Пролетарская революция», 1928, № 8, стор. 57.

¹¹ Центральний державний історичний архів Української РСР (далі — ЦДІА УРСР), ф. 275, 1903, спр. 81, арк. 36. Клички не розшифровані.

¹² ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 24, оп. 7, од. зб. 28 163, арк. 51.

¹³ «Второй съезд РСДРП. Протоколы», М., 1959, стор. 583.

¹⁴ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 6, стор. 248.

¹⁵ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 34, стор. 117.

¹⁶ Журн. «Пролетарская революция», 1928, № 8, стор. 62—63.

¹⁷ Журн. «Пролетарская революция», 1928, № 6—7, стор. 117—118.

віна писав: «Список питань намічався у нас приблизно такий (порядок по черзі обговорення): 1) Ставлення до Бориса (Бунду.—Т. С.). (Якщо тільки федерація, то розійтися відразу і засідати нарізно. Треба підготувати всіх до цього). 2) Програма. 3) Орган партії...»¹⁸. Далі Володимир Ілліч перелічує питання проекту порядку денного на з'їзді.

За проханням ОК В. І. Ленін розробив також детальний список питань, по якому міські комітети і групи повинні були підготувати доповіді загальнопартійному Другому з'їздові. Цей список охоплював усі сторони діяльності соціал-демократичних організацій, що свідчило про глибоке знання стану справ на місцях і тієї роботи, яка проводилась місцевими соціал-демократичними організаціями¹⁹.

Організаційний комітет, одержавши ленінський проект порядку денного і список питань, почав готуватися до проведення другої наради членів ОК. У листі до редакції «Искры» (3 лютого 1903 р.) представник ОК повідомляв, що «першим і найголовнішим завданням є побачення всіх товаришів Олександра (ОК.—Т. С.), якому призначений між 1—5 лютого остаточно. Необхідно, щоб до того часу Гнат (П. А. Красіков.—Т. С.) був тут. Це, повторюю, перша умова, бо необхідно послити себе новими людьми, а це зробити не можна без побачення. Необхідно розділити функції ОК, бо без цього неможливо більш-менш систематично працювати»²⁰.

Нарада Організаційного комітету була скликана у лютому 1903 р. в Орлі. ОК поповнили новими членами і кандидатами. На нараді був обговорений і прийнятий проект статуту по скликанню Другого з'їзду і визначені умови представництва на з'їзді. Ці умови передбачали, що право участі в роботі з'їзду мають місцеві комітети, які існують не менш одного року до 19 квітня 1903 р., протягом цього часу вели агітаційну, пропагандистську чи організаційну діяльність серед робітничих мас знаходяться в місцях з більш-менш значним робітничим населенням...». З місцевих організацій повноправними учасниками з'їзду могли бути група «Визволення праці», організація «Искры», «Закордонна ліга революційної соціал-демократії», «Союз російських соціал-демократів за кордоном», група «Южный рабочий», Закордонний комітет Бунду²¹. Статут вимагав підкорення місцевих соціал-демократичних груп і організацій рішенням II з'їзду. На нараді було остаточно вирішено скликати з'їзд за кордоном. Член Організаційного комітету, учасник Орловської наради Г. М. Кржижановський писав до редакції «Искра», що «з'їзд вирішено скликати за кордоном у цьому році..., на законному організації (ОК.—Т. С.) покладається завдання обрати місце і організувати з'їзд з господарського боку»²².

Розроблений нарадою ОК проект статуту з'їзду був надісланий редакції «Искры». Одержавши цей проект, Володимир Ілліч схвалив його. В березні 1903 р. він писав: «Зараз одержали статут з'їзду... Поспішаємо повідомити, що загалом ми дуже задоволені Вашим проектом, який старанно і розумно складений»²³. Проект статуту був надісланий в усі місцеві комітети, де обговорювався з активною участю членів ОК. Організаційний комітет в листі до редакції «Искры» від 20 березня повідомляв: «В Харкові, Києві, Одесі, Катеринославі, Миколаєві, Ростові, Петербурзі проект уже обговорений. Зміни або не істотні, або більше одного-двох голосів не зберуть. Думають протягом поточного місяця закінчити процедуру. Тепер проект обговорюється в Нижньому, Північному союзом, на Кавказі, в Сибіру, Саратові, Самарі, Уфі. Питання Леніна видані і розсилаються комітетами»²⁴. Повністю без змін проект статуту з'їзду був схвалений Нижегородським, Донським, Тифліським комітетами, а також Північним, Сибірським і Гірничозаводським робітничими союзами. З 16 організацій які були внесені Організаційним комітетом у список правомочних учасників з'їзду, майже дві третини їх повністю схвалили проект статуту. Отже, статут з'їзду був затверджений і прийнятий місцевими соціал-демократичними організаціями.

Підготовка до II з'їзду РСДРП проходила в умовах загостреної боротьби з бундівцями, опортуністичним крилом польських соціал-демократів та іншими ворожими «Искре» течіями. Представник Бунду, ввійшовши на Орловській конференції в склад членів Організаційного комітету, всіляко гальмував його роботу по скликанню з'їзду. Він категорично заперечував проти права ОК видавати прокламації, листівки, транспортувати літературу і т. д.²⁵. Заперечуючи проти агітаційних функцій Організаційного комітету, бундівці намагались позбавити його могутньої зброї в боротьбі за перемогу іскрівського напрямку на з'їзді і нав'язати з'їзду свою націоналістичну, опортуністичну лінію. Виступаючи проти лінії «Искры» на згуртування переможених робітників усіх націй, які жили в Росії, в єдину централізовану партію, Буя

¹⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 34, стор. 99.

¹⁹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 34, стор. 249—258.

²⁰ Журн. «Пролетарская революция», 1926, № 1, стор. 73—76.

²¹ «Второй съезд РСДРП. Протоколы», стор. 706—707.

²² ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 24, оп. 7, од. зб. 20963, арк. 3—4.

²³ В. І. Ленін. Твори, т. 34, стор. 122.

²⁴ Журн. «Пролетарская революция», 1928, № 8, стор. 60.

²⁵ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 24, оп. 9, од. зб. 20963, арк. 3—4.

добивався побудови партії на федеративних засадах. Він розглядав партію як формальне об'єднання національних організацій, незалежних від загальнопартійного керівництва.

В. І. Ленін вимагав від членів Організаційного комітету проводити непримиренну політику щодо Бунду. Так, 31 березня 1903 р. він писав Організаційному комітету: «...Дуже просимо готувати скрізь і серед усіх ґрунт для боротьби з Бундом на з'їзді. Без упертої боротьби Бунд не здасть своєї позиції. А ми ніколи не можемо прийняти його позиції. Тільки тверда рішучість з нашого боку дійти до кінця, до вигнання Бунду з партії, примусить його, без сумніву, поступитись»²⁶. Володимир Ілліч різко виступав проти націоналістичної політики Бунду і вимагав, щоб питання про місце Бунду в РСДРП було поставлено першим пунктом порядку денного з'їзду.

В. І. Ленін звертав особливу увагу Організаційного комітету на те, щоб добитися обрання делегатами II з'їзду твердих іскрівців, бо тільки при цій умові можна було закріпити перемогу «Искры» над екопомізмом і прискорити скликання з'їзду. Володимир Ілліч у березні 1903 р. радив ОК «поспішати із з'їздом. Чим скоріше скличете, тим краще. І беріться негайно і активніше за підготовку комітетів, намічання делегатів, завоювання Миколаєва й Одеси. Головне: забезпечити цілковиту певність у безсумнівній більшості рішучих іскрівців»²⁷. У квітні 1903 р. він знову пише члену ОК Г. М. Кржижановському: «Головне, по-моєму, зараз це — всіма силами прискорити з'їзд і забезпечити більшість тямущих (і «своїх») делегатів. На Брута (Г. М. Кржижановський.— Т. С.) мало не вся надія. Треба, щоб він сам доглянув, по можливості, за всім, особливо за делегатами, і постарався провести якнайбільше наших»²⁸.

Ведучи гостру ідеологічну боротьбу проти опортуністів всіх мастей, Організаційний комітет, агенти «Искры», іскрівські організації в Росії згуртовували робітничий клас навколо революційних лозунгів «Искры», добивались обрання на з'їзд людей, відданих справі революції, справі пролетаріату.

Організаційний комітет вів з місцевими соціал-демократичними організаціями жваве листування. Департамент поліції, який перехопив через своїх агентів кілька листів від місцевих організацій, повідомляв Київському охоронному відділенню: «Пересилаючи при цьому цілком секретно копії двох одержаних агентурним шляхом листів від 22 і 24 минулого квітня за підписом «Авдаков» із Ростова-на-Дону в Київ до фельдшерки Кугелової..., звертаю увагу, що згаданий «Авдаков», будучи сам, безсумнівно, причетний до діяльності «Організаційного комітету», чекає з Києва вказівки, коли відбудеться з'їзд, який скликається тим же комітетом і ставить за мету об'єднати всі соціал-демократичні групи, що прийняли програму «Искры»²⁹.

Організаційний комітет одержував листи у Києві на такі адреси: «Київ, Єврейська лікарня, фельдшерки Кугеловій», «Київ, Хрещатик, Ювелірний магазин, Носкову», а також на ім'я прогресивно настроєного професора політехнічного інституту Леонтовича. В своїх листах соціал-демократичні організації повідомляли Організаційний комітет про стан справ на місцях, запитували, коли буде скликаний з'їзд, просили надіслати літературу і т. д. Із Брянська, наприклад, повідомляли ОК про широкі розмах у місті передатвеної агітації, з Нижнього Новгороду писали про те, що місцева соціал-демократична організація передрукувала і розповсюдила 3 тис. примірників листівок організації «Искры» і Організаційного комітету. Р. С. Землячка писала про стан справ у Катеринославі і про успіх, який мала у робітників листівка ОК³⁰.

Організаційний комітет регулярно повідомляв місцеві соціал-демократичні організації про хід підготовки до скликання з'їзду, давав різні завдання організаціям, вимагав звіту про їх діяльність. В одному з листів ОК з Києва говорилось: «Передайте, будь-ласка, кому потрібно, що Організаційний комітет, бажаючи скласти травневий бюлетень, сповіщає всі організації, щоб, починаючи з 19 квітня 1903 р., писали йому щоденно чи кожні три дні, що відбувається, і писали навіть у тому випадку, якщо нічого не відбулось»³¹.

Незважаючи на всі старання численної зграї поліцейських, жандармів і провокаторів, їм не вдалося зірвати діяльність Організаційного комітету по скликанню партійного з'їзду. II з'їзд РСДРП, який проходив з 17 липня по 10 серпня 1903 р., визнав іскрівський напрям напрямом усієї партії. Боротьба В. І. Леніна, «Искры», Організаційного комітету за скликання з'їзду, на якому була створена марксистська партія, партія більшовиків, увінчалася успіхом.

²⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 34, стор. 125.

²⁷ Там же, стор. 120—121.

²⁸ Там же, стор. 126.

²⁹ ЦДІА УРСР, ф. 275, 1903, спр. 81, арк. 14.

³⁰ Там же, арк. 26, 55, 59.

³¹ ЦДІА УРСР, ф. 275, 1903, спр. 81, арк. 51.

О. І. ЛИТВИНЕНКО

РЕВОЛЮЦІЯ 1952 р. І АГРАРНА РЕФОРМА В БОЛІВІЇ

З питань болівійської революції за кордоном видано велику кількість літератури. Значний інтерес становить книга Рауля Гонсалеса «Болівія — прометей в Андах» (Буенос-Айрес, 1961 р.)¹. Автор висвітлює події у Болівії з марксистських позицій, своїм вистрям книга спрямована проти правлячої партії «Націоналістичний революційний рух» (НРР). Монографія північно-американського письменника Роберта Александера «Болівійська національна революція», видана 1958 р. у Нью-Джерсі, містить значний фактичний матеріал, що ґрунтується на вивченні широкого кола джерел та на особистих враженнях від поїздок до Болівії. Автор симпатизує правлячій партії НРР, прославляє «допомогу» США Болівії і вважає реформістську діяльність НРР «спробою вирішити американські проблеми суто американським шляхом»². Гут'єрес Остріа, державний діяч дореволюційної Болівії, у книзі «Трагедія Болівії. Розп'ятий народ»³ критикує діяльність НРР з реакційних позицій. Події 9—11 квітня 1952 р. він розглядає як верхівкову революцію. Болівійський вчений, фахівець з аграрного питання Абельярдо Вільяльпандо у праці «Індійська проблема і аграрне питання», виданій у 1960 р. в Потосі, в цілому об'єктивно висвітлює підсумки болівійської аграрної реформи. Він підкреслює, що «аграрна реформа — це визвольна сила селянських мас»⁴.

Болівійська революція є предметом дослідження і в радянській літературі. В 1958 р. вийшла в світ брошура В. І. Ермолаєва «Національно-визвольний і робітничий рух в країнах Латинської Америки після другої світової війни». Автор оцінює події 9—11 квітня 1952 р. у Болівії як народне повстання і підкреслює, що боротьба болівійського народу по своєму значенню «виходить за межі самої Болівії». А. Ф. Шульговський аналізує наслідки «допомоги» США Болівії⁵. Письменник Л. Соболев показує значні перемоги національно-революційного руху Болівії, викри- ває тяжкі наслідки колоніалізму⁶.

В даній статті автор має на меті показати місце аграрного питання в революції 1952 г. і висвітлити основні сторони аграрної реформи в Болівії. До революції селянство Болівії, що становило три чверті населення, перебувало в нестерпних умовах феодального гніту. За переписом 1950 р. великі поміщики-латифундісти, що становили 4% від загальної кількості землевласників, володіли 67% сільськогосподарської площі приватновласницького фонду. Водночас 60% сільського населення Болівії не мало своєї землі, селянам-власникам належало всього 1,5% сільськогосподарських земель. Тільки 2,44% сільськогосподарських угідь оброблялося за допомогою найманої праці⁷.

Для обробітку основної частини сільськогосподарської площі — 90,54% — використовувалися кріпосні форми експлуатації (колоната, компанія та ін.). Болівійський колон — кріпосний індієць — одержував від поміщика маленький клаптик землі, за який він відробляв поміщикові 4—5 днів на тиждень. Крім того, колон повинен був виконувати різні кріпосні повинності. В тяжкому становищі перебували також селяни, що жили в індійських общинах. Панування феодальних відносин у болівійському селі зумовило відсталість сільського господарства.

Проведення аграрної реформи було питанням життя і смерті для болівійського селянства, робітничого класу, національної буржуазії та інших прогресивних сил країни. Необхідно було покінчити з пануванням імперіалізму в усій економіці країни, у тому числі в гірничорудній промисловості. До революції 1952 р. гірничорудна промисловість, продукція якої становила 95% експорту країни, була в руках північно-американських і англійських монополій, що діяли через компанії Патінйо, Арамайю і Хохшільда. Північно-американські монополії контролювали й інші галузі економіки. Іноземні імперіалісти наживали величезні прибутки на голоді й злиднях болівійських трудящих. Внаслідок недоїдання і каторжних умов праці 30% болівійців умирали, не доживши до тридцяти років. 80% населення Болівії було неписьменне.

Революційні події 1952 р. у Болівії — вибух народного гніву проти жадливої феодально-імперіалістичної експлуатації. Народне повстання 9—11 квітня 1952 р. скинуло уряд великих шахтовласників і феодалів-поміщиків. Влада перейшла до рук

¹ Raul Ruiz Gonzalez, Bolivia. El prometeo de los Andes, B. A., 1961.

² Robert J. Alexander, The Bolivian national Revolution, New Brunswick, New Jersey, 1958.

³ Alberto Ostria Gutierrez, The Tragedy of Bolivia, A people crucified. N. Y., 1959.

⁴ Abelardo R. Villalpando, El problema del indio y la reforma agraria, Potosí, 1960.

⁵ Журн. «Мировая экономика и международные отношения», 1957, № 3.

⁶ Леонид Соболев. Нищий на золотом троне. Болівійський дневник, М., 1962.

⁷ «Revista Jurídica», Cochabamba, Marzo — Dic. de 1953, nos. 63—66, стор. 119—

національної буржуазії в особі партії «Націоналістичний революційний рух». Болівійський народ добився націоналізації рудників великих кампаній, проведення аграрної реформи, виборчих прав для широких народних мас, проголошення демократичних гарантій.

З самого початку уряд НРР почав зволікати із здійсненням демократичних соціально-економічних перетворень, яких вимагали широкі трудящі маси. Болівійська буржуазія боялася народу, що повстав, і не заперечувала проти згоди з аграрною та шахтовласницькою олігархією. Однак широкі народні маси — селянство, робітники, що об'єдналися у профспілковій організації «Болівійський робітничий центр», — виступили за дальший розвиток революції.

Під натиском селянських рухів уряд НРР змушений був 2 серпня 1953 р. видати декрет про аграрну реформу, який було сформульовано дуже радикально. Різні форми безкоштовної праці відмінялися (стаття 177). У 12-й статті декрету проголошувалося знищення феодальних латифундій, які підлягали конфіскації. Приватна власність на землю обмежувалася певними розмірами. Не підлягали конфіскації землі дрібних і середніх власників. Конфіскована понад земельний максимум земля повинна була розподілятися між селянами. Водночас декрет охороняв від конфіскації великі маєтки капіталістичного типу, підводячи їх під категорію «прогресистських» господарств (стаття 35). Конфіскація земель відбувалася шляхом викупу по цінах поземельного опису. Оплата повинна була здійснюватися спеціальними двопроцентними державними бонами, що сплачуватимуться протягом 25 років. Цей же термін було встановлено селянам для виплати вартості одержаної ними землі (статті 156—160). Індійським общинам повинні були повернути землі, відібрані у них з 1 січня 1900 р. Таким чином, у своїй радикальній частині декрет 2 серпня 1953 р. був спрямований на знищення екологічної бази феодального класу поміщиків-латифундистів, на більш раціональний розподіл земельної власності і відкрив шлях для розвитку капіталістичних відносин на селі.

Навколо декрету розгорнулася гостра класова боротьба на селі. Селяни розуміли декрет у революційному дусі і наполегливо боролися за його здійснення. Згідно з заявою голови Національної ради у справах аграрної реформи Аїяла Маркадо, за півтора року після 2 серпня 1953 р. селяни фактично заволоділи тими ділянками землі, які вони раніш обробляли на умовах феодальної оренди, тобто 228 тис. га, або 40% площі, що оброблялася. А за цей час служба у справах аграрної реформи видала всього 763 грамоти на земельну власність⁸. Ці дані свідчать, що селяни, спираючись на декрет про аграрну реформу, самочинно забирали землю, в той час як реформа зверху здійснювалась дуже повільно.

Селяни, втілюючи в життя декрет про аграрну реформу, вели запеклу боротьбу з латифундистами. Поміщики не тільки шукали різних «законних» лазівок, щоб зберегти свої маєтки, вони розгорнули проти селянства білий терор. Так, у березні 1954 р. в м. Кочабамба група озброєних найманців, підкуплених поміщиками, напала на приміщення, де відбувалися збори селян ряду провінцій, присвячені питанням аграрної реформи. У квітні 1954 р. у провінції Даленсе департаменту Оруро поміщики з допомогою збройних загонів зганяли селян з землі і продавали її⁹.

Проведення аграрної реформи означало також класову боротьбу селянства у союзі з робітничим класом проти угодовської і зрадницької політики національної буржуазії в особі НРР. На угоду поміщикам уряд НРР жорстоко переслідував селян, що боролися за своє право на землю. 26 листопада 1954 р. уряд опублікував постанову, що суворо забороняла займатися розподілом землі особам, які не уповноважувалися законом на це. Багато селян було ув'язнено тільки за те, що вони вимагали здійснення аграрної реформи.

Прикриваючись «прогресистською» земельною власністю, власті залишили багато латифундій. Так, у департаменті Ла-Пас близько 70% латифундій були проголошені середніми або «прогресистськими» господарствами. НРР боролася з селянським рухом, але в той же час намагалася підпорядкувати собі селянські організації і міліцію. Болівійська національна буржуазія була слабою в економічному й політичному відношеннях. Щоб удержати владу, їй потрібна була селянська, а також робітничка міліція для придушення реакційних заколотів. З іншого боку, НРР намагалася використати селянські організації і селянську міліцію для боротьби з робітничим рухом. Для проникнення у селянські організації партія НРР використовувала політику розколу — протиставляла селянські організації одну одній, підігрівала міжусобну селянську війну¹⁰.

За умов, коли партія НРР проникала у селянський рух, важливим завданням Комуністичної партії Болівії стала боротьба за селянство як союзника робітничого класу в національно-визвольному русі. Це завдання висунула VI партійна конференція у червні 1954 р. А I національний з'їзд Комуністичної партії Болівії у квітні 1959 р. уже відзначив певні успіхи у роботі серед трудящих, у тому числі селянства.

⁸ Газ. «La Nación, La Paz», 17 лютого 1955 р.

⁹ Газ. «La Nación, La Paz», 24 квітня 1954.

¹⁰ R a u l R u i z G o n z a l e z. Назв. праця, стор. 258, 248.

З'їзд підкреслив, що Комуністична партія «за своєю політикою і складом стала національною силою», але вплив партії ще не відчувається на багатьох основних організаціях трудящих — національних федераціях, конфедераціях і «Болівійському робітничому центрі», де ще залишилися дрібнобуржуазні опортуністи, націоналісти-революціонери, троцькісти. З'їзд накреслив завдання боротьби за демократичний фронт національного визволення — зняття проведення аграрної антиімперіалістичної революції¹¹.

В боротьбі за проведення аграрної реформи болівійському селянству в союзі з робітниками доводилося переборювати не тільки опір північно-американського імперіалізму, який при підтримці уряду НРР став активно проникати у сільське господарство Болівії. Після відкритих виступів проти болівійської аграрної реформи імперіалісти США застосували іншу тактику. Під виглядом «допомоги» Болівії вони заключили з урядом НРР цілий ряд угод, що посилювали залежність болівійської економіки від північно-американського імперіалізму.

Прямі капіталовкладення США у Болівію, незважаючи на невеликий розмір (39 млн. дол.), нині інвестировані у різні сектори економіки і охоплюють усі сторони економічного життя країни¹². На 31 грудня 1960 р. зовнішній борг Болівії, головним чином США, становив 239,6 млн. доларів¹³. Свій вплив на сільське господарство і хід аграрної реформи у Болівії США здійснюють через різні міжнародні організації — Міжамериканську сільськогосподарську службу, Андську місію ООН та ін. Так, Міжамериканська сільськогосподарська служба взяла під свій контроль урядову місію по розподілу сільськогосподарських машин та реманенту і використовувала її не для допомоги заново створеним селянським господарствам, а в інтересах великих сільськогосподарських капіталістів. Машинна станція Міжамериканської служби в департаменті Санта-Крус обслуговувала латифундистів, щоб надати їх феодальним маєткам вигляд «прогресивних» господарств і зберегти їх від конфіскації¹⁴. Під контроль імперіалістів США було поставлено і систему сільськогосподарського кредиту. У 1961 р. США через Міжамериканський банк дали Болівії кредит у 2,5 млн. дол. для розвитку сільського господарства. Метою цього кредиту є дальший контроль США над розвитком болівійського сільського господарства¹⁵. США фінансують діяльність ряду урядових органів, у тому числі Національної ради у справах аграрної реформи. Імперіалісти США виявляють велику увагу до заселення департаменту Санта-Крус. США уклали з болівійським урядом кілька угод про капіталовкладення і будівництво у цьому департаменті.

В результаті багаторічної впертої боротьби селянства і прогресивних сил Болівії за здійснення аграрної реформи селяни лише частково оволоділи землею. За офіційними даними, наведеними президентом Пасом Естенсором у новорічному посланні 1962 р., з часу здійснення аграрної реформи і до 31 грудня 1960 р. селянам було вручено 87 671 грамоту на земельну власність. За 1961 р., до 1 січня 1962 р., було роздано 87 329 грамот на земельну власність. Таким чином, за весь час існування аграрної реформи до 1 січня 1962 р. у власність землю одержали 175 000 селян¹⁷. Якщо взяти до уваги, що під час сільськогосподарського перепису 1950 р. було зареєстровано 482 тис. безземельних селян, то виходить, що землю одержали лише близько 36% безземельних селян (не рахуючи малоземельних).

Економічне становище селян залишилось тяжким. По-перше, розмір одержаної ділянки землі часто дуже невеликий. Якщо у перші півтора року після декрету 2 серпня 1953 р. селяни мали право на одержання в родючій районі 6 га землі, то після закону 17 лютого 1955 р. розмір ділянки було обмежено 0,7 га. З парцеляцією ряду латифундій і появою нової кількості дрібних власників ще більш загострилась проблема мініфундій — карликових господарств.

По-друге, селяни, що одержали землю, не мали жодних засобів для ведення господарства, в них не було сільськогосподарського реманенту, насіння, грошей. Уряд НРР не забезпечував селян технічною допомогою і кредитами. Так, з січня 1955 р. по липень 1957 р. Сільськогосподарський банк надав кредит лише 2163 селянам¹⁸. Організація кооперативів теж не рятувала селян від злиднів. Селянські кооперативи або розпадалися через фінансове банкрутство, або перетворювалися на зняття капіталістичних підприємців. Багато селян, одержавши землю, змушені були йти у найми до поміщиків або сільськогосподарських капіталістів. Раміро Отеро, директор газети «Уніад», органу Компартії Болівії, відзначав у вересні 1958 р., що, хоча селяни до

¹¹ Журн. «Estudios», Montevideo, 1959, N 12, стор. 86—90.

¹² «Panorama Económico Latinoamericano», La Habana, 1961, v. 1, стор. 143.

¹³ «Banco Central de Bolivia. Memoria Anual de 1960», La Paz, 1961, стор. 133.

¹⁴ Журн. «Inter-American Economic Affairs», Washington, vol. 13, Autumn 1959 № 2, стор. 37.

^{15—16} Газ. «Neues Züricher Zeitung», 8 серпня 1961 р.

¹⁷ Газ. «El Diario», La Paz, 1 січня 1962 р.

¹⁸ Robert J. Alexander. Назв. праця, стор. 77.

деякої міри оволоділи землею, економічне становище їх залишається дуже важким¹⁹. Отже, болівійська аграрна реформа не ліквідувала бідності, злиднів селянства, його залежності від багатіїв.

Однак вона змінила соціальне становище селян. Було знищено багато феодалних повинностей, визволено основну масу селянства від кріпосного рабства. Селянство утворювало свої організації, міліцію. Національна конференція трудящих селян у 1960 р. налічувала 1,5 млн. членів. Аграрна реформа викликала революційний ентузіазм селянства. Болівійський письменник Луїс Антесана писав: «Селяни почали відчувати себе вільними... Вони навчилися розмовляти вголос і без страху... Презирливе слово «індієць» зникло... Замість нього з'явилося інше слово — «селянин»²⁰. Аграрна реформа не змогла знищити феодалізм у болівійському селі, але вона дала поштовх розвитку капіталістичних відносин у сільському господарстві.

За даними, наведеними у лотому 1960 р. на з'їзді НРР лідером цієї партії Сілесом Суасо, за період з серпня 1953 р. було конфісковано 1167 землеволодінь. А під час перепису 1950 р. було зареєстровано 4029 великих феодалських латифундій розміром 1000—10 000 га. Отже, феодалських маєтків аграрна реформа торкнулася лише частково. У болівійському орьенте (особливо департаментах Бені, Пандо) здійснення аграрної реформи майже не розпочалося. Там продовжували панувати феодалські латифундії. Багато поміщиків зробили капіталовкладення у свої господарства лише для того, щоб зберегти маєтки. Позицію таких поміщиків добре змалював один латифундист з департаменту Санта-Крус: «Я розчистив кілька гектарів землі за допомогою бульдозерів. Але все це було три-чотири роки тому. Я знаю, що профспілка вже не візьме мою землю, для чого ж її обробляти?»²¹. Ці замасковані латифундисти продовжували застосовувати нелегально систему колонато. Обговорення в законодавчій комісії конгресу нових додатків до декрету про аграрну реформу в кінці 1961 — на початку 1962 р. показало, що в багатьох маєтках застосовують змішану систему колонато та найманої праці²².

Певною мірою аграрна реформа стимулювала розвиток капіталістичних аграрних відносин. Болівійський фахівець з аграрного питання Адалід Бальдеррама писав, що в результаті здійснення аграрної реформи відбувається процес концентрації землі, виникають великі, добре механізовані господарства²³.

В результаті проведення аграрної реформи в Болівії до сільськогосподарського виробництва було залучено нові землі. Але створені аграрною реформою можливості для піднесення сільськогосподарського виробництва ще не використані через саботаж поміщиків, неможливість селянства, непослідовну економічну політику уряду. По багатьох показниках, крім рису і цукрової тростини, за весь період здійснення аграрної реформи не спостерігалось збільшення сільськогосподарського виробництва.

Отже, народне повстання 9—11 квітня 1952 р., в результаті якого було скинуто проамериканську диктатуру великих шахтовласників і феодалів-поміщиків і до влади прийшла національна буржуазія, ознаменувала початок буржуазно-демократичної революції у Болівії. Під прапором квітневої перемоги 1952 р. болівійський народ добився націоналізації рудників великих кампаній, проведення аграрної реформи, надання виборчих прав широким народним масам, проголошення демократичних гарантій, що давали можливість діяти масовим організаціям та народним партіям. Русійними силами болівійської революції були робітничий клас, селянство. Однак керівництво революційним рухом захопила національна буржуазія. Ця обставина, а також підступні північно-американського імперіалізму зумовили половинчатість здійснення завдань буржуазно-демократичної революції у Болівії.

Аграрна реформа — це складова частина революційного процесу у Болівії, результат класової боротьби селянства і всіх прогресивних сил країни. Однак те, що реформу було проведено під керівництвом національної буржуазії, зумовило буржуазну обмеженість аграрних перетворень. В результаті аграрної реформи процес впровадження капіталістичних виробничих відносин у болівійському селі відбувається за рахунок розорення й жорстокої експлуатації малоземельного і безземельного селянства.

«Капіталізм — це шлях народних страждань. Він не забезпечить швидкого прогресу економіки, ліквідації злиднів; соціальна нерівність поглибитися. Капіталістичний розвиток села ще більше розорить селянство»²⁴, — говориться в Програмі КНРС.

У цьому відношенні болівійська аграрна реформа істотно відрізняється від кубинської аграрної реформи, керованої робітничим класом, яка, знищивши напівфеодал-

¹⁹ Газ. «El Popular», Montevideo, 29 вересня 1958 р.

²⁰ Antezana Luis. Resultados de la Reforma Agraria en Bolivia, Cochabamba, 1955, цитується по книзі Alexander R. G., Назв. праця, стор. 75.

²¹ «Inter-American Economic Affairs», Washington, vol. 13, Autumn 1959, N 2, стор. 39.

²² Газ. «El Diario», La Paz, 1 березня 1962 р.

²³ Balderrama Adalid G., La Reforma Agraria y la Experiencia Boliviana, La Paz, 1960, стор. 73.

²⁴ «Матеріали XXII з'їзду КНРС», К., 1962, стор. 335.

ні латифундії, обмежила можливості капіталістичного ведення сільського господарств і стимулювала розвиток сільського господарства на основі суспільної власності.

В історії революційного визвольного руху народів Латинської Америки — болівійська революція займає своє важливе місце. Боротьба болівійського народу за аграрну реформу та інші соціально-економічні перетворення мала революціонізуючий вплив на Латинську Америку і особливо на сусідні з Болівією країни з великим прошарком індійського населення. Північно-американський письменник Р. Александер, який кілька разів був у Болівії після 1952 р., розповідає про випадки, коли індієці з Перу переходили державний кордон і в м. Ла-Пасі заходили до Національної ради у справах аграрної реформи, вимагаючи, щоб їм дали землю. Вони чули, що в Болівії їх братам-індієцям дали землю, і теж хотіли одержати свою долю. Під впливом болівійської аграрної реформи посилювався революційний рух індійського селянства Еквадора. За цих умов аграрна олігархія Еквадора дійшла висновку, що після революційного руху у Болівії краще провести у себе деякі «реформи» зверху. В 1956 р. президент Каміло Понсе лідер консервативної партії, змушений був поставити питання про аграрну реформу.

Доля аграрної реформи та інших соціально-економічних перетворень у Болівії залежить від того, чи зуміє робітничий клас, керований комуністичною партією, у союзі з селянством подолати опір місцевої олігархії, підступи імперіалістів, капітулянтську політику НРР і спрямувати соціально-економічний розвиток країни некапіталістичним шляхом.

О. Т. ГОЛОДНЯК, М. Б. МОРОЗОВ

ПРО ЗАСТОСУВАННЯ КІБЕРНЕТИКИ ПРИ ВИВЧЕННІ ПИТАНЬ ІСТОРІЇ

Інтереси успішного створення матеріально-технічної бази комунізму вимагають підготовки висококваліфікованих істориків, здатних глибоко аналізувати сучасні процеси суспільного життя і робити правильні висновки. Однак слід визнати, що потреба в таких кадрах тепер випереджає темпи їх підготовки.

Це відбувається тому, що бурхливий розвиток науки взагалі та історичних наук, зокрема, з кожним роком загострює суперечність між зрослим обсягом знань, необхідних для підготовки повноцінних спеціалістів, і обмеженою можливістю їх засвоєння, у встановлені для навчання строки.

На сторінках нашої преси все частіше з'являються статті про необхідність різкого підвищення ефективності навчання, про впровадження у навчальний процес кібернетичних приладів, про пошуки нових шляхів управління навчальним процесом¹ і т. д. У цьому відношенні для істориків безперечний інтерес становить стаття Т. І. Роступова «Про програмоване навчання»². В ній розповідається про перші практичні кроки програмованого вивчення технічних дисциплін і створення силами вузу різних зразків кібернетичних приладів для навчання. Висновки і узагальнення, що містяться в статті, а також безпосереднє ознайомлення з роботами і спеціальними машинами, створеними у вузі, дозволяють зробити деякі передбачення про перспективи програмованого навчання в галузі підготовки істориків.

Програмоване навчання, насамперед, не є чимось принципово новим, хоч і передбачає серйозну переробку навчального процесу в бік його поліпшення на основі дидактичних принципів педагогіки, широкого використання і розвитку всього кращого, що є в сучасних методах навчання.

Разом з тим введення програмового навчання є складною проблемою, що охоплює цілий ряд питань, які вимагають розробки оптимальних програм, навчальних посібників, активізації і раціоналізації навчання, підвищення продуктивності праці викладача і студента, створення і впровадження машин, що навчають, і т. д. Розв'язати ці питання можна лише спільними зусиллями представників різних галузей знань і, передусім, філософії, педагогіки, психології, кібернетики, математики та ін.

В даній статті розглядаються в загальному плані окремі питання програмованого навчання, які мають інтерес для істориків.

Програмоване навчання передбачає економічний раціональний відбір навчального матеріалу і логічний послідовний його виклад. Навчальний матеріал поділяється на багато окремих підтем, кожна з них є логічним цілим і подається тому, хто вивчає, цим

¹ Див. статті Л. Ланда. О кибернетическом подходе к теории обучения, журн. «Вопросы философии», 1962, № 9; «Обучение учащихся методом рационального мышления и проблема алгоритмов», журн. «Вопросы психологии», 1961, № 1; «Опыт применения математической логики и теории», журн. «Вопросы психологии», 1962, № 2; М. Чиликин, П. Ионкин, А. Соколов. Высшей школе — новые методы обучения, газ. «Правда», 12 жовтня 1962 р. та ін.

² Див. журн. «Вестник высшей школы», 1963, № 1.

невеликими логічно завершеними частинами, дозами. По усьому предмету, що вивчається, складається алгоритм (логічна схема), яка вказує суворий, науково обгрунтований порядок проходження тем, що забезпечує найбільш швидке їх засвоєння. На основі алгоритмів предметів можливе складання загального алгоритму навчання студентів даного профілю, який може бути запрограмований і перевірений на електронно-обчислювальній машині.

Залишивши на деякий час осторонь інші питання програмованого навчання, відзначимо, що такий підхід до вивчення наук являє для істориків значний інтерес, хоча б тому, що в ньому закладена можливість складання логічних програм для навчання по комплексах предметів історії, зокрема по історії КППС та історії СРСР.

Велике значення має також питання про економний відбір навчального матеріалу викладачами-істориками, які зтикаються з величезною масою фактів, теоретичних узагальнень, що невимоломо нагромаджуються з кожним днем. Візьмемо хоча б один з порівняно молодих предметів історії — історію Комуністичної партії Радянського Союзу. Завдяки невтомній діяльності КППС, її ленінського ЦК марксистсько-ленінська теорія, особливо в останні роки, безперервно збагачується. В документах і матеріалах ХХ, ХХІ, ХХІІ з'їздів КППС, Пленумів ЦК партії дано глибоке теоретичне обгрунтування важливих проблем сучасного етапу комуністичного будівництва. Тільки за останні роки ЦК КППС розробив і втілює у життя цілий ряд важливих заходів у галузі партійного, господарського, державного і культурного будівництва, які, безумовно, мають не тільки практичне, а й теоретичне значення.

Історична наука взагалі і історія КППС, зокрема, ґрунтуються на величезній кількості джерел і літератури. До них, насамперед, відносяться праці основоположників марксизму-ленінізму, матеріали з'їздів, конференцій, Пленумів ЦК КППС, виступи визначних діячів партії, документи братніх компартій, а також посібники, підручники, періодична преса та ін. Без творчого самостійного вивчення цих джерел немислимо глибоке засвоєння історії КППС. Вкрай необхідно допомогти студентів розібратися у великій кількості матеріалів, виявити головні події і факти, осмислити їх у конкретному взаємозв'язку, в якому вони виникли і розвинулись.

Лекція, як основний метод викладання історії у вузах, недостатньо стимулює такий творчий, самостійний підхід до вивчення історії. Будучи порівняно пасивною формою навчання, лекція майже не залишає місця студенту для самостійного активного мислення, а лише вимагає від нього запам'ятовування і запису. У зв'язку з цим, нам здається, історикам-викладачам слід йти по шляху економного відбору матеріалу і подання його в стислому вигляді, створюючи перед слухачами, висловлюючись мовою кібернетики, «проблемну ситуацію».

На наш погляд, при вивченні історії дуже важливо озброювати тих, хто навчається, глибоким розумінням головного, основних закономірностей, тенденцій, взаємозв'язків, вчити студентів творчо застосовувати знання при самостійному аналізі історичних явищ. В лекції «Про державу» В. І. Ленін вказував: «Найбільш надійне в питанні суспільної науки і необхідне для того, щоб дійсно набути навичку підходити правильно до цього питання і не дати загубитися в масі дрібниць або величезній різноманітності думок, які борються, — найбільш важливе, щоб підійти до цього питання з точки зору наукової, це — не забувати основного історичного зв'язку, дивитись на кожне питання з точки зору того, як певне явище в історії виникло, які головні етапи в своєму розвитку це явище проходило, і з точки зору цього його розвитку дивитись, чим дана річ стала тепер»³. Ясно, що такий підхід до вивчення історії привчатиме студентів застосовувати дослідницькі методи. З цієї точки зору ми і повинні, на наш погляд, підходити до питань програмованого навчання і створення відповідних підручників з історії. Оскільки ні підручників, ні досвіду в їх складанні поки що немає, про них можна говорити в найбільш загальних рисах. Програмовані підручники з історії повинні забезпечувати економний і разом з тим глибоко науковий виклад питань історії, давати тим, хто навчається, відправні наукові дані для самостійного осмислення і аналізу матеріалу.

Яскравим прикладом стислого і глибокого наукового викладу є прийнята ХХІІ з'їздом КППС Програма партії. У порівняно невеликій за обсягом книзі дані головні тенденції світового суспільного розвитку. Однак, якщо за стислістю і науковістю викладу Програма КППС може служити прообразом програмованого підручника з історії, то за своєю структурою він повинен мати свої особливості, до яких, на наш погляд, слід віднести: виклад матеріалу невеликими дозами, що відповідають алгоритму навчання; наявність раціональних відсилок до джерел для більш глибокого вивчення матеріалу; постановку логічних запитань, які передбачають при відповіді глибоке осмислення вивченого матеріалу; нарешті, наявність у якійсь частині підручника коротких відповідей на поставлені питання для самоконтролю студентів. Відповіді на поставлені питання можуть бути дані у спеціалізованому довіднику, що додається до підручника.

Така структура, на наш погляд, допоможе забезпечити підвищення активності студентів під час вивчення історії і дасть можливість застосовувати при навчанні кібер-

³ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 420—421.

нетичні навчаючі прилади. Хоча програмоване навчання у принципі можливе без навчаючих машин, проте тільки при широкому застосуванні спеціальних кібернетичних приладів, які значно полегшують працю викладача і студента, воно дає необхідний ефект.

Певні особливості, на наш погляд, повинні мати і алгоритми курсу історії. Цілком зрозуміло, що матеріал з історії повинен викладатись в строгой послідовності, а історик не може його переставляти, як це робить, скажімо, викладач математики. Тому в основу алгоритму курсу історії мусить бути покладена науково обгрунтована періодизація, що подана в існуючих підручниках. Мова може йти про певну алгоритмізацію, яка передбачає хронологічну послідовність викладу матеріалу лише в межах теми і дози, а також при суміщенні предметів історії і складанні загальних алгоритмів навчання студентів істориків. Отже, ми в загальних рисах розглянули питання про програмовані посібники і алгоритм з історії, що становить першу головну умову програмованого навчання.

Другою важливою умовою програмованого навчання є використання у навчальному процесі спеціальних кібернетичних приладів. Це питання викликає серед деяких товаришів різні сумніви, недовір'я. На наш погляд, така точка зору зовсім не обгрунтована. Кібернетичні прилади вже вторгаються в науку, в навчальний процес. Нині існують кібернетичні інформаційні прилади, які дозволяють з мільйонів різнорідних інформацій протягом кількох секунд підібрати головне. Цінність таких машин для істориків, особливо дослідників, очевидна.

Відомі радянські вчені А. Колмогоров, В. Глушков і чехословацький академік Е. Кольман висловились на користь того, щоб кібернетичні методи застосовувати для аналізу суспільних явищ. Поява універсальних машин та інформаційних приладів дозволяє моделювати в інформаційному плані будь-які сторони діяльності людини.

Деяка машинізація навчання історії почала впроваджуватися вже давно з застосуванням так званих технічних засобів: кіно, радіо, діафільмів, магнітофона і т. д. Однак існує принципіальна відміна цих засобів від кібернетичних навчаючих приладів.

Технічні засоби можуть бути використані тільки для прямого зв'язку, тобто для інформації тому, кого навчають. Головна особливість кібернетичних приладів полягає в тому, що вони забезпечують зворотний зв'язок — контроль викладача за ходом засвоєння матеріалу, що викладається, і внутрішній зворотний зв'язок — самоконтроль і самостійна обробка теми, що навчається, навчального матеріалу. Здійснення цих видів зв'язку має найважливіше принципіальне значення, тому що робить навчальний процес активним з боку студента і керованим з боку викладача.

Уже тепер створено немало кібернетичних приладів, які застосовуються у навчальному процесі, на жаль, поки що під час вивчення технічних і спеціальних дисциплін, а не історії. Проте детальне ознайомлення з ними дозволяє твердити, що вони можуть застосовуватися і при вивченні історії. Так, зараз створено понад два десятки різних кібернетичних приладів для навчання, контролю знань, перевірки контрольних робіт, екзаменів, заліків і т. д.

Наприклад, сконструйовано універсальну машину для навчання і контролю і малій кібернетичній прилад. Машина, працюючи в першому режимі, видає інформацію у вигляді лекції, бесіди, яка супроводжується показом на екрані проектора схем, діаграм і т. д. По ходу лекції тим, хто навчається, ставляться контрольні запитання, щоб вияснити ступінь засвоєння матеріалу. В міру необхідності окремі запитання повторюються.

У другому режимі навчання інформація видається з проектора у вигляді мікрофільму, який супроводжується поясненням. Майже кожний кадр мікрофільму містить контрольні запитання. Тільки після правильної поради студенту демонструється наступний кадр для вивчення. Особливість цього режиму роботи машини полягає в тому, що темп навчання в цьому випадку повністю відповідає здібностям кожного студента. Швидкість подання матеріалу регулюється самим студентом, що дозволяє в процесі навчання виявити найбільш здібних студентів, які можуть пройти програму швидше за інших.

В третьому режимі машина використовується для перевірки знань. Вона ставить запитання. Відповіді студенти подають у звичайній формі, потім вона кодується. Програмування відбувається автоматично. Якщо той, хто навчається, під час підготовки відповіді зазнає труднощів, він може звернутися до машини за «допомогою». Машина видає на екрані «навідні запитання». У вказаних трьох режимах машина ставить студентів оцінку. Нарешті, в четвертому режимі роботи машина може допомогти тому, хто навчається, під час самостійної роботи. За вимогою вона видає необхідні довідки або вичерпну консультацію.

Уже цей, дуже короткий опис можливостей машини дозволяє вважати, що вона може бути використана для вивчення історії. За її допомогою може бути забезпечено добре унаочнення лекції, бесіди. Очевидну користь може дати устаткування цими машинами кабінетів історії. Студенти зможуть у будь-який час самостійно відробити з допомогою машини матеріал, що цікавить їх, проконтролювати свої знання або одержати консультацію. Для індивідуального навчання машина має навушники.

Проведені дослідження показують, що навіть проста переробка звичайної лекції, з точкою зору економічного викладання матеріалу, дозволяє скоротити її приблизно в три рази. Для більш глибокого вивчення в кінці кожної дози навчального матеріалу доцільно відсилати студента до раціонально відібраних першоджерел, які машина може видати у вигляді тексту або зображення, і ставити контрольні запитання. Механіка відповіді на запитання, що містять цифровий матеріал, не викликає труднощів: студент має лише натиснути відповідні кнопки. Найважче ставити логічні запитання для зворотного зв'язку.

Наявні кібернетичні прилади переважно дозволяють ставити запитання, що вимагають коротких відповідей «так», «ні», або дають можливість «багаторазового вибору», коли з кількох відповідей на запитання тільки одна є правильною. Це зручно під час вивчення технічних і спеціальних дисциплін. Однак під час вивчення історії постановка альтернативних запитань, за небагатьма винятками, непотрібна. У зв'язку з цим історикам, очевидно, слід іти по лінії постановки кількох позитивних відповідей, з яких одна найбільш повно виражає суть матеріалу, що вивчається. В такому випадку, якщо студент обирає не кращу відповідь, машини повинні дати йому відповідне роз'яснення.

Дещо більшю можливістю для постановки контрольних запитань дає вищезгаданий маллий кібернетичний прилад. Він дозволяє не просто вибирати відповідь, а складати її. Можна запропонувати такий варіант заняття з історії в класі, обладнаному цими машинами. Викладач читає лекцію або проводить бесіду. Коли потрібно, він включає апарат, який видає на екран ілюстративний матеріал, контрольні запитання або вихідні дані для складання відповідей. Перед постановкою запитань можуть бути наведені посилання на першоджерела або програмний посібник із зазначенням сторінок. Одержавши запитання, студенти складають відповіді. На пульті викладача проти призвища кожного студента з допомогою лампочок висвічується хід виконання завдання; в міру потреби викладач включає світлове табло, кожний з тих, хто навчається, може бачити, наскільки успішно він справився з поставленим запитанням.

В обох випадках викладач залишається центральною фігурою навчального процесу. З допомогою кібернетичного приладу він одержує можливість безперервно слідкувати за тим, як працює студент, як він засвоює матеріал, і, на основі цього, удосконалювати навчальний процес. Працюючи біля машини, студент найекономічніше використовує час.

Певний інтерес для програмового вивчення історії становить використання універсальних електронно-обчислювальних машин. У цьому випадку один з варіантів навчання може виглядати так. Той, хто навчається, одержує від машини завдання на вивчення матеріалу і запитання, на які він повинен відповісти. За допомогою програмованого підручника або кібернетичного приладу студент вивчає його і вводить свої відповіді в машину. Якщо він виконав завдання правильно, то машина дає нове завдання. Якщо він помилився, машина робить аналіз помилки, вказує студентові, на що треба звернути увагу або де шукати помилку.

Диалог людини з машиною відбувається у письмовій формі за допомогою апарата СТ. Такий варіант розроблено для розв'язання радіотехнічних завдань і для вивчення іноземної мови. Але на даному етапі він ще має недоліки. Зокрема, не досить зручне введення в машину за допомогою телеграфного апарата, який дає шум. Крім того, на сьогоднішній день розроблені алгоритми для навчання 1—2 чоловік, а електронно-обчислювальну машину доцільно використовувати для одночасного індивідуалізованого навчання великої кількості студентів.

Незважаючи на ці недоліки, електронно-обчислювальні машини вже зараз можуть зробити велику послугу історикам при перевірці оптимальності алгоритмів навчання. Можна гадати, що в найближчі місяці будуть розроблені більш ефективні засоби використання електронно-обчислювальних машин для програмованого вивчення історії.

Вже розроблено введення в електронно-обчислювальну машину за допомогою клавішного приладу, створеного Інститутом кібернетики АН УРСР. У Київському вищому інженерному радіотехнічному училищі проводяться роботи по створенню комплексу на базі електронно-обчислювальних машин широкого призначення для занять з 20—25 особами, що навчаються, у спеціально устаткованому класі. На кожному робочому місці встановлюється пульт управління, прилад сигналізації та відображення. Натиснувши кнопку, студент одержує зображення навчального матеріалу або завдання. Виконавши його, студент вводить розв'язання в електронно-обчислювальну машину, яка оцінює результат і подає сигнал-оцінку.

При потребі той, хто навчається, натиснувши кнопку, може запросити у машини допомогу.

Слід мати на увазі, що вказані роботи поки що проводяться в основному для навчання технічним і спеціальним дисциплінам. На наш погляд, при розробці навчаючих машин з історії головна увага повинна звертатись на забезпечення якісного зворотного зв'язку, прикладом якого стосовно до вимог вивчення історії є логічна відповідь студента у довільній формі. Машин, що забезпечують такий ідеальний зв'язок, на жаль, поки що немає. Але сподіваємось, що такі кібернетичні прилади будуть створені, про що свідчать цікаві роботи Інституту кібернетики АН УРСР під керівництвом

академіка В. Глушкова по розробці читаючих автоматів і кібернетичних машин з програмами, що самоорганізуються.

Розробка таких кібернетичних приладів є дуже складним завданням. І якщо проблема створення читаючих автоматів, які можуть використовуватися як ввідні прилади, майже вирішена⁵, то проблема створення кібернетичних машин з програмами, що самоорганізуються і вимагають великого обсягу пам'яті машини, є питанням більш або менш віддаленого майбутнього. Можна сподіватися, що цікаві дослідження як радянських, так і зарубіжних вчених у галузі біоніки, моделювання нейронів прискорять розв'язання цієї проблеми.

Можна не сумніватися, що з часом історики матимуть у своєму розпорядженні машини з програмами, що самоорганізуються, автомати, які читають і розпізнають мову, та інші кібернетичні прилади, що дозволяють повністю розв'язати завдання автоматизації вивчення історії. Але ми повинні не чекати створення ідеальних кібернетичних машин, а активно включатися до розробки питань програмованого навчання з використанням кібернетичних приладів, які вже є. Це дозволить нагромадити необхідний досвід, виробити певні вимоги до кібернетичних приладів, що вже є, і намітити шляхи їх удосконалення з точки зору вивчення історичних дисциплін.

Користь від введення програмованих методів вивчення історії з застосуванням кібернетичних приладів очевидна. Застосування цих методів підвищить роль викладача у навчальному процесі, активність студентів і створить необхідні умови для розроблення логіко-математичної теорії навчання і оптимальних методів управління навчанням.

Все це дозволить чекати кращого засвоєння студентами зростаючого обсягу знань, більш продуктивного використання учбового часу і скорочення строків навчання, активного оволодіння методами самостійного мислення, максимального стимулювання індивідуальних здібностей і талантів для формування істориків вищої кваліфікації.

Впровадження програмованого навчання є складним процесом, який вимагає великих зусиль по перегляду підручників, створенню найсучасніших навчальних машин і алгоритмів. Уже тепер, на наш погляд, доцільно ретельно розглянути питання про шляхи впровадження програмованого вивчення питань історії.

⁵ Інститутом кібернетики АН УРСР створено дослідні зразки автоматів, що читають друкований і машинописний текст. Успішно йдуть роботи по створенню автоматів для зчитки рукописного тексту.

До історії міст і сіл Радянської України

ІНДУСТРІАЛЬНИЙ ЧЕРВОНОГРАД

Червоноград — місто обласного підпорядкування Львівської області, основний індустріальний центр південної частини Львівсько-Волинського кам'яновугільного басейну, вузловий пункт залізниці і шосейних доріг, віддалений від Львова на 70 км. Червоноград складається з Старого і Нового міст, розташованих над р. Західним Бугом і його притокою Солокією. Місту підпорядковані шахтарські селища міського типу Гіряк і Соснівка.

Поселення-містечко було засноване у 1692 р. в західній частині помістя Новий Двір і назване Кристинополем. Панам Потоцьким, які володіли багатьма українськими землями від Умані і Тульчина до Кристинополя і Тартакова, належало 70 міст, 1 тис. сіл і 400 тис. кріпаків. У XVIII ст. Потоцькі побудували в Кристинополі католицький монастир бернардинів (1695 р.) і уніатський монастир василіан (1763 р.), великий палац, держали для охорони добре озброєне військо.

У середині XIX ст. частина маєтків Потоцьких довкола Кристинополя перейшла у володіння графа Вісневського. Він мав у містечку 313 підданих, які в основному були безземельними дрібними ремісниками й торгівцями. Їх панщинні повинності становили 80% оброку-чинша, а решту — піші роботи і данини. За панщинні повинності було встановлено викуп 4280 флоринів. За даними перепису 1869 р., у 355 дворах жило 3249 душ населення. В містечку поміщику належали невеликий млин і гуральня. З побудовою першої мостової дороги, яка в 1875 р. зв'язала Кристиніопіль з Жовквою (Нестеровом) і Львовом, кілька лихварів торгували продуктами сільсько-го господарства.

З побудовою залізниці Рава Руська — Кристиніопіль — Сокаль (1884 р.) і Кристиніопіль — Сапіжанка (1915 р.) в містечку виникло лісопилне і лісохімічне підприємство лихварів Лемпартів. На підприємстві працювало 250 робітників. Річний оборот підприємства в 1936 р. становив 1 млн. золотих. Кристиніопільські робітники, яких жорстоко експлуатували Лемпарті, не раз страйкували. Найбільший страйк відбувся у жовтні 1937 р.; він тривав два тижні і закінчився перемогою робітників.

У 1900 р. в містечку жило 3592 чоловіки, а в 1931 р. — 3090. У 1823 р. тут було засновано початкову школу, яку в 60-х роках реорганізовано у двокласну. Але, незважаючи на це, навіть у кінці XIX ст. 82% населення містечка було неписьменним. В останні роки панування буржуазної Польщі почала працювати семикласна школа, в якій 11 вчителів навчало 600 дітей. Один лікар і дві повитухи обслуговували не лише населення містечка, а також і довколишні села — всього 25 тис. чоловік.

У 1939 р. по річках Західний Буг і Солокія пройшов державний кордон СРСР і все Забужжя, в тому числі і Кристиніопіль, не були возз'єднані з Радянською Україною і опинилися під гнітом німецьких фашистів, які зруйнували містечко, замордували $\frac{4}{5}$ населення і демонтували залізницю. У 1944 р. Кристиніопіль був визволений Радянською Армією і приєднаний до Польської Народної Республіки. В 1951 р. за добровільним договором між СРСР і Польською Народною Республікою, Забужжя і в тому числі Кристиніопіль був приєднаний до складу Львівської області Української РСР. Кристиніопіль було заново заселено і перейменовано в місто Червоноград. У 1953 р. в наспіх відбудованих 300 будинках жило 1750 душ населення, з яких значна частина працювала спочатку в колгоспі ім. Жданова, а після ліквідації в зв'язку з включенням його території до міста — в промисловості.

З 1954 р. почалася відбудова і планове будівництво Червонограда. Розташування міста на південній околиці басейну і одночасно вузлове з'єднання магістральних шляхів стало передумовою розвитку нового індустріального центру. Поблизу Червонограда розміщені Межирицьке і Забузьке кам'яновугільні родовища, які поступово освоюються. Запаси цих родовищ становлять 70% запасів усього кам'яновугільного басейну.

Зростає й розвивається нове індустріальне місто. Нині переважна більшість його населення — це шахтобудівники, індустріальні будівники та шахтарі.

В 1956 р. вступила в дію перша черга заводу залізобетонних виробів — важливого підприємства індустріального міста. Зараз на ньому працює 600 робітників, які виробляють 35—40 тис. кубометрів залізобетонних виробів для будівництва нових тюрбингових шахт і багатопверхових будинків.

Другим великим підприємством міста є деревообробний комбінат з 250 робітниками, будівництво якого закінчилося в 1959 р. Річна потужність його — 30 тис. кубометрів розпиленої деревини.

З інших промислових підприємств можна назвати центральні електромеханічні майстерні, промисловий і побутовий комбінати, хлібопекарню потужністю 30 т хлібовиробів на добу, де працює 1000 робітників.

Будівництво в районі міста і шахт здійснюють два будівельні і два будівельно-монтажні управління, де працює понад 2000 робітників. У 1959 р. серед них було 800 раціоналізаторів. Внаслідок реалізації їх пропозицій держава зекономила 8 млн. крб.

Будівництво шахт і житлових будинків дедалі зростає. Крім восьми новозбудованих шахт проектною потужністю 4,6 млн. т у рік, які вступили в дію в 1958—1962 рр., будуть ще й нові. Всі вони дадуть у 1965 р. 6 млн. т кам'яного вугілля, що становитиме 60% продукції всього Львівсько-Волинського басейну. З новозбудованих шахт першостком вважається Великомоствська № 2, яка вступила в число діючих наприкінці 1957 р. На цій шахті комбайнерська прохідна бригада під керівництвом інженера В. П. Ліхіна в 1957 р. перевершила всесоюзний рекорд, встановлений у 1954 р. на шахті ім. Челюскінців у Донбасі. Через рік вступила в дію Великомоствська шахта № 1. В 1959 р. ці дві нові шахти дали 600 тис. т вугілля, а в 1960 р. досягли проектною потужності. Зараз вугільна промисловість розвивається і в місті.

У День шахтаря 27 серпня 1961 р. прохідницька бригада Героя Соціалістичної Праці І. Н. Чуркіна, будівельне і будівельно-монтажне управління на честь ХХІІ з'їзду КППС на три місяці раніше строку закінчили будівництво Червоноградської шахти № 1. На околиці міста виріс повністю механізований новий гігант — сьома на Львівщині і п'ятнадцята Львівсько-Волинського кам'яновугільного басейну шахта потужністю 2 тис. т на добу і 600 тис. т — на рік. Це — перша шахта, яка освоює нове родовище басейну — Забузьке.

Житлове будівництво за 1953—1959 рр. зросло в 20 разів у порівнянні з попередніми роками. Фактично заново побудовано місто Червоноград. Поряд з ним вирости нові гірничі селища Гірник і Соснівка, розташовані за 5—10 км на південь від міста. У Червонограді за 1953—1962 рр. здано житлової площі 185 тис. квадратних метрів і 6000 квартир, а в суміжних гірничих селищах — 100 тис. квадратних метрів і 2200 квартир.

За цей же час побудовано в місті 35 магазинів і їдалень, 10 шкіл, ясел і садків, у двох селищах — 21 магазин і 14 шкіл, ясел і садків.

Місто зростає з кожним днем. Його територія збільшилась з 185 га у 1931 р. до 1030 га у 1960 р. за рахунок давніх підміських сіл Нового Двора і Ключова. На ключовських полях, на північній околиці, вирости Нове місто. Замість брудних і вузьких вулиць і маленьких хаток вирости нові квартали з асфальтованими і озелененими вулицями й будинками з усіма комунальними послугами.

За переписом 1959 р. у Червонограді налічувалося 12 240 чоловік населення, а на початок 1963 р. — 25 тис. Згідно з планом, у 1965 р. тут житиме 40 тис. населення.

Крім великих індустріальних, у Червонограді відбулись і великі культурні зрушення. Зараз у місті дві 11-річні, 8-річна й початкова школи, школа-інтернат і дві школи робітничої молоді. Лише три школи поки що працюють у старих приміщеннях, всі інші мають нові, світлі, просторі й добре обладнані приміщення. У школах працює 170 чоловік педагогічного персоналу і навчається 5410 учнів. За роки Радянської влади в школах здобули освіту 700 хлопців і дівчат, з яких переважна більшість залишлась працювати у рідному місті.

У 1956 р. в Червонограді організовано філіал Ново-Волинського гірничо-будівельного технікуму, в якому навчається 250 молодих спеціалістів, техніків промислового і громадського будівництва і будівництва гірничих підприємств.

Крім цього, Червоноградський учбово-курсовий комбінат за 1953—1962 рр. випустив 22 тис. кваліфікованих робітників, які навчалися з відривом і без відриву від виробництва. Трудящі міста мають усі умови для культурного відпочинку. Широку діяльність розгорнув побудований у 1960 р. палац культури. В ньому працюють університет марксизму-ленінізму (філіал Львівського), народний університет, 12 гуртків художньої самодіяльності, шахтарський ансамбль пісні й танцю, студія образотворчого мистецтва. В місті 5 бібліотек для дорослих і молоді, в яких 13 тис. читачів користуються книжковим фондом, що налічує 80 тис. примірників. У 1954 р. побудовано кінотеатр на 420 місць. В місті працює літературне об'єднання ім. В. Бобинського (1898—1938), радянського поета і колишнього члена КПЗУ, уродженця Кристинополя.

Для подання медичної допомоги в місті в 1957 р. організовано медично-санітарну частину, у якій в семи клінічних відділах з 350 ліжками працює 650 осіб медичного персоналу, з них 87 лікарів.

65 промислових, продовольчих, книжкових та інших магазинів, 40 їдалень і буфетів, дві лазні і готель на 100 місць обслуговують населення міста.

В місті великий транспортний рух. З автобусної станції відправляється за добу 120 автобусів до різних міст і сіл. Крім цього, багато автобусів курсує на шахти і промислові підприємства. Залізнична вузлова станція відправляє багато пасажирських поїздів і вантажних ешелонів.

Велике значення для підйому індустріального розвитку кам'яновугільного басейну мали поради і вказівки М. С. Хрущова, зроблені ним під час перебування у Червонограді в серпні 1956 р.

Батьківщина високо оцінила самовіддану працю трудівників міста. В 1957 і 1958 рр. група гірників і будівельників басейну була нагороджена орденами й медалями. Звання Героя Соціалістичної Праці одержали В. О. Байда, В. М. Борець і І. Н. Чуркін. Нове, соціалістичне життя міцно увійшло в свідомість і побут червоноградців.

В. П. ОГОНОВСЬКИЙ

МИНУЛЕ І СУЧАСНЕ СЕЛА ДУБОВИЧІ

Дубовичі — одне з найстародавніших і найбільших сіл у Крелевецькому районі, Сумської області. Воно розкинулось у мальовничій долині р. Ретик, серед пишної зелені столітніх дубів та розкішних садів. Мальовничі пейзажі села та його околиць нагадують українські села, які так яскраво і художньо змалювали Т. Г. Шевченко і М. В. Гоголь.

Вперше Дубовичі згадуються у друкованих джерелах і пам'ятках XVII ст.¹.

Тяжким, безправним і безрадісним було життя селян Дубовичів до Великої Жовтневої соціалістичної революції. Їх пригноблювали цесероніймейстер двору його величності В. П. Кочубей і камер-юнкер П. В. Кочубей. Цим магнатам належало 3 тис. дес. кращої землі, а рештою земельних угідь володіли місцеві куркулі. З ранку до пізнього вечора дубовицькі наймити і бідняки змушені були гнути спину на полях поміщиків Кочубейів та куркулів.

Багато дубовичан кидали своє рідне село і йшли на заробітки в далеку Таврію, Херсонщину або на Кубань, а також у різні місцевості на лісорозробки. Злидні, голод і хвороби були постійними супутниками дубовичан. На селі панували безпросвітна темрява, відсталість і неписьменність, бо до революції тут була єдина церковно-приходська школа, в якій працювали два вчителі і навчалось лише 40—50 дітей.

По-новому зажило село після перемоги Великого Жовтня. На неозорих ланах місцевої артілі ім. К. Маркса вирощуються високі врожаї різних культур і успішно розвивається високопродуктивне тваринництво. Це багатогалузеве колективне господарство очолює досвідчений спеціаліст сільського господарства П. В. Шпаченко, колишній головний агроном Глухівського райсільгоспвідділу.

У колгоспі багато років сумлінно працює знатна свинарка К. Ковальчук, яку за високі показники в роботі нагороджено орденом Леніна. Її послідовниця Є. Фесенко за 1962 р. одержала по 35 ділових поросят від кожної закріпленої за нею свинюматки. За це її ім'я занесено на «Дошку пошани».

Колгоспники живуть заможним радісним життям. У центрі Дубовичів височить двоповерховий з паровим опаленням будинок культури з залом для глядачів на 600 місць і 21 кімнатою для масової роботи та гуртків художньої самодіяльності. Більшість картин, портретів і панно, які прикрашають це приміщення, створено місцевим художником-любителем І. Юрченком.

В селі велика двоповерхова середня школа, простора лікарня, амбулаторія, аптека, родильний будинок, зооветеринарний пункт, пошта, ощадна каса, електростанція, звукова кіноустановка, потужний радіовузол, магазини, буфет, млин, цегельний завод, чудовий парк культури і відпочинку, стадіон, великий фруктовий сад і пасіка. З допомогою артілі колгоспники побудували багато красивих і зручних житлових будинків. Електрика, радіо, книжки, журнали і газети міцно ввійшли в побут колгоспників. Усе це принесли трудящим селянам Радянська влада і самовіддана праця на полях і фермах. За останні роки колгоспники на свої трудові заощадження придбали десятки мотоциклів, сотні велосипедів, багато радіоприймачів, фотоапаратів, меблі. Зростають і запити селян на твори літератури й мистецтва.

За роки Радянської влади місцева школа випустила не одну тисячу юнаків та дівчат з освітою за 7—10 класів. Близько 1500 дубовичан одержали вищу і середню спеціальну освіту з різного фаху (вчителі, агрономи, лікарі, інженери, техніки, зоотехніки, ветлікарі, юристи, артисти, викладачі музики та ін.). Багато місцевих колгоспників набули масових кваліфікацій і стали трактористами, комбайнерами, механізаторами, шоферами, електриками, радистами, кіномеханіками. Кілька дубовичан стали кандидатами наук. У місцевій середній школі більшість учителів — дубовичани.

Дубовичі дали нашій країні відомого конструктора опалювальних котлів Д. Й. Мажугу, який у минулому був пастухом. Ще в 1913 р. на Всеросійській виставці Мажуга одержав за свої котли премію і диплом I ступеня. Але лише після Великого Жовтня на всю широчінь проявились великі здібності цього талановитого конструктора-самоука. Його конструкторською роботою зацікавився В. І. Ленін. З ініціативи Володи-

¹ А. Лазаревский. Описание старой Малороссии, полк Нежинский, т. II, К., 1893, стор. 393.

мира Ілліча Рада Народних Комісарів у 1922 р. передала в розпорядження Д. Й. Мажуги 5 млн. крб. золотом для організації серійного випуску котлів, призначених для опалювання комунальних підприємств і великих будинків. Так на околиці Дубовичів виникла Всесоюзна експериментальна майстерня, яка не один десяток років випускала опалювальні котли системи Мажуги. Д. Й. Мажуга також сконструював безнасосну станцію для зрошення. Помер Данило Йосипович у березні 1962 р., трохи не доживши до 80 років. Члени сім'ї Д. Й. Мажуги також стали знатними людьми. Син Віктор — кандидат технічних наук, написав понад 10 наукових праць; син Олександр — інженер-енергетик одного з московських заводів; дочка Антоніна закінчила аспірантуру Інституту іноземних мов і зараз працює науковим співробітником.

Здобули освіту і сини колишнього наймита І. К. Сушенка: Олексій — інженер-будівельник, Данило — науковий працівник Інституту зв'язку, Сергій — офіцер Радянської Армії. Син колгоспниці М. Гончаров — кандидат технічних наук. На Уралі споруджує корпуси заводів, палаців культури і житлових будинків архітектор М. Федоряко. У Мінську працює заслужений артист республіки, соліст Білоруського оперного театру дубовичанин Г. Федоряко. Дубовичанка В. Власенко закінчила Московську музичну школу і працює викладачем музики і співів. Дубовичі дали нашій країні і трьох Героїв Радянського Союзу: М. Горбача, І. Лесика та І. Власенка. Діти колишніх дубовичьких наймитів і бідняків стали господарями своєї долі. Радянська влада відкрила їм усі шляхи до знання і освіти. У Москві і Ленінграді, Одесі і Мурманську, Харбаровську і Мінську — всюди будують комунізм вчені, інженери, архітектори, агрономи, лікарі, вчителі з с. Дубовичі. Тисячами ниток зв'язані Дубовичі з різними кутками нашої неосяжної Батьківщини.

У Будинку культури є велика бібліотека і добре обладнаний читальний зал. Багато дубовичан беруть участь у роботі різних гуртків художньої самодіяльності, у селі є хор і духовий оркестр. Гуртки художньої самодіяльності виступають з концертами й виставами не лише в своєму селі, а періодично виїжджають і до сусідніх сіл.

Славляться Дубовичі і своїм фізкультурним колективом «Колгоспник». Спортсмени села завоювали багато районних і обласних рекордів і мають чимало грамот за високі показники в змаганнях.

Дубовичі повністю електрифіковані і радіофіковані. Як тільки ввечері спалахують вогні колгоспної електростанції, у Палац культури поспішають молодь і літні колгоспники. Вони слухають лекції і концерти, читають газети і журнали, проглядають кінофільми, спектаклі. Дубовичани справедливо називають свій Палац культури колгоспним університетом. У селі виходить друкована багатотиражна газета «До комунізму», по місцевому радіо виступають керівники партійної організації, колгоспу, сільради, правління споживчого товариства, школи.

Культурне життя сучасних Дубовичів ніяк не назвеш сільським у старому розумінні цього слова. Нема більше старого села, в центрі якого стояли церква, шинок, будинки попа, урядника, старости і куркулів. Є нове, радянське село! Під сонцем Конституції СРСР на всіх ділянках сьгоднішніх Дубовичів кипить і вирує творча робота. Урочисто звучать над новими Дубовичами радісні пісні про світле і щасливе життя вільних радянських людей.

Я. О. КРИВКО

НАФТОВИКИ БОРИСЛАВА В РОКИ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ

Мирне життя нашого народу було порушено розбійницьким нападом німецько-фашистських загарбників на Радянський Союз 22 червня 1941 р. Смерть, руїни, рабство несли гітлерівські окупанти.

Вдершись у Борислав 1 липня 1941 р., фашисти вирішили насамперед примусити населення вести в експлуатацію свердловини, щоб мати більше нафти й нафтопродуктів для смертоносних машин. Але нелегко було окупантам добитися цього. Погрози, знущання і навіть вбивства не залякали нафтовиків-патріотів, відданих Радянській владі. Вони саботували розпорядження німецьких властей, зривали їх плани.

Фашисти силою зброї зганяли людей на промисел, але вони працювали абияк, псували устаткування на свердловинах, закидали їх стволи землею. Високодебітні свердловини так і не були введені в дію.

Гітлерівці по-варварському нищили природні багатства. За час окупації вони пробурили в Бориславі 123 неглибокі свердловини. Роботи проводилися по-хижацькому, що призвело до дальшого різкого падіння пластового тиску і обводнення багатьох інших свердловин¹.

¹ «Архів управління «Бориславнафта» (м. Борислав). Геологічний звіт за 1944 рік», стор. 7.

Німецько-фашистські окупанти завдали великих матеріальних збитків народному господарству й культурі Борислава. Вони знищили багато нафтових свердловин, серед них 18 високодебітних, виробничі приміщення, у тому числі приміщення заводу, що виготовляв механічне обладнання для підприємств тресту «Укрнафтовидобуток», електростанцію, 835 житлових будинків², а при відступі випустили на землю близько 5 тис. т нафти³ і підпалили кілька нафтових вишок з метою викликати пожежу в усьому місті. Ризикуючи життям, нафтовики зуміли побороти вогонь і не допустити пожежі. Загальна сума збитків, завданих загарбниками промисловості, комунальному господарству, школам, культурно-освітнім і лікувальним установам Борислава, становить 113 395 998 крб.⁴

В роки окупації нечуваних розмірів набули свавілля й дикі розправи гітлерівців та їх прихвостнів — українських буржуазних націоналістів — над мирним населенням.

Кати розстріляли 12 тис. ні в чому не винних жителів міста, вигнали на каторжні роботи до Німеччини понад 2 тис. чоловік⁵. Сотні бориславців було кинуте в концентраційні табори Майданека, Бухенвальда, Освенціма.

Отже, за роки окупації гітлерівські варвари разом з своїми наймитами — буржуазними націоналістами — завдали величезної шкоди продуктивним силам нафтового Борислава. Нафтова промисловість була доведена до стану далеко гіршого, ніж напередодні визволення Борислава від білополяків та місцевих експлуататорів.

Найбільш свідомі робітники чимало зробили для врятування промислового устаткування від німецьких фашистів. В умовах жорстокого терору кращі сини народу проводили політичну роботу серед трудящих Борислава, вселяючи в них віру в неминучу перемогу радянського народу над німецько-фашистськими окупантами. В Бориславі діяла секція Народної гвардії ім. І. Я. Франка.

Коли гітлерівці почали вивозити устаткування нафтопромислів, робітники робили все можливе, щоб врятувати його. Нафтовик В. М. Патин, нині оператор першого промислу, розповідає: «Я весь час ухилявся від роботи на промислах. Але коли почув, що гітлерівці хочуть вивезти устаткування і механізми, вирішив вийти на роботу. Я розумів, що, коли гітлерівцям вдасться виконати свій намір, промисли важко буде швидко привести в дію після визволення»⁶.

В. Патин, Й. Сас та інші провели роботу серед своїх товаришів. Нафтовики ховали діюче устаткування в лісі або закопували в землю, а окупантам залишали стару, переважно не діючу техніку. Робітники Пробульський і Стехван заховали 30 магнето, Кравчук — деталі від токарних верстатів, Чернецький — арматурне обладнання від 15 котлів кочегарок, Кардаш — 6 манометрів. Все це вони здали на промисли в перші дні визволення міста від німецьких окупантів⁷.

Бориславці, як і всі трудящі, які тимчасово потрапили у німецьку окупацію, не мирилися з фашистськими порядками, чинили їм всілякий опір. Вони глибоко вірили, що велика сім'я народів Радянського Союзу, спляча непорушною дружною, прийде на допомогу. І цей радісний час настав.

Розвиваючи наступ, радянські війська 7 серпня 1944 р. визволили Борислав від німецько-фашистських загарбників. А наступного дня відбулася господарська нарада з питань про негайне відновлення роботи промисловості⁸. Завдяки невтомній праці й високій свідомості трудящих Борислава другий і дев'ятий нафтопромисли почали працювати 8 серпня, четвертий промисел — 10 серпня, п'ятий і восьмий — 11 серпня. На другий день після визволення міста газолінові заводи випускали для фронту бензин, з 12 серпня розпочала роботи контора буріння⁹. Уже у грудні 1944 р., в результаті великої технічної допомоги, поданої нафтовикам Радянським урядом, робітниками промислових міст Російської Федерації і Азербайджану, на промислах Борислава почав впроваджуватися насосний спосіб експлуатації свердловин. З метою підвищення пружного тиску в ряд свердловин проведено закачку газу¹⁰. В 1945 р. промисли Бори-

² «Архів виконкому Бориславської міської Ради депутатів трудящих (м. Борислав). Матеріали комісії по встановленню матеріальних збитків і розслідуванню злочинів, заподіяних німецько-фашистськими загарбниками», стор. 36.

³ Збірник «Вільна Дрогобиччина», Дрогобич, 1945, стор. 83.

⁴ «Архів виконкому Бориславської міської Ради депутатів трудящих (м. Борислав). Матеріали комісії по встановленню матеріальних збитків і розслідуванню злочинів, заподіяних німецько-фашистськими загарбниками», стор. 2, 7.

⁵ Там же, стор. 136.

⁶ В. Патин. Наші бориславці, Львів, 1953, стор. 17.

⁷ Партархів Львівського обкому КП України, ф. 5040, оп. 1, од. зб. 18, арк. 4.

⁸ Там же, арк. 2.

⁹ «Справи Бориславської міської інспекції ЦСУ (м. Борислав). Матеріали про діючі підприємства району, визволеного від німецької окупації. Звіти підприємств від 9 лютого 1945 р.»

¹⁰ «Архів управління «Бориславнафта» (м. Борислав). Геологічний звіт за 1944 р.», стор. 27.

слава досягли довоєнного рівня нафтовидобутку¹¹. Успішно справились із своїми виробничими завданнями й інші підприємства міста. Цих результатів трудящі добились під керівництвом невеликої на той час міської партійної організації. В жовтні 1944 р. наприклад, у складі Бориславської парторганізації було 47 комуністів, а комсомольської — 120 членів¹².

На міських звітно-виборчих партійних зборах 25 лютого 1945 р. відзначалося, що в соціалістичному змаганні брало участь 7460 робітників¹³. На нафтових промислах зростала кількість бригад-послідовників методу Є. Агаркова, що, як відомо, розгорнувся під лозунгом «З меншою кількістю людей — більше продукції». Успішно працювали за методом Агаркова друга бригада II нафтопромислу, сьома і десята бригади IV нафтопромислу, третя бригада VIII нафтопромислу, перша і десята бригади IX нафтопромислу, де переважала молодь¹⁴.

Значне місце в мобілізації трудящих на успішне здійснення планів наступного року займає перша нарада партійно-господарського активу, проведена міським комітетом партії 20 січня 1945 р. На нараді були підведені підсумки роботи за 1944 р. та намічено практичні заходи дальшого розвитку промисловості міста. Учасники наради уклали договір на соціалістичне змагання з колективом робітників, інженерно-технічних працівників і службовців тресту «Леніннафта» Азербайджанського нафтового комбінату¹⁵. Відновлювалося братнє соціалістичне змагання і між окремими промислами Баку й Борислава.

Для успішного виконання державних завдань і взятих соціалістичних зобов'язань партійні, комсомольські та профспілкові організації, адміністрація підприємств проводили чималу роботу по підвищенню технічного рівня нафтовиків, що в свою чергу сприяло дальшому розвитку їх творчої думки та ініціативи в удосконаленні процесів виробництва, поліпшенні економічних показників діяльності промислів, проводилося навчання робітників без відриву від виробництва у створюваних на промислі школах передовиків¹⁶. На VIII промислі в квітні 1945 р. працювало два гуртки технімуму для майстрів нафтовидобутку, їх помічників та операторів підземного ремонту свердловин¹⁷. Значна кількість робітників проходила відповідну підготовку і перепідготовку з відривом від виробництва при учбово-курсовому комбінаті об'єднання «Укрнафта» у м. Бориславі, створеному в 1944 р. За 1945 р. технічно-виробничу підготовку пройшли 587 чоловік з бориславських підприємств об'єднання «Укрнафта»; після оволодіння певними знаннями і виробничими навиками 405 робітникам підвищено розряди¹⁸.

В 1945 р. робітники нафтової промисловості міста внесли багато цінних раціоналізаторських пропозицій. Від запровадження їх у виробництво одержано економії близько 1 млн. крб.¹⁹, з них половину заощадили заощадили нафтовики VIII промислу.

В результаті наполегливої праці нафтовики Борислава успішно виконали державний план 1945 р., давши Батьківщині значну кількість додаткової продукції. Собівартість тонни нафти у порівнянні з 1944 р. знизилась на 19%.

Нагненна праця нафтовиків була достойно відзначена. Напередодні першої річниці визволення Борислава від німецько-фашистських окупантів групу нафтовиків за успішне виконання й перевиконання планів по видобутку нафти було нагороджено знаком «Відмінник соціалістичного змагання» Наркомафти СРСР та Похвальним листом Народного Комісаріату Нафтової промисловості СРСР. Серед нагороджених знаком — майстер Є. А. Іваницький, помічник майстра З. М. Фрайліх, оператор І. М. Хорт. У числі тих, хто одержав Похвальні листи, — Й. Я. Вагман, Л. В. Помажак, І. В. Піцикевич, М. М. Шевчук, Л. Ю. Пільків, В. М. Патин, Й. М. Сас.

В 1944—1945 рр. нафтовики під керівництвом міської партійної організації провели велику роботу по відновленню Бориславських промислів. Але потрібно було повністю відбудувати, реконструювати промисловість на новій технічній основі, щоб забезпечити дальший її розвиток. Це було вирішено в першій післявоєнній п'ятирічці та в наступні роки.

В. С. ДМИТРИЄНКО

¹¹ «Архів управління «Бориславнафта» (м. Борислав). Геологічний звіт за 1945 р.», стор. 44.

¹² Партархів Львівського обкому КП України, ф. 5040, оп. 1, од. зб. 18, арк. 4, 20.

¹³ Газ. «Нафтовик Борислава», 28 лютого 1945 р.

¹⁴ Газ. «Нафтовик Борислава», 11 лютого, 3, 6, 16, 20 березня, 17 і 22 квітня 1945 р.

¹⁵ Газ. «Нафтовик Борислава», 22 січня 1945 р.

¹⁶ Партархів Львівського обкому КП України, ф. 5040, оп. 1, од. зб. 86, арк. 4, 5.

¹⁷ Газ. «Нафтовик Борислава», 10 квітня 1945 р.

¹⁸ Газ. «Нафтовик Борислава», 28 грудня 1945 р.

¹⁹ Газ. «Нафтовик Борислава», 7 листопада 1945 р.

Замітки

ПИТАННЯ КОМУНІСТИЧНОГО ВИХОВАННЯ ТРУДЯЩИХ У БАГАТОТИРАЖНІЙ ГАЗЕТІ «ЗА МЕТАЛЛ»

В період розгорнутого будівництва комунізму роль преси дедалі зростає. Комуністична партія вимагає від радянської преси бути активним пропагандистом, агітатором та організатором широких мас трудящих. Партійно-радянська преса — могутня сила — під керівництвом Комуністичної партії успішно мобілізує радянський народ на втілення в життя історичних рішень XXII з'їзду КПРС.

У системі нашої преси велике значення має низова виробнича преса. Великий шлях пройшла багатотиражна газета «За металл» Комунарського металургійного заводу, велетня Донбасу. З 30 вересня 1925 р. почала виходити загальнозаводська стінна газета «Маховик», яку згодом назвали «За металл». В 1927 р. газету друкували на стеклографі, потім — друкарським способом.

Тридцять восьмий рік газета вміщує на своїх сторінках різноманітний матеріал про натхненну працю й багатоганне життя металургів. Об'єднавши навколо себе робкорівський актив, газета стала бойовим помічником партійної організації у вирішенні найважливіших питань комуністичного будівництва.

Два рази на тиждень у цехи заводу приходять газета «За металл». Робітник, його справи, духовне життя стоять у центрі її уваги.

Після XXII з'їзду партії газета стала приділяти особливу увагу комуністичному вихованню трудящих. Успіхи комуністичного будівництва нерозривно зв'язані з підвищенням комуністичної свідомості всіх трудящих. Парторганізація заводу використовує найрізноманітніші засоби ідеологічної роботи, серед яких найбільш дієвим є преса. «Як армія не може воювати без зброї», — говорить М. С. Хрущов, — так і партія не може успішно вести своєї ідеологічної роботи без такої гострої і бойової зброї, як преса¹.

Партком заводу зміцнює авторитет газети, її зв'язки з колективом, намагається повніше використовувати друкване слово. Газета йде в ногу з життям, гостро викриває недоліки, рішуче добивається їх усунення. В полі зору газети широке коло питань ідеологічної роботи. На її сторінках у 1962 р. регулярно друкувалися матеріали про багатогранну діяльність парткому, цехових парторганізацій, партійних груп, рядових комуністів. Різноманітності тематики відповідають різноманітні засоби подачі матеріалу.

У газеті часто вміщуються добірки матеріалів на теми партійного життя. Так, 7 лютого 1962 р. у газеті № 11 під рубрикою «В партійних організаціях заводу» були вміщені статті: «Актив — наша опора» секретаря парторганізації мартенівського цеху І. Клімова, в якій висвітлювалася робота трьох комісії партійного контролю цеху, «А де ж якість?» В. Фесенка, в якій поставлено важливе питання про поліпшення якості продукції, стаття інструктора партійного комітету З. Панткіна «Зростають ряди партії», бригадира листопрокатного цеху № 1 В. Ярмаченка «Більше хороших лекцій» і редакційна стаття «Партзбори обговорюють роботу ремонтників». В № 16 вся друга сторінка була присвячена матеріалам заводського партійно-господарського активу під заголовком «План та зобов'язання будуть виконані».

У кожному номері газети висвітлюється те чи інше питання партійної роботи. Так, під заголовком «У заводському партійному комітеті» у № 48 було надруковано матеріали «Про стан виховної роботи серед трудящих, які проживають у гуртожитках», «Дружина повинна працювати краще», у № 33 — «Ідеологічна робота — основна ланка в боротьбі за комуністичну працю», у № 67 — «Важлива форма організації та виховання» та ін.

Велика увага приділяється узагальненню досвіду того нового, що породжує практика партійної роботи. На сторінках газети розповідається про дієві форми й методи роботи комісії партійного контролю, їх виховне значення. Значне місце в газеті зай-

¹ М. С. Хрущов. За тісний зв'язок літератури і мистецтва з життям народу. К., 1957, стор. 23.

мають матеріали, присвячені пропагандистській та агітаційно-масовій роботі. На допомогу пропагандистам і агітаторам газета систематично друкує змістовні статті: важливих теоретичних проблем і практики комуністичного будівництва (№ 1, 8, 48 та ін.). Газета вміщувала також матеріали по підготовці й проведенню на підприємстві теоретичних конференцій, присвячених проблемам комуністичного будівництва.

Виховання нової людини тісно пов'язано з повсякденною працею, технічним прогресом, з розвитком раціоналізації й винахідництва та комуністичних виробничих відносин. В зв'язку з цим партійна організація багато уваги приділяла й приділяє узагальненню і розповсюдженню передових методів праці. Надруковані в газеті, в розділі «Трибуна передового досвіду», матеріали розкривають не тільки хід процесу праці, а й показують людей, їх комуністичне ставлення до праці. Газета вмістила розповіді одного з кращих трудівників цеху ремонту мартенівських печей бригадира дільниці футеровки сталерозливних ковшів М. С. Бабаскіна (№ 21), машиніста відцентрової машини І. Я. Ястреба (№ 11), старшого розливальника бригади комуністичної праці П. І. Гераськіна (№ 17) про передові методи праці. У статті «Так працює сталезар Олексій Луговський» (№ 7) розповідається про творчу працю знатного новатора, делегата XXII з'їзду КП України. Над матеріалами цього розділу замішувалися читачі, починали шукати нові шляхи підвищення продуктивності праці, підхоплювали все нове, передове у виробництві, вчилися на досвіді передовиків.

Про змагання газета розповідала в кожному номері. Висвітлюючи його хід, редакція вдало використовувала різноманітні засоби подачі матеріалу: статті, повідомлення, кореспонденції, репортажі, добірки тощо. По сторінках газети можна прослідкувати, як на заводі розгорталася боротьба за «луганську годину», як трудящі підхоплювали передові починання знатних людей країни, боролися за звання колективів і ударників комуністичної праці.

Велике значення у вихованні нової людини належить колективу. Тому газета значну увагу приділяла колективам комуністичної праці, сприяючи тим самим розвитку цього прекрасного руху сучасності. Матеріали про їх працю, змагання, участь у громадському житті подавалися під різними заголовками: «Наша комуністична» (№ 36), «За комуністичне змагання» і «Маяки» (№ 38), «В цеху комуністичної праці» (№ 22), «В передових бригадах» (№ 69), «За комуністичну працю і побут» (№ 74), «У нашому комуністичному» (№ 87), «Школи комуністичного виховання» (№ 92) та ін.

Показу нашого сучасника — трудівника заводу — присвячений розділ «Люди сермірочки», в якому газета багато писала про трудівників, чий приклад вчить любові до праці, високосвідомому ставленню до своїх обов'язків. Так, у статті «Про просту робочу людину» (№ 3) газета розповідала про трудовий подвиг бригадира електроремонтного цеху К. П. Федосова, який більш як 30 років свого життя віддав виробництву. Про особистий приклад комуніста І. І. Прошкіна, який вивів відстаючу бригаду копрового цеху в передову, повідомлялося в № 36 газети, про організацію комуністами другої бригади блюмінгу змагання за комуністичну працю й побут — у статті «Комуністи подають приклад». У цьому розділі газета майже завжди вміщувала фотографії передовиків. Намагаючись якомога краще розповісти про людей заводу, газета для написання цих нарисів залучала не тільки членів редколегії, а й робкорів, починаючи літераторів, передовиків виробництва.

У нарисі А. Загорського «Командир» (№ 12) читач знайомиться з А. Д. Буяновим — інженером ремонтно-котельного цеху. Молодий спеціаліст А. Д. Буянов прийняв тверде рішення спочатку попрацювати монтажником, а згодом, набувши певного досвіду, стати командиром виробництва. І дійсно, А. Д. Буянов став справжнім керівником. У нарисі «Розуміння життя» того ж автора вдало була передана бесіда одного з найстаріших бригадирів слюсарів доменного цеху І. Ф. Зубова з молоддю, що мала велике виховне значення. «Наш товариш депутат» — цей нарис (№ 19) розповідає про робітницю заводу М. М. Керіченко, життя якої є наочним прикладом втілення в життя заповітів В. І. Леніна про те, щоб жінка-робітниця стала активним учасником управління державою. Оператор К. Євсюков, член літгрупи газети, у нарисі «Велике життя» (№ 73) показав життєвий шлях комуніста Заслуженого металурга України І. Гусева. Про героїчну працю комуніста П. В. Божка — бригадира-механіка, який вміло об'єднав колектив, вивів бригаду з відстаючої у передову, розповідається у нарисі «Наш майстер» (№ 29). У кореспонденціях і нарисах про передових людей розкривається також боротьба нового з старим. Газета розповідала, як робітники, інженерно-технічні працівники, новатори рішуче виступали за подолання серйозних недоліків, поліпшення роботи багатьох галузей виробництва, підхоплювали й розповсюджували цінні починання.

В газеті друкувалися спеціальні добірки матеріалів, що мають велике виховне значення. Ось деякі з них. У зв'язку з 10-річчям мартенівського цеху газета (№ 26) вмістила добірку матеріалів про славні діла трудівників цеху-маяка, цеху комуністичної праці ім. XXII з'їзду КІРС. В добірці розповідалося про людей цеху, їх високі моральні якості людини майбутнього, про найкращі колективи двох мартенівських печей — другої та десятої, що постійно утримують першість у змаганні.

Цікава добірка матеріалів у газеті від 23 червня (№ 49) була присвячена тру-

дівникам колективу листопрокатного цеху № 1, якому за досягнуті успіхи у соціалістичній боротьбі було присвоєно почесне звання колективу комуністичної праці. В № 85 газети дана добірка матеріалу «Иди, шеренга комуністів, до завітної мети в комунізм».

До бойового газетного жанру — репортажу — нерідко зверталася редакція, щоб докладно й цікаво розповісти про трудові будні окремих цехів та бригад. Повідомлення про трудові подвиги трудівників заводу — це цінні документи сучасності, в яких відбивається всенародна боротьба за торжество комунізму.

На сторінках газети друкувалися й матеріали на комсомольські теми: про трудові успіхи, навчання, культуру та побут, про виховну роботу серед молоді та ін. Редакція використовувала різноманітні засоби подачі таких матеріалів. Так, у № 12 газети було надруковано статтю про роботу четвертої молодіжної бригади прокатного стапу «2800», для якої моральний кодекс будівника комунізму став законом повсякденного життя. Яскрава й змістовна сторінка газети у № 22 під назвою «Славні діла заводської молоді» була підготовлена позаштатним відділом комсомольського життя. Про справи «Комсомольського прожектора» газета вмістила матеріал у № 42. У розділі «Люди семирічки» газета писала про кращих представників нашої славної молоді. Коли почалося обговорення в робочих колективах статті Н. Г. Заглади та листа І. Д. Леонова, для молодих робітників був організований вечір в Палаці культури ім. К. Маркса на хвилюючу тему: «Берегти робочу честь». Газета надрукувала основний зміст виступів на цьому вечорі.

Статті на морально-етичні теми займали видне місце на сторінках газети. Особливий інтерес читачів викликали добірки: «У боротьбі за людину майбутнього» (№ 4), «Чи готовий ти до подвигу?» (№ 19), «Про чесність» (№ 21) та ін.

В газеті вмішувалися матеріали про роботу добровільних народних дружин і товариських судів. Про товариський суд ремонтно-котельного цеху та його роботу по вихованню трудящих у дусі комуністичного ставлення до праці й соціалістичної власності і рішучу боротьбу проти різного роду порушень розповідала газета у статті «Важливий і почесний обов'язок» (№ 15).

Змістовними й цікавими були матеріали на атеїстичні теми (№№ 10, 13, 18 та ін.). Редакція друкувала розповіді про видатних діячів нашої партії, про творчість письменників. На сторінках газети проходила заочна читацька конференція, вмішувалися огляди стінної преси. Був спеціально підготовлений змістовний 5000-й номер газети (№ 79 за 1962 р.), присвячений заводській пресі.

Але газета зробила ще далеко не все у справі поліпшення комуністичного виховання трудящих. Можна висловити побажання, щоб у ній частіше подавалися матеріали під рубрикою «Люди семирічки», більше приділялося уваги вихованню молодих робітників у дусі любові до нашої Батьківщини, на славних революційних традиціях. Необхідно було б частіше й гостріше викривати порушників трудової дисципліни, більше звертатися до тем культурного відпочинку трудящих, особливо молоді. Але, незважаючи на недоліки, заводська газета дотепним і пристрасним друківаним словом вчить людей працювати й жити по-комуністичному.

Багатотиражні газети — цінне історичне джерело для вивчення історії будівництва комунізму в нашій країні. Історикам слід ширше використовувати їх у своїх працях.

Г. Я. ЯЦЕНКО

ДО ПИТАННЯ ПРО УЧАСТЬ КОМУНІСТІВ УКРАЇНИ В ЗАГАЛЬНОПАРТІЙНІЙ ДИСКУСІЇ

(1927 р.)

Після Великої Жовтневої соціалістичної революції Комуністичній партії довелося понад дванадцять років вести запеклу, непримириму боротьбу з різними ворогами лєнінізму, за лєнінський план побудови соціалістичного суспільства. «Партія, — говорить у Програмі КПРС, — відстояла цей план у гострій боротьбі проти маловірів і капітулянтів, проти троцькістів, правих опортуністів, націонал-ухильників та інших ворожих груп. Вона підняла весь радянський народ на боротьбу за втілення в життя лєнінських накреслень»¹. Ідейна боротьба в партії була відображенням класової боротьби в країні, однією з форм цієї боротьби. Її соціальне коріння було закладене в багатокладній економічній перехідній періоду, в наявності капіталістичних елементів, безмежній дрібнобуржуазній стихії. Головну небезпеку в партії в перші роки індустріалізації становили троцькісти і зінов'євці, які об'єдналися на антилєнінській платформі. Щоб завдати удару по єдності партії і її керівництву, троцькістська опозиція протягом кількох років використовувала будь-яке утруднення в країні.

Важливе значення у викритті антипартійних дій троцькістів і зінов'євців, капітулянтської суті їх платформи мала загальнопартійна дискусія з питань порядку денного XV з'їзду ВКП(б), оголошена за два місяці до з'їзду Об'єднаним Пленумом ЦК і ЦКК

¹ «Програма Комуністичної партії Радянського Союзу», К., 1961. стор. 11.

ВКП(б) у жовтні 1927 р. «Після смерті В. І. Леніна,— говорив М. С. Хрущов,— партія провела дискусію з троцькістами і зінов'євцями в корінних питаннях соціалістичного будівництва та внутріпартійного становища. В цій дискусії було розкрито і викрито антиленінські ворожі соціалістичні погляди і дії Троцького, Зінов'єва та їх поплічників, спрямовані на зрив ленінського курсу будівництва соціалізму в нашій країні в умовах капіталістичного оточення»².

Приймаючи постанову про проведення дискусії, Пленум ЦК і ЦКК ВКП(б) особливо підкреслював необхідність широкого залучення до дискусії комуністів. Як і в усій партії, дискусійні збори партійної організації України продемонстрували політичну зрілість комуністів, їх згуртованість навколо ленінського Центрального Комітету. Це знайшло своє відображення в багатьох працях, де висвітлюються питання боротьби партії з троцькізмом у перші роки індустріалізації³. Проте у висвітленні в історико-партійній літературі активності комуністів республіки під час дискусії, а також її ходу і підсумків мають місце серйозні упущення і навіть помилки.

Насамперед, слід уточнити кількість комуністів, що брали участь у дискусії. В літературі неправомірно існує твердження, що на Україні в дискусії брало участь близько ста тисяч комуністів, тобто менше половини партійної організації (на час X з'їзду КП(б)У в республіці було 203 649 членів і кандидатів партії)⁴. Насправді це не відповідає дійсності.

Автори, що називають цю цифру (100 тис. чоловік), посилаються на звітну доповідь ЦК КП(б)У X з'їзду КП(б)У⁵, який почав свою роботу 20 листопада 1927 р. На той час і були складені матеріали про хід дискусії, оголошені на з'їзді. Проте дискусія в партійних організаціях республіки ще продовжувалась.

Як свідчать документи, активність комуністів на кінець дискусії зростає. Якщо за станом на 20 листопада у республіці відбулося 900 партійних зборів, де були присутніми близько 100 тис. чоловік, з яких лише 446 голосували проти лінії партії, то на 26 листопада тези ЦК КП(б)У з питань порядку денного XV з'їзду партії були обговорені на 1519 партійних зборах, на яких були присутніми 147 970 комуністів, з них лише 741 голосував проти лінії партії⁶. Згодом кількість проведених дискусійних партійних зборів та їх учасників ще збільшилася. За станом на 29 листопада 1927 р. тези ЦК ВКП(б), за даними Інформвідділу ЦК КП(б)У, обговорювались на 1667 партійних зборах, де були присутніми 153 906 чоловік⁷. Отже, кількість комуністів України, які брали участь у загальнопартійній дискусії напередодні XV з'їзду партії, не може обмежуватись цифрою сто тисяч чоловік — вона в півтора раза більша. Як видно з документів Інформвідділу ЦК КП(б)У, на зборах, де обговорювались тези ЦК ВКП(б) до XV з'їзду партії, були відсутніми тільки ті комуністи, які були хворими, у відрядженні тощо.

В літературі не знайшло також висвітлення питання про хід обговорення тез ЦК ВКП(б), участь у ньому комуністів України. Правда, в монографії Ф. Ю. Шерстюка, в якій найбільш ґрунтовно показана боротьба партії з троцькізмом, подається матеріал про кількість комуністів, що виступали за тези ЦК ВКП(б) і проти них, а також відзначаються результати голосування тез ЦК ВКП(б) на 94-х районних конференціях КП(б)У, що пройшли до 12 листопада 1927 р. Проте це був лише початковий етап дискусії. Тому повного уявлення про активність комуністів під час дискусії на Україні ці дані не дають.

Розуміючи, що мова йде про долю дальшого розвитку нашої країни по шляху соціалізму, комуністи республіки виступали в передз'їздівській дискусії як згуртований і монолітний колектив, що самовіддано бореться за втілення в життя генеральної лінії партії. Про це переконливо свідчить хід обговорення тез ЦК ВКП(б). Якщо за станом на 15 листопада 1927 р. на партійних зборах на Україні виступило 4948 чоло-

² М. С. Хрущов. Висока ідейність і художня майстерність — велика сила радянської літератури і мистецтва, К., 1963, стор. 19.

³ Ф. Ю. Шерстюк. Партійне будівництво на Україні в 1926—1929 рр., К., 1960; М. Н. Бортничук, І. А. Зозуля. Боротьба Комуністичної партії за соціалістичну індустріалізацію країни і підготовку суцільної колективізації сільського господарства (1926—1929 рр.), К., 1959; Ф. С. Павлов. За ленінським планом індустріалізації країни (1926—1932 рр.), Дніпропетровськ, 1960; О. Б. Слущкий. Радянське і культурне будівництво на Україні в перші роки боротьби за соціалістичну індустріалізацію країни (1926—1932 рр.), К., 1957; А. Г. Шевелєв. Десятий з'їзд КП(б)У, К., 1960 та ін.

⁴ «Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів і конференцій», К., 1958, стор. 349.

⁵ «Десятий з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України. Стенографічний звіт», Харків, 1928, стор. 152.

⁶ Партійний архів Інституту історії партії ЦК КП України (далі — ПА ІП ЦК КП України), ф. 1, од. зб. 1064, арк. 264; «Известия Центрального Комитета Всесоюзной Коммунистической партии (б)», № 45—46, 7 грудня 1927 р., стор. 1—6.

⁷ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 1, од. зб. 1064, арк. 266.

вік⁸, то на кінець дискусії (29 листопада 1927 р.) це число збільшилось до 19 044 чоловік⁹. Комуністи України палко відстоювали генеральну лінію партії, висловлювали повне схвалення політики ленінського ЦК і рішуче засуджували платформу троцькістсько-зінов'євського блоку. На всіх зборах під час дискусії було тільки 574 виступи опозиційного характеру, що потонули серед абсолютної більшості виступів за генеральну лінію партії¹⁰.

Особливо рішучу відсіч опозиції було завдано у великих промислових центрах республіки, де всі її зусилля потерпіли повний провал. Так, для організації фракційної роботи опозиціонери направляли в Донбас своїх агентів, але не змогли одержати там будь-якої підтримки. Ще до початку дискусії, у серпні 1927 р., М. С. Хрушов, який працював тоді в Донецькому окружному партії, повідомляв у ЦК і ЦКК КП(б)У, що «відкритих опозиційних виступів в округу окружкомом не виявлено»¹¹. Пізніше, виступаючи на XIII Луганській окружній партійній конференції (листопад 1927 р.) із зверненням від імені XIV Донецької окружної партійної конференції до всіх партійних організацій Донбасу ще більш рішуче боротися з відступниками від ленінізму, М. С. Хрушов відзначав, що за опозицію в усій багатотисячній партійній організації Донецького округу голосувало лише 3—4 чоловіки¹².

Повної поразки було завдано опозиції в Артемівському округу. Тут у Слов'янському, Горлівському, Лисичанському, Єнакіївському та інших районах не було жодного опозиційного виступу. За тези ЦК ВКП(б) одностайно голосували всі учасники зборів¹³. У Харкові, де троцькісти діяли особливо старанно і розраховували на успіх, їм вдалося зібрати лише 0,5% голосів¹⁴. Не одержала ніякої підтримки опозиція також в партійних організаціях Дніпропетровська, Луганська, Миколаєва та ін.

Документи неспростовно показують, що всі партійні організації України дали вищівню відсіч опозиції. Водночас слід відзначити, що при переліку організацій, де опозиція не одержала зовсім або значно меншу кількість голосів порівняно з іншими партійними організаціями, допускаються помилки. Так, А. Г. Шевелєв у праці про X з'їзд КП(б)У (стор. 66) поряд з іншими партійними організаціями, в яких опозиція дійсно одержала найменшу кількість голосів, називає й Київську. Тимчасом, як свідчать «Підсумки дискусії перед XV з'їздом ВКП(б)», складені Інформвідділом ЦК ВКП(б), в Київській організації проти тез ЦК ВКП(б) голосувало близько 2% учасників зборів і 1,1% утрималось при голосуванні¹⁵.

Прикру помилку допущено в брошурі Ф. С. Павлова, присвяченій боротьбі Дніпропетровської партійної організації за індустріалізацію країни. В ній сказано, що в країні за платформу антипартійного блоку під час дискусії голосував один процент членів партії. Проте у згаданих вище «Підсумках дискусії перед XV з'їздом ВКП(б)» вказується, що проти тез ЦК ВКП(б) голосувало тільки 0,5% комуністів¹⁶.

В рішеннях партійних зборів, прийнятих при обговоренні тез ЦК, делегатам XV з'їзду ВКП(б) наказувалось рішуче відстоювати генеральну лінію партії, викривати антиленінську суть антипартійного троцькістсько-зінов'євського блоку. Виражаючи волю партійної організації України, делегати від КП(б)У на XV з'їзді В. П. Затонський, Г. І. Ломов, О. В. Медведєв, Г. І. Петровський, А. Ф. Радченко, М. О. Скрипник, К. В. Сухомлин, В. Я. Чубар, О. Г. Шліхтер та інші у своїх виступах різко засудили троцькістсько-зінов'євську опозицію, що стала зброєю класових ворогів в їх боротьбі проти Комуністичної партії і Радянської влади. З'їзд підвів підсумки багаторічної боротьби ленінізму з троцькізмом, остаточно ідейно розгромив його і виключив найактивніших троцькістів з партії.

В літературі, що висвітлює хід загальнопартійної дискусії на Україні, недостатньо, на наш погляд, показується діяльність партійної преси. На її сторінках, особливо в газеті «Комуніст» і журналі «Більшовик України», виступали видатні діячі КП(б)У, відповідальні партійні працівники, які викривали політичну безпідставність троцькістсько-зінов'євської опозиції. Необхідно відзначити, що під час загальнопартійної дискусії з гарячим схваленням генеральної лінії партії виступали безпартійні трудящі республіки. Багато з них у той період виявили бажання вступити в ряди Комуністичної партії. Враховуючи великий потяг трудящих до партії і йдучи назустріч пропозиціям деяких партійних організацій, ЦК ВКП(б) 4 листопада 1927 р. прийняв постанову «Про широке залучення в партію робітників і робітниць у зв'язку з десятою рокови-

⁸ Газ. «Правда», 16 листопада 1927 р.

⁹ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 1, од. зб. 1064, арк. 266.

¹⁰ Там же.

¹¹ Там же, оп. 63, од. зб. 1, арк. 59.

¹² Там же, од. зб. 96, арк. 79—80.

¹³ Газ. «Правда», 16 листопада 1927 р.

¹⁴ «Известия Центрального Комитета Всесоюзной Коммунистической партии (б)», № 45—46, 7 грудня 1927 р., стор. 5.

¹⁵ Там же, стор. 2.

¹⁶ Там же.

ною Жовтневої революції»¹⁷. Менш як за два тижні після прийняття цієї постанови в Артемівську окружну партійну організацію надійшло 3037 заяв про бажання вступити в партію¹⁸. На кінець грудня понад 2 тис. заяв було подано в Дніпропетровську і 1750 заяв у Харківську окружні партійні організації¹⁹. За неповними даними, за цей період в партійну організацію республіки надійшло 19 272 заяви про вступ до партії²⁰. Всього в КП(б)У за час жовтневого призову було подано 35 102 заяви; 22 270 чоловік з числа тих, що подали заяви, були прийняті в ряди партії²¹. Велике поповнення лав КП(б)У під час непримиренної боротьби з троцькістською опозицією було переконливою демонстрацією віри трудящих у правоту генеральної лінії партії.

Свідченням повного ідейного розгрому троцькістсько-зінов'євської опозиції під час загальнопартійної дискусії є й той факт, що багато комуністів, головним чином рядових, які раніше примикали до троцькістсько-зінов'євської опозиції, переконавшись у правильності ленінської лінії партії і в антиленінській суті троцькізму, рішуче відійшли від нього й чесно працювали в партії, брали активну участь у боротьбі за побудову соціалізму в нашій країні. До речі, це положення не завжди підкреслюється в літературі.

Отже, всі ці факти яскраво свідчать, що більшовики України брали найактивнішу участь у загальнопартійній дискусії 1927 р., повністю підтримували Центральний Комітет, рішуче викривали антиленінську суть троцькістсько-зінов'євської опозиції.

І. І. КОЛОМІЙЧЕНКО

М. В. КРИЛЕНКО — ПЕРШИЙ РАДЯНСЬКИЙ ВЕРХОВНИЙ ГОЛОВНОКОМАНДУЮЧИЙ

Видатний діяч Радянської влади і Радянської армії, полум'яний більшовик і стійкий ленінець Микола Васильович Криленко народився 2 травня 1885 р. на Смоленщині, в Сичівському повіті, в сім'ї революційно настроєного службовця. Закінчивши в 1903 р. гімназію, Микола Криленко поступив на історико-філологічний факультет Петербурзького університету і став одним з активних учасників студентського революційного руху. З грудня 1904 р. він — член Петербурзької організації більшовиків, один з лідерів петербурзького революційного студентства.

У бурхливі революційні дні 1905—1907 рр. при Петербурзькому комітеті РСДРП було створено Військову організацію, М. В. Криленко став її членом. Він проводив підпільну агітацію серед солдатів, брав участь у виданні нелегальних більшовицьких газет «Волна», «Вперед», «Казарма». 5 червня 1907 р. Криленка було заарештовано і вислано з Петербурга. Перебуваючи під наглядом поліції в Люблині, де на той час проживали його батьки, Микола Васильович продовжував революційну роботу, кілька разів нелегально приїздив до Петербурга і Москви. Весною 1909 р. йому вдалося одержати дозвіл на в'їзд у Петербург для складання державних екзаменів.

З 1911 р. Криленко під партійною кличкою «Абрам» брав участь у більшовицькій газеті «Звезда», потім у «Правде». Нелегально перебравшись через кордон, М. В. Криленко влітку 1912 р. зустрівся в Кракові з В. І. Леніним і тоді ж за його дорученням нелегально виїхав з Люблина до Петербурга для участі у підготовчій виборів до IV Державної думи. Працюючи в газеті «Правда», Криленко проводив велику роботу в думській фракції більшовиків як партійний інструктор. В грудні 1913 р. Миколу Васильовича було заарештовано і вислано з Петербурга до Харкова, де, встановивши зв'язки з товаришами по підпіллю, він активно включився в партійну роботу, виступав перед робітниками, організовував кореспонденції до газети «Правда», брав участь у підготовці нелегальної партійної конференції більшовиків на півдні Росії, а також VI з'їзду РСДРП, що мав відбутися в серпні 1914 р.

У липні 1914 р. Криленко емігрував за кордон, до Швейцарії. Тут він брав активну участь у Бернській конференції закордонних секцій більшовиків, яку було скликано з ініціативи В. І. Леніна в лютому 1915 р. Влітку 1915 р. за рішенням ЦК партії М. В. Криленко повернувся до Росії і відразу ж активно включився в життя московського більшовицького підпілля. Царська влада обрушила на партію більшовиків нечувані репресії, багатьох було заарештовано, серед них і Криленка (листопад 1915 р.). Після п'ятимісячного тюремного ув'язнення його знову вислали до Харкова, а в березні 1916 р. — в діючу армію.

¹⁷ «Известия Центрального Комитета Всесоюзной Коммунистической партии (б)», № 41, 9 листопада 1927 р., стор. 7.

¹⁸ Газ. «Правда», 20 листопада 1927 р.

¹⁹ «Вісті ВУЦВК», 5 січня 1928 р., № 4, 11 січня 1928 р., № 9.

²⁰ Газ. «Комуніст», 11 січня 1928 р.

²¹ «ВКП(б) в цифрах», вип. восьмий, 1928, стор. 18, табл. 9.

Лютнева революція застала М. В. Криленка в окопах 13-го Фінляндського стрілкового полку 11-ї армії Південно-Західного фронту. 9 березня 1917 р. він скликав перший відкритий мітинг солдатів. У своєму виступі Криленко говорив про те, як завоювати мир і землю. Він був ініціатором організації братання на фронті російських і німецьких солдатів, проводив велику роз'яснюючу роботу. У квітні прапорщика М. В. Криленка було обрано головою армійського комітету 11-ї армії Південно-Західного фронту.

В березні 1917 р. М. В. Криленко разом з іншими видатними більшовиками (М. І. Подвойським, В. І. Невським та ін.) брав активну участь у створенні при Петроградському комітеті РСДРП(б) Військової організації, яка розгорнула широку політичну й організаційну роботу серед солдатів і матросів, видавала газети «Солдатская правда» і «Окопная правда»¹. На початку травня 1917 р. М. В. Криленко, як делегат від 11-ї армії, виїхав до Петрограда на з'їзд фронтників, де виголосив палку промову, викриваючи імперіалістичну політику Тимчасового уряду. З'їзд схвалив більшовицьку резолюцію, в якій говорилось про те, щоб не проливалось «жодної краплини крові російського солдата за чужу... мету». З'їзд фронтних делегатів Південно-Західного фронту обрав М. В. Криленка делегатом на I Всеросійський з'їзд Рад². Перед тим, як поїхати на з'їзд, Криленко звернувся до солдатів з прокламацією, в якій закликав їх боротися за повний перехід влади до Рад робітничих і солдатських депутатів. В. І. Ленін тоді писав, що «кожний, хто завдав собі труда прочитати резолюції нашої партії, не може не бачити, що *суть* їх цілком правильно висловив товариш Криленко»³.

На першому Всеросійському з'їзді Рад Криленко заявив, що «солдати не хочуть більше воювати в ім'я інтересів союзної і російської буржуазії». Більшовицька фракція висунула М. В. Криленка до складу першого ВЦВКу, і він залишився в Петрограді, де проводив невтомну агітацію серед робітників і солдатів. 16—23 червня в Петрограді відбулася Всеросійська конференція фронтних і тилових військових організацій більшовиків. Конференцією керував В. І. Ленін, активну участь у її роботі брав М. В. Криленко. З доповіддю про поточний момент виступив В. І. Ленін, про війну і мир — М. В. Криленко. Конференція схвалила резолюцію, в якій зазначалось, що, коли влада перейде до рук Рад, революційна демократія відкрито і недвозначно звернеться з пропозицією миру до всіх воюючих країн⁴. Конференція обрала Центральне бюро військових організацій, до складу якого ввійшов М. В. Криленко.

Незабаром після конференції М. В. Криленко за завданням ЦК партії виїхав на Південно-Західний фронт. На станції Могильов його було заарештовано «за державну зраду» і кинуту до тюрми «Кресты». Після розгрому корніловського заколоту зростає авторитет і вплив партії більшовиків у масах, швидко йшла більшовизація Рад. На пленумі Петроградської Ради робітничих і солдатських депутатів 9 вересня була схвалена резолюція з вимогою про звільнення ув'язнених більшовиків. В кінці вересня Тимчасовий уряд змушений був звільнити заарештованих, у тому числі й М. В. Криленка. Микола Васильович відразу включився в бурхливий вир політичного життя, невтомно працював у Військовій організації при ЦК РСДРП(б), виступав на багатьох мітингах перед робітниками і солдатами. 8 жовтня він виступив на величезному мітингу в цирку «Модерн» з доповіддю про те становище, в яке завела країну політика уряду Керенського. Він відзначив, що перехід влади до рук Рад є єдино вірним виходом.

12 жовтня з ініціативи ЦК партії при Петроградській Раді був створений Військово-Революційний комітет, до складу якого увійшли: Я. М. Свердлов, В. О. Антонов-Овсієнко, М. В. Криленко, М. І. Подвойський, В. І. Невський та інші видатні більшовики. Відразу ж ВРК розпочав безпосередню підготовку до збройного повстання.

Напередодні II з'їзду Рад по всій країні проходили місцеві з'їзди, які відіграли визначну роль у підготовці мас до збройного повстання. Важливе значення мав з'їзд Рад Північної області, який відкрився 11 жовтня в Смольному. Під оплески всіх присутніх головою з'їзду було обрано М. В. Криленка, товаришем голови — П. Ю. Дибенка. На з'їзді М. В. Криленко говорив, що фронт настійно вимагає миру, що це питання може вирішити тільки влада Рад⁵. З'їзд одногolosно висловився за перехід влади до рук Рад⁶. Було обрано обласний комітет, до складу якого ввійшли П. Ю. Дибенко, М. В. Криленко, В. О. Антонов-Овсієнко, П. І. Стучка та ін.

16 жовтня відбулося розширене засідання ЦК РСДРП(б). З доповіддю про збройне повстання виступив В. І. Ленін. Ленінські положення про збройне повстання

¹ Див. Н. І. Подвойський. Год 1917, М., 1958, стор. 42.

² Газ. «Солдатская правда», 26 травня 1917 р.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 24, стор. 519.

⁴ Див. «КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК», ч. I. 1954, стор. 332.

⁵ Газ. «Рабочий путь», 13 жовтня 1917 р.

⁶ Газ. «Рабочий путь», 14 жовтня 1917 р.

на засіданні захищали М. І. Калінін, Я. М. Свердлов, М. О. Скрипник, М. В. Криленко, Ф. Е. Дзержинський та ін. Більшовики розгорнули широку пропагандистську роботу, виступали перед робітниками та солдатами. І майже кожен день (а іноді кілька разів на день) виступав М. В. Криленко. 24 жовтня, пізно ввечері, В. І. Ленін виїхав до Смольного і очолює повстання. Безпосереднім учасником революційних подій був М. В. Криленко. Джон Рід, очевидець подій Жовтня, розповідав, що рівно о 5 годині 17 хвилин ранку 25 жовтня Криленко, хитаючись від втоми, піднявся на трибуну з'їзду і показав телеграму: «Товариші, з Північного фронту! 12-а армія вітає з'їзд Рад і сповіщає про створення Військово-Революційного комітету, який взяв на себе командування Північним фронтом!»⁷. Повідомлення Криленка викликало в залі засідання з'їзду хвилю захоплення. Факт підтримки фронтом революційних подій в столиці мав величезне значення. II Всеросійський з'їзд Рад схвалив декрети про мир, про землю, створив Робітничо-селянський уряд на чолі з В. І. Ленінім, до складу якого увійшов і М. В. Криленко, як член Комітету у військових і морських справах.

Відразу ж після схвалення перших декретів Рада Народних Комісарів і партія більшовиків почали проводити їх у життя. Вороги революції чинили цьому шалений опір. М. В. Криленко докладав великих зусиль, щоб колишня царська армія повністю підтримала заходи Радянського уряду, перейшла на бік Радянської влади. Командування старої армії не визнавало революційної влади. В Могильові, в ставці Верховного головнокомандуючого, зібралася внутрішня контрреволюція. Раднарком за підписом В. І. Леніна та М. В. Криленка 7 листопада 1917 р. надіслав телеграму Верховному головнокомандуючому Духоніну, в якій вказувалося, що «Рада Народних Комісарів вважає за потрібне невідкладно зробити формальну пропозицію про перемир'я всім воюючим країнам»⁸. Духонін відмовився виконати наказ Раднаркому. Тоді по прямому проводу В. І. Ленін оголосив Духоніну, що Раднарком усуває його з посади і призначає Верховним головнокомандуючим прапорщика Криленка⁹. 9 листопада Раднарком передав радіограму всім арміям, в якій вказувалося на те, що Ставка не підкорилася наказу Радянського уряду почати негайно переговори про перемир'я. «Солдати! — говорилось у радіограмі. — Справа миру у ваших руках. Ви не дасте контрреволюційним генералам зрівнати велику справу миру»¹⁰. Радіограма була підписана В. І. Ленінім і М. В. Криленком. 11 листопада М. В. Криленко виїхав на фронт. Першого радянського Верховного головнокомандуючого всюди захоплено зустрічали робітники і солдати. Трудящі маси прагнули миру.

13 листопада М. В. Криленко надіслав парламентарів до німецького командування, запропонувавши їм почати переговори про перемир'я на всіх фронтах. Того ж дня Криленко зв'язався з Ставкою по прямому проводу і мав розмову з генералом Станкевичем. Він говорив, що «справа миру — в руках уряду Народних Комісарів і кожен, хто стає на дорозі в боротьбі за мир, буде заарештований»¹¹. 14 листопада стало відомо про згоду німецького командування почати мирні переговори. Це повідомлення негайно було передано Раді Народних Комісарів. Того ж дня Криленко надіслав наказ по армії та флоту, в якому пропонувалось негайно припинити перестрілку по всьому фронту¹².

Для Радянської республіки укладення миру мало величезне значення. Звертаючись до солдатів, М. В. Криленко писав: «Товариші! Справа миру близька. Стійте міцно в ці останні дні, напружуйте всі зусилля і, незважаючи на всі злигодні й голод, тримайте фронт». З палким закликом допомоги армії в ці тяжкі дні М. В. Криленко звертається до народів Радянської Росії: «Нагодуйте голодних, зодягніть, взуйте роззутих в окопах, їм гірше, ніж вам. Ще трохи — і ми доб'ємося загального миру»¹³. Трудящі маси підтримували миротлюбну політику Радянської влади. На фабриках і заводах схвалювалися резолюції на підтримку справи миру. Особливо палко відгукнулися солдати. В телеграмі з діючої армії 20 листопада повідомляли, що армійські комітети 2-ї і 5-ї армій на боці більшовиків, що надіслані парламентарі для початку мирних переговорів¹⁴.

Тоді, коли армія підтримувала Криленка, Ставка продовжувала чинити опір діям радянського Главковерха. До Могильова для захисту Ставки генерал Духонін викликав контрреволюційні «ударні роти» і частини оренбурзьких козаків. Криленка було «усунено» з посади Головкама. Але доля контрреволюційної Ставки була вже вирішена.

⁷ Джон Рід. Десять дней, которые потрясли мир. Перевод с английского. М., 1957, стор. 105.

⁸ Центральний державний військово-історичний архів (далі — ЦДВІА), ф. 2003, оп. 1, спр. 208, арк. 1.

⁹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 273.

¹⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 275.

¹¹ ЦДВІА, ф. 2015, оп. 1, спр. 111, арк. 172.

¹² Газ. «Правда», 15 листопада 1917 р.

¹³ Газ. «Солдатская правда», 15 листопада 1917 р.

¹⁴ ЦДВІА, ф. 94, оп. 1, спр. 5, арк. 191.

20 листопада до Могильова прибув ешелон з головнокомандуючим. Представники Могильовської Ради повідомили М. В. Криленка про те, що опору не буде. М. В. Криленко з невеликою охороною з 5 чоловік пішов до Ставки, де караульних вже замінили солдатами Литовського полку, що прибули з ешелоном. М. В. Криленко наказав заарештувати Духоніна. Генерала М. Бонч-Бруевича, який перейшов на бік Радянської влади, було призначено начальником штабу Ставки. Цього ж дня було створено Військово-Революційний комітет. У наказі про армію від 21 листопада М. В. Криленко писав: «Товариші, цього числа я вступив до Могильова на чолі революційних військ. Ставка, оточена з усіх боків, здалася без бою. Остання перешкода справі миру впала. Не можемо не сказати про сумний факт самосуду над колишнім Головнокомандуючим генералом Духоніним. Народна ненависть надто накіпала. Незважаючи на всі спроби врятувати, його вирвали з вагону на ст. Могильов і вбили... Товариші, я не можу припустити пляму на прапорі революції. З найсуворішим засудженням поставтеся до подібних фактів, будьте гідні завойованої волі, не заплямовуйте влади народу. Революційний народ — грізний у боротьбі, але м'який після перемоги»¹⁵. М. В. Криленко послідовно й енергійно виконував вказівку більшовицької партії й Радянського уряду в справі перемир'я та ведення мирних переговорів. Він їздив з армією в армію, з полку в полк, бував в окопах, роз'яснював солдатам миролюбну політику Радянської держави.

На першому етапі переговорів з німецьким командуванням була підписана тимчасова угода про припинення воєнних дій на десять днів — з 24 листопада по 4 грудня 1917 р. 23 листопада Верховний головнокомандуючий М. В. Криленко видав наказ, у якому іменем революції закликав свято виконувати умови укладеної угоди¹⁶. Раднарком звернувся по радіо до всіх солдатів революційної армії і фронту із закликом, в якому говорилось: «Товариші, ми десятки разів пропонували союзникам взятися разом з нами за справу миру, вони мовчать. Вони ще не вірять, що весь російський народ хоче миру, що весь народ визнає владу Рад. Якщо уряди союзників не хочуть миру, то російські робітники і селяни не хочуть війни. Нехай буде мир з союзниками, доки є час приєднатися до нас. Нехай буде мир без союзників, якщо вони хочуть воювати. Робітники, солдати, селяни і матроси Англії, Франції, Італії нас не осудять, а підуть нашим шляхом»¹⁷.

На другому етапі мирних переговорів, 2 грудня 1917 р., була укладена угода про перемир'я на 28 днів. Того ж дня М. В. Криленко у зверненні до військ писав: «Товариші, сьогодні, 2-го грудня, в Брест-Литовську укладено угоду про перемир'я на всіх фронтах російської армії. З 14 годин четверга 4 грудня 1917 р. вступають в силу умови про перемир'я. За цим першим кроком прийде другий. За перемир'ям прийде мир. Бажана мрія мільйонів робітників і селян, народів, що населяють Росію, близька до здійснення. Цей мир дала російському народу революція 25 жовтня. Цей мир принесла народу Рада Народних Комісарів»¹⁸. Трудящі маси з радістю зустріли звістку про укладення перемир'я. Особливо ж дякували Радянському уряду і верховному командуванню солдатські маси. Телеграми і листи з діючої армії передавали почуття й думки фронтівиків. За дорученням Раднаркому Верховний головнокомандуючий М. В. Криленко розіслав військам спеціальну телеграму із закликом суворо додержуватися умов перемир'я¹⁹.

М. В. Криленко велику увагу приділяв питанню боротьби українського народу проти своїх гнобителів, проти буржуазної Центральної ради. В той час Центральна рада повела лінію на відрив України від Росії, намагаючись підірвати дружбу, що віками складалася між українським і російським народами. Після Жовтневої революції Центральна рада заявила про відокремлення України від Росії. 2 грудня 1917 р. Головнокомандуючий М. В. Криленко звернувся до всіх солдатів-українців із закликом встати поруч з російським народом на шлях боротьби за мир і соціалізм, проти буржуазної Центральної ради. В зверненні вказувалося: «У нас з вами був один спільний ворог. Цим ворогом була як буржуазія російська, так і буржуазія України... Ми хочемо вільного на Україні життя українським робітникам і селянам. Ми разом з вами будемо боротися за незалежну Українську республіку, але республіку таку ж, як наша, де вся влада буде в руках Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів України»²⁰. До українського народу М. В. Криленко звертався неодноразово, закликаючи його до боротьби проти Центральної ради та каледінщини, за мир і соціалізм²¹. Український народ повстав на боротьбу проти Центральної ради. 24 грудня 1917 р. у Харкові І Всеукраїнський з'їзд Рад проголосив Україну Радянською республікою. Рада Народних Комісарів вітала цю велику перемогу українського народу. В наказі про армію М. В. Криленко також відзначив перемогу Радянської влади на Україні.

¹⁵ ЦДВІА, ф. 4226, оп. 2, спр. 19, ч. 11, арк. 739.

¹⁶ ЦДВІА, ф. 2003, оп. 1, спр. 537, арк. 3.

¹⁷ ЦДВІА, ф. 2067, оп. 1, спр. 90, арк. 70.

¹⁸ ЦДВІА, ф. 2031, оп. 3, спр. 39, арк. 137.

¹⁹ Там же, ф. 94/с, оп. 1, спр. 30, арк. 41—43.

²⁰ ЦДВІА, ф. 2106, оп. 1, спр. 5, арк. 535—536.

²¹ ЦДВІА, ф. 2262, оп. 3, спр. 2, арк. 115.

9 грудня 1917 р. в Брест-Литовську почалися переговори про мир. Німецькі ім'ялістські пред'явили загарбницькі умови миру, англо-американські — готувалися збройної інтервенції проти Радянської республіки. Становище було критичне. В цим умовах, коли справа миру була в небезпеці, М. В. Криленко знову звернувся до солдатів російської армії. В наказі по армії від 27 грудня 1917 р. Верховний головнокомандуючий писав: «Товариші! Справа миру в небезпеці... В цих умовах перед нами є можливість стати жертвою хижих апетитів німецької буржуазії. Російська республіка Р оточена ворогами з усіх боків. Американські та французькі капіталісти дають Каледі гроші на озброєння. Німецька буржуазія готова ввійти в союз з ними, щоб задушити російську революцію... Записуйтесь усі в ряди Народної Гвардії захисників волі. Створюйте нову могутню силу, оплот для революції і соціалізму... Голодні, холодні, роздянуті, роззуті, з усіх боків оточені ворогами — покажіть, яке невичерпне джерело сили ще зберігає в собі революційний пролетаріат і найбідніше селянство»²².

Стара армія розвалилася і не могла забезпечити захист держави. Треба було стримувати фронт. Тому партія і Радянський уряд прийняли рішення про створення нової армії. Виконуючи це рішення, Верховний головнокомандуючий 25 грудня знову звернувся до революційних солдатів армії із закликом про формування армії.

Збройні сили Радянської республіки створювались під безпосереднім керівництвом ЦК партії на чолі з В. І. Леніном. Функції організації і керівництва Робітничо-Селянською Червоною Армією виконувала Всеросійська колегія, якою керували М. І. Подвойський та М. В. Криленко. Будучи Наркомом у військовій справі і Головнокомандуючим Червоної Армії, виконував величезну роботу по формуванню Червоної Армії, зміцненню її дисципліни і боєздатності.

З березня 1918 р. Микола Васильович працював в органах радянської юстиції. Протягом 20 років його ім'я було нерозривно зв'язане з створенням і утвердженням радянської революційної законності. М. В. Криленко — один з перших організаторів революційних трибуналів, органів суда і прокуратури, керівник Народного Комісаріату юстиції. В травні 1918 р. було створено Верховний трибунал при ВЦВК. М. В. Криленка призначили його головою. З 1922 р. по 1931 р. він очолював прокурорський надгляд. У травні 1931 р. постановою Президії ВЦВКу М. В. Криленка було призначено Народним Комісаром юстиції РРФСР, а в 1936 р. — Народним Комісаром юстиції СРСР.

М. В. Криленко вів велику наукову роботу, він опублікував понад 80 книг і брошур, серед них «Судоустрій РРФСР», «Суд і право в СРСР» (в трьох частинах), «Ленін про суд», «Що таке революційна законність» та ін., завідував кафедрою кримінального права Московського інституту радянського права, викладав в Інституті Червоної професури тощо. Криленко був членом редколегії «Історії громадянської війни», «Большой Советской Энциклопедии» та інших видань, брав активну участь у підготовці найважливіших законодавчих актів держави: Конституції РРФСР та СРСР, кодексів, законів тощо. В 1934 р. Президія Комуністичної академії присвоїла М. В. Криленку вчений ступінь доктора державних і суспільних наук.

Все життя М. В. Криленка — приклад невтомної боротьби за справу світлого комуністичного майбутнього, за справу партії більшовиків. Головні принципи його життя — це глибока відданість партії, гуманне ставлення до людей, висока свідомість громадянського обов'язку, самовідданість у боротьбі й праці. На багатьох з'їздах партії М. В. Криленко обирався членом ЦКК; неодноразово — членом ВЦКК, а з 1935 р. — членом Президії ВЦВК. За заслуги перед Радянською державою він був нагороджений орденом Леніна і орденом Червоного Прапора. Під час свавілля, породженого культом особи Сталіна, в 1938 р. в розквіті творчих сил життя М. В. Криленка трагічно обірвалося.

А. Т. БЕЗКОРОВАЙНА

ПЕРШІ ЛІКАРІ І ЛІКАРНІ НА КИЇВЩИНІ

Перші посади міських лікарів у Росії були введені указом Сената в 1737 р. Після возз'єднання Правобережної України з Росією Медична колегія в 1794 р. організувала комісію, якій було запропоновано в нових губерніях «медичний порядок установити»¹. В 1797 р., коли було утворено Київську губернію, в ній працювало лише 9 повітових лікарів, на початку ХІХ ст. — 12.

Нам пощастило знайти в Київському обласному архіві особисті справи, або так звані «Формулярні списки», написані від руки першими лікарями Київщини, що дало можливість встановити їх імена і прізвища. У справі № 57 зберігаються матеріали перших повітових лікарів Київської губернії². Це були: Х. І. Гешлуша (Липовецький повіт),

²² ЦДВІА, ф. 2003, оп. 2, спр. 214, арк. 2—4.

¹ С. А. Верхуцький. Сторінки історії медицини на Україні, К., 1957, стор. 47.

² Київський обласний державний архів (далі — КОДА), ф. 13, оп. 2, спр. 57, арк. 1—54.

Ф. Г. Тумашевський (Богуславський повіт), Я. Ю. Дранковський (Черкаський повіт), С. П. Розлач (Київський повіт), В. Ф. Кладкевич (Васильківський повіт) та ін.

Нам вдалося також виявити матеріали, які проливають світло на діяльність перших повітових лікарів і умови, в яких їм доводилося працювати. Це медико-топографічні описи всіх повітів Київської губернії, які дають уявлення про рівень лікарів і медичної науки того часу³. Найдокладніший опис знаходимо в рапортах лікарів Липовецького, Київського, Чигиринського та Богуславського повітів. Штабс-лікар 8 класу Х. Геннуша⁴ подає докладний опис Липовецького повіту, його рослинності, лікувальних трав, тваринного світу, докладно змальовує економічні умови життя населення, об'єктивно показуючи причини захворювань та епідемії. Розділ цього опису ми дозволимо собі процитувати: «...Люди часто довгі роки страждають природними ревматичними ломотними хворобами, бо вони без усякої обережності не тільки самі виходять, а й дітей своїх випускають і носять з жарких хат на холод і вітер».

Справжні причини частих захворювань були в іншому: «...Я часто бачив,— пише далі Х. Геннуш,— що селянські діти в жорстокий холод бігають босі й голі, не маючи нічого на собі, крім розірваної сорочки. Це й приводить до того, що ці хвороби такі жорстокі. ...Могилки між житлами, де жителі і ховають своїх мертвих, від чого через гнилі пари повітря псується, а від того разом з іншими причинами, як от через їжу простого народу, яка складається в більшості з хлібних тістяних похльобок, капусти і борщу, який квасять і їдять зимою й літом, ...на вулицях і в домах, в яких при темноті і сирості зимою різну худобу тримають, народжуються гарячка, цинга та інші хвороби...».

Судячи з листування, що збереглося, повітові лікарі, починаючи з 1800 р., мали подавати топографічні описи щороку. За пізніший час (1810 р.) нами виявлено лише рапорт штабс-лікаря Уманського повіту Т. І. Ноздрі, в якому вже зустрічається повідомлення «про людей» живих і «померлих», їх віковий склад. Проте в рапорті йдеться лише про людей чоловічої статі. Одні автори в медико-топографічних описах більше уваги приділяли фізико-географічним питанням, інші — соціально-економічним умовам життя населення. Зустрічаються також праці, які містять відомості про поширення тих або інших захворювань.

Як свідчить листування київського губернатора з лікарською управою (за 1820 р.), багатьом з медичних працівників не дозволяли зближатися з народом, за деякими було встановлено нагляд, у них брали підписку про неналежність до таємних товариств. Таку підписку, наприклад, було взято від медпрацівників Звенигородського повіту⁵.

Вимоги політичної благонадійності поширювалися на всіх медичних працівників. Кожного з них було взято на особливий облік. Нерідко навіть під час епідемії амбулаторії і лікарні були на замку через те, що губернатор не затверджував представлених кандидатів. Серед повітових лікарів того часу було немало відданих народові діячів, які служили йому не за страх, а за совість. З таких прогресивних лікарів варто назвати лікаря з Переяславського повіту Андрія Козачківського, який був у дружніх стосунках з Т. Г. Шевченком і користувався великою популярністю серед народу.

Про заробітну плату медичного персоналу на Київщині тих часів довідуємося з книги «Об отпуске уездному штабс-лекарю, двум его ученикам и повивальной бабке жалования на 1839 год по Васильковскому уезду»⁶. З цього документа видно, що лікар одержував 686 крб. на рік, старший лікарський учень — 198, молодший лікарський учень — 150, повитуха — 150 крб. У тяжких умовах медичним працівникам доводилося виконувати надзвичайно велику роботу.

Першим лікувальним закладом у Києві для цивільного населення треба вважати госпіталь для інфекційних хворих, побудований за спеціальним рескриптом Катерини II в 1787 р. Першу «соматичну» лікарню в Києві відкрито 29 жовтня 1803 р. Найстарішим лікувальним закладом у місті була лікарня при Києво-Печерському монастирі, яка, за даними І. Пантюхова, «існує з незапам'ятних часів». У 1058 р. в Лаврі було влаштовано «странноприемный дом»⁷, де спочатку лікували переважно монахи. На початку XIX ст. тут появилися лікарі і фельдшери.

Медико-топографічні описи повітів Київської губернії (1802—1810 рр.) висвітлюють водночас і санітарний стан повітів, поширеність тих чи інших хвороб, характерні для того часу умови життя і побуту окремих шарів населення.

Г. М. СИДОРЕНКО-ЗЕЛЕЗІНСЬКА

³ Київський обласний державний архів (далі — КОДА), ф. 13, оп. 2, спр. 57, фр. 1—54.

⁴ КОДА, ф. 13, оп. 2, спр. 7, арк. 28—44.

⁵ КОДА, ф. 13, оп. 2, спр. 86, арк. 3.

⁶ КОДА, ф. 13, оп. 1, спр. 141, арк. 1—5.

⁷ И. П а н т ю х о в. Опыт санитарной топографии и статистики Киева, 1877, стор. 33.

НАШ КАЛЕНДАР

ВИДАТНИЙ БОРЕЦЬ ЗА КОМУНІЗМ

(ДО 75-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ Е. Й. КВІРІНГА)

Емануїл Йонович Квірінг — видатний партійний і державний діяч, невтомний борець за соціалізм і комунізм. У своїй автобіографії він писав: «Як більшовик, я належу до покоління «правдистів», вихованих не лише на боротьбі з царизмом і капіталізмом, а й на боротьбі з ліквідаторсько-меншовицьким буржуазним впливом на пролетаріат. Я вважаю, що це допомогло і мені, і більшості «правдистів» залишатись не похитненими більшовиками і у важкі часи імперіалістичної війни і зради величезної більшості соц.-демокр., і в роки важкого будівництва радянської держави»¹.

Е. Й. Квірінг народився 1(13) вересня 1888 р. в с. Фрезенгеймі, Новоузенського повіту, Самарської губернії, в сім'ї німця-колоніста, який був волосним писарем. У 1899 р. Квірінг закінчив 4-х класну школу і поступив до прогімназії в м. Саратові. Але в 1904 р., не маючи коштів на дальше навчання, 15-річним юнаком він повернувся в рідне село. Там і застала його революція 1905 р. Великий вплив на політичний розвиток Е. Й. Квірінга в той час мав місцевий земський лікар, молодий болгарин-марксист.

Наприкінці 1906 р. Квірінг працював учнем в одній з аптек Саратова. З цього часу почалося його зближення з революційним рухом. Він був одним з організаторів професійної спілки аптекарських службовців. Емануїл Йонович виконував окремі доручення місцевої соціал-демократичної організації, разом з групою співчуваючої соціалізму молоді він створив гурток самоосвіти, в якому знайомились з політичною літературою, проводили диспути. В 1909—1912 рр. Е. Й. Квірінг працював в аптеках Покровська й Астрахані і водночас посилено займався самоосвітою — вивчав політичну і економічну літературу. У 1912 р. Емануїл Йонович переїхав до Петербурга і вступив на політичні курси товариства професорів по комерційно-економічному відділенню. У грудні 1912 р. він став членом партії більшовиків. Добра політична підготовка, організаційні здібності Квірінга швидко висунули його в число активних більшовицьких діячів. У 1913 р. він співробітничав у газеті «Правда», був секретарем більшовицької фракції IV Державної думи і особистим секретарем члена Державної думи більшовика О. Є. Бадаєва. Одночасно він був секретарем больничної каси на заводі Штудер, активно співробітничав у робітничому культурно-освітньому товаристві «Наука і життя». 11 червня 1914 р. за революційну роботу Е. Й. Квірінга заарештували і заточили у в'язницю «Кресты», через чотири місяці його було звільнено з ув'язнення і вислано за межі столиці.

У листопаді 1914 р. Емануїл Йонович приїхав у Катеринослав. Спочатку він працював рахівником больничної каси на заводі в Кам'янському (нині м. Дніпродзержинськ), а потім секретарем больничної каси Брянського заводу (нині завод ім. Петровського). Больничні каси в той час були головною і майже єдиною легальною організацією, в якій могли проводити свою роботу більшовики. За керівництво в них йшла запекла боротьба між більшовиками і ліквідаторами. На початку 1915 р. Квірінга було введено до складу Катеринославського підпільного комітету більшовиків. Він бере активну участь в організаційній та пропагандистській роботі і проводить збори на Брянському заводі і у Миському районі з питань ставлення до імперіалістичної війни, про святкування 1 Травня тощо. Він був одним з організаторів першотравневої масовки, на яку зібралось близько 100 робітників, брав участь у випуску листівки до 1 Травня, організації підпільної друкарні, проводив активну роботу в єдиній легальній профспілці — «Товаристві прикажчиків», де більшовики мали свою невелику фракцію.

У липні 1915 р. Е. Й. Квірінга знову заарештували і, протримавши п'ять місяців у в'язниці, в грудні 1915 р. вислали в Іркутську губернію, в с. Малишівку. На zesланні він продовжував вести революційну роботу.

З великою радістю зустрів Емануїл Йонович повідомлення про Лютневу революцію 1917 р. На початку квітня 1917 р. він повернувся на Україну, очолив Катеринославський комітет більшовиків, працював секретарем заводу Брянського заводу. Разом з В. К. Аверінім, С. І. Гопсер, Я. А. Яковлевим та іншими він проводив вели-

¹ «Энциклопедический словарь Гранат», т. 41, ч. I, стор. 185.

чезну роботу по завоюванню мас на бік більшовиків. Під час виборів до Рад другого скликання (травень 1917 р.) більшовицька організація на чолі з Квірінгом брала активну участь у виборчій кампанії і добилась значних успіхів — третину складу об'єднаної Ради робітничих та солдатських депутатів становили більшовики. В їх числі до Ради було обрано і Емануїла Йоновича. За станом на середину грудня 1917 р. більшовики вже завоювали більшість у Раді, а президія Ради була повністю більшовицькою. Головою президії було обрано Квірінга.

Після переможного Жовтневого повстання у Петрограді більшовики очолили боротьбу робітників та солдатів за встановлення Радянської влади в Катеринославі. В ніч на 27 грудня Рада робітничих та солдатських депутатів, на чолі якої стояв Е. Й. Квірінг, закликала трудящих міста до збройного виступу проти гайдамаків — військової сили місцевих органів Центральної ради, — а 29 грудня 1917 р. в Катеринославі була встановлена Радянська влада. З грудня 1917 р. по квітень 1918 р. Е. Й. Квірінг очолював Катеринославську Раду робітничих та солдатських депутатів. Коли Україна була окупована австро-німецькими військами, Е. Й. Квірінг з травня по жовтень 1918 р. працював у Москві завідуючим відділом нормування та постачання Вищої ради народного господарства (ВРНГ) РРФСР. У червні 1918 р. він брав участь у роботі I з'їзду більшовицьких організацій України, на якому була утворена Комуністична партія більшовиків України — один з передових загонів КППС. На з'їзді Е. Й. Квірінг був обраний членом ЦК КП(б)У, з жовтня 1918 р. по березень 1919 р. він — секретар ЦК КП(б)У².

Слід відзначити, що Квірінг у 1918 р. належав до так званих «правих» в КП(б)У, недооцінював національне питання, внутрішні сили революції, зокрема сили селянства. Однак, переборюючи ці свої помилкові погляди, він завжди залишався вірним лєнінцем.

Після вигнання з України окупантів, з листопада 1918 р. Квірінг входив до складу Тимчасового робітничо-селянського уряду України і працював завідуючим відділом Ради народного господарства України. З січня по серпень 1919 р. він був головою Ради народного господарства України.

У другій половині 1919 р. над Україною нависла нова небезпека. Скориставшись з допомоги англо-французьких та американських імперіалістів, Денікін розпочав наступ з Північного Кавказу на Москву. Білогвардійські війська вторглися на Україну. Комуністична партія, В. І. Ленін закликали всіх більшовиків дати відсіч денікінській загрозі. Серед інших керівників КП(б)У в армію пішов і Е. Й. Квірінг. Його було призначено заступником начальника Політуправління 12-ої армії. Після визволення Катеринослави від денікінців, з січня до листопада 1920 р. Емануїл Йонович знову на роботі в Катеринославі. Він — голова губкому КП(б)У, губревкому та Катеринославської губернської Ради народного господарства.

Велику роботу провів Е. Й. Квірінг по згуртуванню більшовицьких сил, мобілізації трудящих проти навали білополяків у 1920 р., по зміцненню радянського тилу та відновленню роботи промислових підприємств, які працювали для потреб фронту. Після розгрому панської Польщі партія направила Квірінга в складі радянської делегації на мирні переговори з Польщею в Ригу. Ці переговори закінчилися укладенням Ризького мирного договору.

Після закінчення громадянської війни на Україні перед партією і народом стало питання про відновлення роботи промисловості, насамперед вугільної і металургійної промисловості Донбасу. З метою зміцнення керівництва партійною організацією Донбасу ЦК КП(б)У направив у квітні 1921 р. секретарем Донецького губкому КП(б)У Е. Й. Квірінга.

У квітні 1923 р. Е. Й. Квірінг був обраний першим секретарем ЦК КП(б)У. На цій посаді Емануїл Йонович працював до квітня 1925 р. Під його керівництвом партійна організація України провела велику роботу по відбудові всіх галузей народного господарства республіки, зміцненню партійних лав, у боротьбі проти фракціонерів за єдність партії.

Потрібно окремо відзначити великі заслуги Квірінга перед Комуністичною партією і радянським народом у боротьбі проти Троцького, який після смерті В. І. Леніна намагався ревізувати лєнінізм, принизити роль Володимира Ілліча в Жовтневій революції. У статті «Лєнін від лютого до жовтня» Е. Й. Квірінг, всебічно аналізуючи праці В. І. Леніна та його практичну діяльність, писав: «Шлях від лютого до жовтня був найтяжчим випробуванням для більшовизму. В найзаплатаніших умовах доводилось шукати вірну пролетарську лінію. Зараз, коли ми звертаємось до вивчення творів Леніна від лютого до жовтня, вражає виняткова цільність лєнінської позиції за весь період, невтомна енергія і пристрасність в її проведенні, залізна логічність і майстерна поступовість лєнінських лозунгів». Далі Квірінг вказує, що «Троцький у своїх спогадах про Жовтневу революцію (кн. «Про Леніна»), викладаючи позицію Леніна в цей період,

² Партархів Інституту історії партії ЦК КП України, ф. 1, оп. 13, од. зб. 9. арк. 1; од. зб. 10, арк. 1; од. зб. 66, арк. 73—74.

допускає ряд таких тверджень, які перевертають догори ногами все, що відомо про відношення Леніна до Жовтня»³.

З більшовицькою непримиренністю і принципіальністю виступав Е. Й. Квірінг на пленумах ЦК і Харківського губкому КП(б)У в 1924—1925 рр., викриваючи троцькізм, відстоюючи чистоту ленінського вчення⁴.

В 1925—1926 рр. Емануїл Іонович був призначений заступником голови Вищої Ради Народного Господарства СРСР, в 1926—1930 рр. він — заступник голови Держплану СРСР і одночасно з лютого 1927 по січень 1928 р., як голова правління Дніпробуду, брав активну участь у плануванні й будівництві Дніпровської гідроелектростанції ім. Леніна. В 1931 р. Е. Й. Квірінг працював заступником Народного комісара шляхів сполучення СРСР, в 1932—1934 рр. — заступником голови Комітету товарних фондів і регулювання торгівлі при Раді праці і оборони, в 1934—1937 рр. — знову заступником голови Держплану СРСР. Водночас в 1932—1936 рр. він очолював Інститут економіки Комуністичної Академії.

Він був делегатом XI—XVII з'їздів ВКП(б) і обирався до складу Центрального Комітету з XII по XVI з'їзди партії, був делегатом I, II, III з'їздів, IV, VI, VII, VIII конференцій КП(б)У, на яких обирався до складу ЦК КП(б)У; в 1919, 1923—1925 рр. він був членом Політбюро ЦК КП(б)У.

Е. Й. Квірінг — визначний вчений, доктор економічних наук. Він автор наукових праць: «Очерки развития промышленности СССР (1917—1927)», М., 1929; «Задачи построения социализма в СССР», М., 1931; розділ «Этапы развития социалистической промышленности» в книзі «Этапы экономической политики», М., 1934. Е. Й. Квірінг написав велику кількість статей з питань економіки країни і з історії революційного руху в Росії та на Україні, які були опубліковані в журналах «Большевик», «Проблемы экономики», «Литопис революції», в газетах «Правда», «Известия», «Коммунист» та ін.

В період культу особи Сталіна Е. Й. Квірінга було безпідставно обвинувачено і репресовано. 25 листопада 1937 р. він трагічно загинув. В 1956 р. Е. Й. Квірінга по смертно реабілітовано. Ім'я полум'яного ленінця, борця за комунізм Емануїла Іоновича Квірінга, як і імена багатьох більшовиків ленінської школи, Комуністична партія після XXII з'їзду повернула народу.

С. Я. СЛУЧЕВСЬКА

ПАРТІЙНА І ДЕРЖАВНА ДІЯЛЬНІСТЬ А. В. ІВАНОВА НА ОДЕЩИНІ В 1922—1925 рр.

(ДО 75-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ)

16(29) жовтня 1963 р. минає 75 років з дня народження більшовика-ленінця Андрія Васильовича Іванова, життя якого є запальючим прикладом боротьби за щастя народу. А. В. Іванов — активний учасник революції 1905 р., член партії більшовиків з 1906 р. Напередодні революції 1917 р. Андрій Васильович працював на київському «Арсеналі», був одним з визначних керівників київських робітників. Його було обрано головою заводського комітету «Арсеналу», згодом головою Київської Ради робітничих і солдатських депутатів, членом Київського комітету більшовиків. На початку 1918 р. А. В. Іванов ввійшов до складу першого радянського уряду на Україні, працював на радянській і партійній роботі¹.

У 1922 р. партія направила А. В. Іванова в Одесу, де його обирають головою Одеського губвиконкому. На цій посаді А. В. Іванов докладав багато зусиль для зміцнення місцевих органів влади, відавав усі сили на відбудову промисловості і сільського господарства, боровся за втілення в життя ленінської нової економічної політики. Протягом перших трьох років відбудовного періоду зростання промисловості губернії не припинялось, а останні 5—6 місяців 1923 р. дали приріст промислової продукції в порівнянні з першим півріччям того ж року на 25—30%. «Це, — підкреслював А. В. Іванов на VII губернській партконференції у травні 1924 р., — ще раз підтверджує, що лінія партії в галузі відбудови промисловості вірна»².

Успішно відбудовувалося й сільське господарство Одещини. Одеська губернія стала учасником Всеросійської сільськогосподарської виставки, що була організована в 1923 р. з ініціатииви і при підтримці В. І. Леніна в Москві³.

³ Газ. «Коммунист», 7 листопада 1924 р.

⁴ Див. газ. «Коммунист», 17 листопада 1924 р.; ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 13, од. зб. 155, арк. 54.

¹ Більш детально про діяльність А. В. Іванова до 1922 р. див. брошуру: В. Сядоренко. Андрій Іванов, К., 1957.

² Газ. «Известия» (орган Одеського губкому КП(б)У і губвиконкому), 8 травня 1924 р.

³ Державний архів Одеської області (далі — ДАОО), ф. 99, оп. 1, спр. 70, арк. 80.

Проводячи політику партії на відбудову сільського господарства, А. В. Іванов звертав особливу увагу на максимальну допомогу трудовому селянству і колективним господарствам. «Завдання партії — всю допомогу держави зосередити бідноті, артилям, колективам і різним товариствам», — говорив Андрій Васильович⁴. Він вникав в усі деталі розвитку сільського господарства. Виступаючи на пленумі губвикому КП(б)У у липні 1924 р., А. В. Іванов вказував на необхідність збільшення посівних площ пшениці і кукурудзи — цих найцінніших сільськогосподарських культур⁵.

У відбудовний період більшовики Одещини очолили боротьбу робітників і профспілок за підвищення продуктивності праці, поліпшення роботи виробничих нарад, раціоналізаторів і винахідників. Багато уваги питанням підвищення продуктивності праці і зниження собівартості продукції на підприємствах Одеси і губернії приділив губвиконком на чолі з А. В. Івановим. Виступаючи восени 1924 р. на сесії губвиконкому, А. В. Іванов відзначав, що питання збільшення навантаження підприємств, скорочення накладних витрат, концентрація виробництва та деякі інші заходи, які сприяли зниженню собівартості продукції, стояли в центрі уваги президії губвиконкому⁶. Спеціальна комісія, створена губвиконкомом, проводила аналіз собівартості всіх предметів промислового виробництва і вживала заходів, щоб вони були доступними для сільського споживача.

Х Одеська окружна партконференція (листопад 1925 р.) відзначала, що промисловість Одещини на кінець 1925 р. була в основному відбудована⁷. Питома вага соціалістичного сектора в промисловості губернії на кінець 1925 р. складала 86%⁸.

Успішна відбудова промисловості й усього народного господарства сприяла зменшенню числа безробітних, зростанню реальної заробітної плати робітників, збільшенню коштів, призначених на соціальне забезпечення, житлове будівництво та на культурні потреби. Значно розвивалося житлове будівництво.

Губвиконком, очолюваний А. В. Івановим, вживав енергійних заходів по розвитку народної освіти, ліквідації неписьменності. В лютому 1923 р. у доповіді на сесії губвиконкому А. В. Іванов зазначав, що для зміцнення шкіл і поліпшення побуту вчителів губвиконком, складаючи місцевий бюджет, збільшив на 28% асигнування на народну освіту з коштів місцевого бюджету⁹. На початку 1923 р. губвиконком звернувся із закликом до інтелігенції і письменного населення губернії покінчити з тяжкою спадщиною царизму і капіталізму — неписьменністю. У доповіді на сесії губвиконкому (грудень 1923 р.) А. В. Іванов ще раз закликав усіх вчителів гаряче відгукнутися на заклик Комуністичної партії і своїми знаннями допомогти Радянській державі ліквідувати неписьменність¹⁰. Ліквідація неписьменності в губернії проходила успішно.

Багато уваги та сил віддавав А. В. Іванов боротьбі з безпритульністю дітей на Одещині. Його було обрано головою комісії допомоги дітям. З ініціативи А. В. Іванова протягом 1923 р. проводилися місячники і двохмісячники допомоги дітям, влаштовувалися виставки «Артисти — дітям», відзначався «День червоної квітки», проводився продаж марок «Одеса — безпритульній дитині», було випущено 1 000 підписних листів. Усі ці заходи дали 120 тис. пудів хліба і 3 млн. крб. В 1923 р. у 319 обладнаних дитячих будинках виховувалося 20 586 дітей¹¹.

Завдяки зусиллям губпарторганізації, губвиконкому й усієї громадськості губернії за короткий строк вдалося ліквідувати дитячу безпритульність. У цьому велика заслуга А. В. Іванова. З його ім'ям зв'язане будівництво 91 будинку дитячого містечка, в якому виховувалося понад 2 тис. дітей. Він майже щотижня відвідував це містечко.

Особливу увагу приділяв А. В. Іванов питанням зміцнення державного апарату. У листопаді 1923 р. він виступав на загальноміській партконференції з доповіддю про спрощування й скорочення радянського апарату та заходи до його дальшого поліпшення. Констатуючи успіхи в розвитку і зміцненні апарату Радянської держави, Андрій Васильович вказував на істотні недоліки в його роботі. «Завдання, що стоїть перед губпарторганізацією, — заявив А. В. Іванов, — до кінця викоринити бюрократизм, особливо в місцевому апараті, що безпосередньо стикається з робітничими і селянськими масами. В цьому — основа всієї нашої роботи щодо поліпшення діяльності радянського народу»¹².

Вихований Комуністичною партією в душі ленінських ідей пролетарського інтернаціоналізму, А. В. Іванов у здійсненні національної політики партії виходив з ле-

⁴ Газ. «Известия», 8 травня 1924 р.

⁵ Газ. «Известия», 23 липня 1924 р.

⁶ ДАОО, ф. 99, оп. 1, спр. 70, арк. 233—234.

⁷ Газ. «Известия», 26 листопада 1925 р.

⁸ Фонди Одеського державного історико-краєзнавчого музею.

⁹ ДАОО, ф. 99, оп. 1, спр. 70, арк. 2.

¹⁰ Там же, спр. 72, арк. 132.

¹¹ Там же, спр. 53, арк. 379.

¹² Партархів Одеського обкому КП України, ф. 7, оп. 1, од. зб. 8, арк. 19—20.

нінських вказівок про необхідність чуйного ставлення до національних почуттів і особливостей, до національної мови, як важливих умов зміцнення взаємного довіря й братерської дружби народів СРСР. А. В. Іванов проявляв повсякденне піклування про розвиток і поширення сітки українських шкіл та інших культурних закладів.

В 1924 р. перестало битися серце великого Леніна. На його смерть робітничий клас СРСР відповів масовим вступом у ряди ленінської партії. До ленінського призову у складі Одеської губпарторганізації налічувалося 66,2% робітників, після ленінського призову — 74,7%¹³. Це значно зміщило губернську партійну організацію, зв'язок партії з робітничим класом. «Розмови наших ворогів, — заявив А. В. Іванов, — що Комуністична партія відірвана від робітничого класу — цілковита брехня. Робітничий клас зрозумів велику відповідальність, він не розгубився від першого удару, який ми пережили, втративши нашого дорогого, незабутнього вождя — товариша Леніна. Робітничий клас виділив десятки тисяч кращих пролетарів від верстата в ряди Комуністичної партії»¹⁴.

Більшовики Одещини, як і вся Комуністична партія, вели рішучу боротьбу проти всіх опортуністичних і фракційних угруповань, за чистоту ленінського вчення. У статті «На захист ленінізму» А. В. Іванов висловив думки й почуття одеських більшовиків, усіх трудящих Одещини: «Троцький загрожує ленінізму тим, що намагається підмінити ленінізм або викривити його. Ось чому обов'язок кожного члена партії рішуче виступати проти цього намагання...»

На початку 1925 р. пленум Одеського губкому КП(б)У прийняв рішення надати А. В. Іванову тривалу відпустку і створити сприятливі умови для успішного його лікування¹⁵. Лікувався А. В. Іванов за кордоном з лютого 1925 р. до кінця літа 1926 р. У 1926 р. III Всесоюзний з'їзд Рад СРСР обрав А. В. Іванова членом Президії ЦВК СРСР і секретарем Союзної Ради. Працюючи в цей час у Москві, Андрій Васильович не поривав зв'язків з трудящими України. М. О. Скрипник згадував, що за тиждень до смерті А. В. Іванов був у Харкові, брав участь у роботі пленуму ЦК КП(б)У¹⁶.

Весною 1927 р. стан здоров'я А. В. Іванова значно погіршав, 10 червня він помер. З глибоким сумом зустріли трудящі нашої Батьківщини звістку про смерть А. В. Іванова. За проханням трудящих тіло А. В. Іванова перевезли на Україну. «Товариш А. В. Іванов, — говорив М. І. Калінін на траурному мітингу, — згорів на наших очах. У товариша Іванова була стара загартована більшовицька натура. Побажаємо, щоб самовіддане життя товариша Іванова було прикладом для молодих комуністів»¹⁷. 11 червня 1927 р. Г. Петровський, В. Чубар, В. Затонський, О. Шліхтер, Б. Корнюшин, М. Попов та ін. у телеграмі родині А. В. Іванова писали: «Ваша втрата — це наша втрата, втрата всієї нашої партії, всіх робітників і селян України, всіх, кому дорогої комуністична революція і будівництво комунізму»¹⁸. 14 червня 1927 р. у Києві в парку Жертв революції відбулися похорони А. В. Іванова. Відповідаючи на численні клопотання трудящих Одещини, окрвиконком своїми постановами увіковічив пам'ять А. В. Іванова, назвавши його ім'ям одну з вулиць Одеси, Державний російський драматичний театр, клуб, підприємства, установи і районний центр округу.

С. Ш. ЛАНДА

ПРОВІСНИК СВОБОДИ І БРАТЕРСТВА НАРОДІВ

(ДО 50-РІЧЧЯ З ДНЯ СМЕРТІ ЛЕСІ УКРАЇНКИ)

У першій половині 80-х років XIX ст. в українській періодичній пресі почалі з'являтися вірші за підписом Леся Українка. Вірші привернули увагу читача ширим, задушевним змістом, високомистецькою поетичною формою. Важко було повірити, що їх автор — дівчина-підліток, тяжко хвора на кістковий туберкульоз. Йшли роки, і читач знайомився все з новими й новими творами Лесі Українки. І нарешті в 1893 р. коли двадцятисемирічна поетеса досить міцно утвердила своє ім'я в українській літературі, і вже багато хто знав, що за псевдонімом Леся Українка криється Лариса Петрівна Косач, перший докладний підсумок її творчості підвів найбільш авторитетний у той час на Україні літературний діяч, письменник і вчений Іван Франко. Він прямо заявив: «Від часу Шевченкового «Поховайте та вставайте, кайдани порвіте» Україна не чула такого сильного, гарячого та поетичного слова, як з уст сеї слабо-

¹³ «VIII-а губпартконференція Одещини», Одеса, 1925, стор. 42.

¹⁴ Партійний архів Інституту історії партії ЦК КП України (далі — ПА ІП ЦК КП України), ф. 29, оп. 1, од. зб. 2190, арк. 34.

¹⁵ ЦПА ІМЛ, ф. 17, оп. 216, од. зб. 361/4, арк. 77.

¹⁶ Газ. «Известия», 12 червня 1927 р.

¹⁷ Газ. «Вісті ВУЦВІК», 15 червня 1927 р.

¹⁸ Газ. «Известия», 12 червня 1927 р.

силої хорої дівчини»¹. Ця оцінка ставила поетичну творчість Лесі Українки в один ряд з пристрасними поезіями геніального Т. Шевченка. Великий І. Франко відзначав не тільки силу, а й різносторонність таланту молододі поетеси, її широку ерудицію².

Раніше таке ж надзвичайне враження справила Леся Українка на сподвижника І. Франка в його революційно-демократичній діяльності відомого галицького публіциста М. П. Павлика. «Я думав, що вона тільки в крузі своїх поезій, аж воно далеко не так,— свідчив у 1891 р. М. П. Павлик в одному з своїх приватних листів.— На свій вік це геніальна жінка... Ми говорили з нею дуже довго, і в кожному її слові я бачив розум та глибоке розуміння поезії, освіти і людського життя»³. Тим більше доводилось дивуватися такій високій освіченості Лесі Українки, зважаючи на те, що освіту свою вона здобувала головним чином самотужки, завдяки впертій і систематичній праці.

Цілком самостійно Леся Українка глибоко познайомилася з кращими надбаннями людства в галузі літератури, мистецтва, суспільних наук. Вона прагнула також оволодіти марксистсько-ленінським вченням, серйозно вивчала «Капітал» К. Маркса, праці Ф. Енгельса, В. І. Леніна і навіть брала безпосередню участь у перекладі та виданні цих праць (у тому числі славнозвісного «Маніфесту Комуністичної партії») українською мовою. В ряді істотних положень її багатогранної творчості, безперечно, відчутний вплив марксизму.

Леся Українка виступає не тільки як поетеса, а й як прозаїк і драматург, публіцист і літературознавець, історик і етнограф. У кожній з цих галузей вона створила спеціальні праці. Така різносторонність творчості Лесі Українки зумовлювалась не тільки її блискучим талантом та широкою ерудицією, а й тим бурхливим часом, коли в боротьбі з реакційною культурою зміцнювалась передова українська революційно-демократична культура, що вимагала діяльності в багатьох галузях суспільного життя. Леся Українка в цьому відношенні мала багато спільного з Іваном Франком, якого високо цігувала за універсальний «белетристичний, науковий, поетичний, публіцистичний і практичний талант»⁴.

Добре знання іноземних мов (вона знала німецьку, французьку, англійську, італійську, польську, болгарську, іспанську, грецьку та латинську мови)⁵ дозволяло Лесі Українці знайомитися з широким колом літературних джерел, які вона використовувала у своїй творчій роботі, і підвищувало вагу тих оцінок і характеристик, які вона висловлювала. Слід зазначити, що в творчому доробку письменниці є цілий ряд художніх і публіцистичних творів, написаних російською мовою. Активно співробітничала Леся Українка в російському соціал-демократичному журналі «Жизнь», в якому друкувалися твори В. І. Леніна, О. М. Горького. Тут Леся Українка в 1900—1901 рр. опублікувала такі значні історико-літературні та літературно-критичні праці, як «Два направи в новейшей итальянской литературе», «Малорусские писатели на Буковине», «Новые перспективы и старые тени», «Заметки о новейшей польской литературе». Не раз виступала Леся Українка і як перекладач з російської на українську і з української на російську мову.

Активна, вольова натура, Леся Українка не замикалася в рамках лише власної творчої діяльності. Вона заглиблювалась у самий вир суспільно-політичного і літературного життя свого часу, підтримувала жваві ділові стосунки з І. Я. Франком, М. П. Павликом, М. М. Коцюбинським, О. Ю. Кобилянською, М. П. Драгомановим, В. М. Гнатюком, А. Ю. Крымським, М. В. Лисенком та іншими видатними діячами української культури кінця XIX — початку XX ст. «Треба жити, а не скітати»⁶, — взяла собі девізом Леся Українка. Змушена систематично виїжджати за кордон для лікування, вона використовувала ці поїздки для встановлення особистих контактів з українськими літераторами та громадсько-політичними діячами, які жили за межами Росії, для перевезення нелегальної політичної літератури. Тісні зв'язки підтримувала Леся Українка з членами київського «Союзу боротьби за визволення робітничого класу»⁷⁻⁸ — революційної політичної організації, яка виникла під впливом ленінського петербурзького «Союзу боротьби за визволення робітничого класу» і була одним з фундаторів РСДРП на І з'їзді.

З соціал-демократичним рухом на основі вчення марксизму Леся Українка пов'язувала надії на краще майбутнє свого народу, підкреслюючи, що «се занадто уні-

¹ «Літературно-науковий вісник», т. III, Львів, 1898, стор. 19.

² Там же, стор. 15, 25.

³ «Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом (1876—1895)», т. VI (1890—1891), Чернівці, 1910, стор. 121.

⁴ Леся Українка. Твори в п'яти томах (далі — Твори), т. V, К., 1956, стор. 433.

⁵ Див. О. І. Білецький. Леся Українка, «Матеріали до вивчення історії української літератури в п'яти томах», т. IV, К., 1961, стор. 159.

⁶ Леся Українка. Твори, т. V, стор. 482.

⁷⁻⁸ «Братерство народів — братерство культур», К., 1960, стор. 101.

версальний рух для того, щоб могла українська нація обійтись без нього⁹. Лесі Українці була чужою національна обмеженість. Письменниця непримиренно ставилася до щонайменших поступок націоналізму.

Нещадною була критика Лесі Українки, спрямована проти провідних лідерів антинародної буржуазно-націоналістичної «культури» М. Грушевського, С. Єфремова, О. Барвінського та ін. Так, у 1903 р. Леся Українка зазначила про свої розходження з Грушевським по деяких пунктах і відтинках в літературно-громадській роботі, а в 1911 р. вказала на недобросовісне використання ним історичних першоджерел, зокрема українських літописів XVII ст.¹⁰ Аналізуючи факти з історії українського народу в статті «Малорусские писатели на Буковине» (1900), Леся Українка нагадувала про буковинських «опришків» і про Устима Кармалюка, які, за її словами, залишилися в пам'яті народній як вороги економічної і соціальної нерівності¹¹. А це були саме ті народні герої, яких свідомо ігнорували буржуазні націоналісти в своїх працях.

Леся Українка викривала буржуазно-націоналістичні тенденції, що проявлялися в творах деяких авторів, опублікованих у періодичних виданнях кінця XIX — початку XX ст., що виходили в Галичині (журн. «Правда», «Народна часопись», «Зоря» та ін.), показувала їх антинародне реакційне нустро, таврувала за прислужництво експлуататорам ігнобітелям народу¹². Леся Українка рішуче відмовилась співробітничати в журналі «Дзвін» (1913—1914), націоналістичний напрям якого, незважаючи на маскування «марксистською» фразеологією, був, як відомо, викритий В. І. Леніним¹³. Письменниця пояснила, що не могла взяти участі в журналі, політичний напрям якого визначали націонал-зрадники і ренегати типу Винниченка¹⁴. Духовну убогість націоналістичної ідеології Леся Українка зрозуміла ще в період формування свого світогляду. Вже тоді вона влучно зазначила, що «патріотичні» міркування людей з «баранячого стану» (таке презирливе наймення одержали від неї найзапекліші націоналісти) зрештою зводяться до такого: «Я не п'ю чаю, бо се московська вигадка, я не ходжу зроду в російський театр; не читаю дурної російської літератури; їм не «бліни», а «млинці», а коли б то були «бліни», то я б їх не їв»... і т. п.¹⁵

Політична зрілість Лесі Українки засвідчена в її трьох збірках поезій: «Думи і мрії» (1899), «Відгуки» (1902), «На крилах пісень» (1904), які одна за одною виходили в світ у бурхливий час передня першої буржуазно-демократичної революції в Росії. Дуже знаменно, що Організаційний Комітет по підготовці II з'їзду РСДРП в одній з своїх прокламацій 1902 р. використав сповнені революційного пафосу рядки вірша Лесі Українки «Слово, чому ти не твердая криця» в перекладі російською мовою¹⁶. І нічого дивного не було в тому, що поетичний вислів Лесі Українки:

«Звякнет клинок о железо цепей.
Эхо пойдет по твердыням царей.
Встретится звяканье многих мечей,
С гулом иных, не тюремных речей» —

було поставлено у цій соціал-демократичній прокламації зразу ж після гордого девізу міжнародної робітничої солідарності «Пролетарі всіх країн, єднатесь!»

Леся Українка в той час уже міцно з'єднала свою поетичну творчість з революційною боротьбою робітничого класу. Недарма більшовицька «Правда» в 1913 р. після смерті української поетеси, характеризуючи її творчий шлях, з повагою назвала Лесю Українку «другом робітників»¹⁷.

Свої інтернаціоналістичні погляди з великою емоціональною силою українська поетеса виклала в 1903 р. у вірші «Дим». Зворушена до краю тяжким життям простого трудящого люду Італії, Леся Українка переконливо доводить спільність класових інтересів робітників усіх країн в їх боротьбі за визволення з-під гніту капіталізму. Царська цензура, ознайомившись із змістом цього вірша, була злякана висловленнями поетесою відвертими революційними закликами до міжнародної пролетарської солідарності і категорично заборонила друкувати його¹⁸.

⁹ Леся Українка. Твори, т. V, стор. 272.

¹⁰ Там же, стор. 466, 618.

¹¹ Леся Українка. Твори, т. IV, стор. 342.

¹² Див. О. К. Бабишкін. Леся Українка в боротьбі проти українського буржуазного націоналізму, К., 1954, стор. 15.

¹³ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 455.

¹⁴ Див. Олег Бабишкін, Варвара Курашова. Леся Українка. Життя і творчість, К., 1955, стор. 445—446.

¹⁵ Леся Українка. Твори, т. V, стор. 132.

¹⁶ Олег Бабишкін, Варвара Курашова. Назв. праця, стор. 116.

¹⁷ Газ. «Рабочая правда», 30 червня 1913 р.

¹⁸ Див. І. М. Куликов. Нові документи про зв'язок Лесі Українки з українським революційним рухом, «3 історії вітчизняної філософської та суспільно-політичної думки. Наукові записки Інституту філософії АН УРСР», т. VI, К., 1950, стор. 49.

У дні революції 1905—1907 рр. музу великої української письменниці, за її власним висловом, обмарив «суворий багрянець червоних корогов і гомін бурхливої юрби». Леся Українка мріяла про створення «мужицько-пролетарської української газети», сподіваючись взяти в ній найактивнішу участь¹⁹. Написані тоді поетичні твори Лесі Українки «Осінь казка», «В катакомбах», «Пісні про волю» прославляли борців за волю, оспівували революційну боротьбу. В оповіданні «Помилка» (1906) письменниця змалювала професіоналів-революціонерів, членів робітничої партії.

Цілу галерею типових образів представників українського ліберального панства Леся Українка намалювала в циклі сатиричних віршів «Пан політик», «Пан народовець», «Веселий пан», «Практичний пан». Поетеса затаврувала цих людей, які загравали з народом, влаштовували свої видавництва по випуску газет, журналів і дешевих брошур «для широкого читання» (це явище набрало значного поширення під час революції 1905—1907 рр.), і в той же час всіляко відстоювали експлуаторський лад і відкрито або приховано допомагали царизмові придушувати рух народних мас.

Ці животрепетні тоді питання зачіпала Леся Українка і пізніше в своїх драматичних творах. Зокрема, егоїзм та індивідуалізм ліберальної буржуазії (яка тільки на словах виступала за «волю особі», а насправді прислужувала силам реакції), викривала драма «Камінний господар» (1912). Консервативне міщанство, яке підриває творчі поривання людини і позбавляє її справжнього щастя, засуджується в драмі-феєрії «Лісова пісня» (1911), що є вищим досягненням драматичної творчості Лесі Українки і взагалі однією з найкращих перлин в українській дожовтневій драматургії.

В ряді драматичних творів Лесі Українки викривається реакційна роль релігії в історії суспільства. І це також є свідченням того, що письменниця стояла на передньому краю демократичної культури народу в її боротьбі проти реакційної культури експлуаторських класів суспільства. Адже період імперіалізму, за визначенням В. І. Леніна, був характерний тим, що командуюча буржуазія із страху перед зростаючим і міцніючим пролетаріатом стала підтримувати все відстале, відмираюче, середньовічне, що всі реакційні сили «кинулися» на релігію²⁰, яка стала однією з найважливіших складових частин буржуазної культури.

В драмах «Руфін і Прісцилла», «Адвокат Мартіан», «В катакомбах» та інших Леся Українка довела повну безпідставність буржуазної апологетики раннього християнства, показала, що християнство з найдавніших часів було реакційною, ворожою народним масам ідеологією. Про отруйний вплив релігії на життя суспільства в цілому і зокрема на розвиток мистецтва розповідає велика драматична поема Лесі Українки з життя американських колоністів XVII ст. «У пуші».

Взагалі в своїй творчій роботі Леся Українка не обмежувалась тільки українською тематикою, а, продовжуючи кращі традиції найвидатніших представників української демократичної культури Т. Г. Шевченка, І. Я. Франка, широко висвітлювала історію та сучасне їй життя багатьох народів світу. В її творчості знайшли своє відображення стародавній Схід (Вавилон, Іудея, Єгипет), античний світ (Греція і Рим), європейське середньовіччя (Шотландія, Іспанія), велика французька буржуазна революція 1789—1793 рр., минуле і новий час (XIX—початок XX ст.) багатьох народів Європи. Леся Українка, поєднуючи в собі видатний талант митця і науковця, володіючи глибокими гуманітарними знаннями, будучи людиною з надзвичайно широким творчим діапазоном, що охоплював історію різних часів і народів. Уже 19-річною дівчиною вона написала книгу «Стародавня історія східних народів», в якій, широко використавши фактичний матеріал з праць буржуазних сходознавців, піднялась на голову вище їх у трактуванні та оцінці цілого ряду подій і явищ, оскільки предметом дослідження обрала життя народних мас, а не представників правлячої верхівки.

Пізніше Леся Українка прямо виступала проти ніцшеанського на Заході і ліберально-народницького в Росії оспівування «героїв», «сильних осіб в історії», висунення їх на передній план в історичному процесі і заперечення ролі народних мас. У цілому ряді своїх художніх, публіцистичних та історичних творів Леся Українка підкреслювала вирішальну роль народу в історії, переконливо показувала трудящих як творців усіх матеріальних і духовних благ на землі, доводила, що основу історичного процесу в класово-антагоністичному суспільстві становить визвольна боротьба трудящих проти соціального і національного гніту експлуаторів. Таким чином, Леся Українка внесла значний вклад в українську революційно-демократичну історіографію.

Важливе місце в творчості Лесі Українки займала слов'янська тематика. Леся Українка писала праці з історії польської літератури, створювала художні поетичні твори з історії балканських слов'ян на основі сербського та болгарського фольклору. Серед передових літераторів Росії на початку XX ст. Леся Українка вважалася одним з найкращих знавців зарубіжної слов'янської літератури²¹.

¹⁹ Леся Українка. Твори, т. V, стор. 506.

²⁰ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 17, стор. 52; т. 19, стор. 75.

²¹ Леся Українка. Публікації, статті, дослідження, т. II, К., 1956, стор. 408—410.

Нині багата й різноманітна за змістом і жанрами творча спадщина великої української письменниці по праву успадкована соціалістичною культурою українського народу, визволеного від соціального і національного гніту Великою Жовтневою соціалістичною революцією, а також стала надбанням світової демократичної культури. Творчість Лесі Українки вивчається й осмислюється з позицій найпередовішого наукового методу — діалектичного та історичного матеріалізму. Значний вклад уже зробили щодо цього літературознавці, філософи. Черга за істориками, які також повинні розкрити видатну прогресивну роль Лесі Українки в історії історичної науки на Україні.

Леся Українка — це гордість українського народу. Не можна не приєднатися до прекрасного висловлювання академіка М. Т. Рильського, який писав у 1946 р.: «Три імені неперевершених творців сяють в українській літературі: це Тарас Шевченко, Іван Франко і Леся Українка. Хотілося б, щоб у наші дні — єднання слов'ян і братерського обміну культурними цінностями — Леся Українка посіла те місце у все-слов'янському пантеоні, що його вона заслуговує як чудове втілення найкращих рис свого народу, як справжній поет великої філософської глибини і невичерпної творчої сили, як один з провісників свободи і братерства народів»²².

В. Г. САРБЕВ

ВИДАТНИЙ ІСТОРИК І ДЕРЖАВНИЙ ДІЯЧ М. М. ПОКРОВСЬКИЙ

(ДО 95-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ)

Зародження і становлення радянської історичної науки, формування її основних принципів безпосередньо зв'язано з ім'ям В. І. Леніна. Свій посильний вклад у розробку проблем вітчизняної історії зробили учні і соратники В. І. Леніна, визначне місце серед яких належить історико-більшовику М. М. Покровському.

Народився Михайло Миколайович Покровський 17 (29) серпня 1868 р. у Москві, в сім'ї різночинця. Після закінчення класичної гімназії, він вступив до Московського університету на історико-філологічний факультет, який успішно закінчив у 1891 р. Свою педагогічну діяльність Михайло Миколайович розпочав викладачем загальної історії на вищих жіночих курсах. В той час він перебував під впливом легального марксизму і економізму. Вступивши до лав більшовицької партії у 1905 р., М. М. Покровський брав активну участь у революції 1905—1907 рр. Пізніше він писав: «Мої переконання... різко демократичні, залучили мене в революцію. Я увійшов в єдину революційну партію, яка була, — в партію більшовиків»¹. У 1906 р. М. М. Покровського було обрано членом МК і в 1907 р. від цієї організації був делегатом лондонського (V) з'їзду партії і обраний членом Більшовицького центру.

Після поразки революції 1905—1907 рр. М. М. Покровський емігрував за кордон, де перебував до серпня 1917 р. У 1907—1910 рр. він написав ряд статей для 9-того номеру видання «Гранат», а в 1911—1915 рр. видав «Русская историческая древнейших времен» у чотирьох томах і першу частину нарисів «Русская культура». Вже в цих працях М. М. Покровський робить спробу скинути покривало з офіційної історіографії, яка пропагувала «благородність і великодушність» царів, показати роль народних мас і класову боротьбу в історичному процесі. Але всебічна і плідотворна науково-педагогічна, партійна і державна діяльність М. М. Покровського розгорнулася лише після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції. Повернувшись до Росії у серпні 1917 р., він активно включається в роботу по підготовці збройного повстання, редагує орган Замоскворецького штабу воєнно-революційного комітету. В листопаді 1917 р. М. М. Покровського було призначено комісаром іноземних справ Президії Московської Ради, а через тиждень головою Московської Ради робітничих депутатів. Він бере участь у переговорах про мир з Німеччиною, але підтримує «лівих» комуністів. Та скоро він відійшов від них і до кінця свого життя відстоював генеральну лінію більшовицької партії.

З травня 1918 р. М. М. Покровський працював заступником наркома освіти у справах науки. Він був ініціатором, організатором і керівником Центрархіву, Інституту Червоної Професури, Комакадемії, Інституту історії, Товариства істориків-марксистів, Державної учбової ради. М. М. Покровський багато зробив у справі організації перших робітничих факультетів (робфаків). Водночас він вів велику педагогічну і науково-дослідницьку роботу, показуючи приклад невтомної боротьби за марк

²² Максим Рильський. Певець свободи и братства народов — Леся Українка (К 75-летию со дня рождения), журн. «Славяне», 1946, № 4, стор. 41.

¹ М. Н. Покровский. Историческая наука и борьба классов, М., 1931, стор. 299.

систсько-ленінську теорію, за більшовицьку партійність у науці. В 1929 р. М. М. Покровський був обраний дійсним членом АН СРСР, на XVI з'їзді ВКП(б) — членом Президії ЦКК.

Перу вченого належить велика кількість праць: «Русская история в самом сжатом очерке», «Нариси з історії революційного руху в Росії XIX та XX вв.», «Историческая наука и борьба классов», «Борьба классов и русская историческая литература», «Марксизм и особенности исторического развития России» та ін. Багато його праць перекладено на мови народів СРСР та іноземні мови. За редакцією і під безпосереднім керівництвом М. М. Покровського було розпочато видання документів колишніх царських архівів та архівів періоду Жовтневої революції. Він був відповідальним редактором і членом редакцій багатьох наукових журналів: «Историк-марксист», «Борьба классов», «Красный архив», «Под знаменем марксизма», «Вестник Комкадемии» та ін.

Всі праці М. М. Покровського, написані після Жовтневої соціалістичної революції, пройняті духом партійності, мають політично гострий характер. Однак, не можна замовчувати істотних помилок вченого. Увесь історичний процес Росії, всі зміни у формах державного устрою він зводив до змін відносин обміну. На його думку, «торговий капітал» був основним рушієм історичного процесу. Звідси випливала немарксистська оцінка ним ряду історичних явищ, подій та фактів. Але, зважаючи на рівень розвитку ще молоді радянської історичної науки в той час, стає зрозуміло вся безпідставність звинувачень і методів розправи з ученим у період культу особи Сталіна. Його ім'я було викреслене з науки, а праці викинуті за борт радянської історіографії. Вигаданий термін «покровщина» був синонімом контрреволюції і служив смертельною образою для радянського історика. Лише після XX з'їзду партії, який завдав нищівного удару культурі особи Сталіна, створилась можливість для неупередженого вивчення спадщини М. М. Покровського.

Хоч спеціальних праць з історії України М. М. Покровський не залишив, але в скарбниці вченого ми знаходимо чимало розділів, присвячених найважливішим проблемам, подіям і явищам історії українського народу. Він робить багато вірних висновків про розвиток класової боротьби на Україні в XVII ст. Всупереч буржуазно-націоналістичній історіографії, яка вважала головними причинами визвольної війни 1648—1654 рр. національний і релігійний гніт Польщі, М. М. Покровський характеризує цей рух як соціальний. Він звернув увагу на розвиток селянського руху, дав позитивну оцінку Богдану Хмельницькому і його діяльності. Аналізуючи соціально-економічне становище України після воз'єднання її з Росією, М. М. Покровський підкреслює прогресивне значення цього історичного акту.

Він першим серед істориків зробив спробу дати марксистський аналіз руху декабристів, відзначив класовий характер руху, вказав на причини виникнення, тактику і помилки декабристів. Багато уваги М. М. Покровський приділив характеристиці «Південного Товариства», «Товариства з'єднаних слов'ян» та їх керівників, а також показав прогресивність проєктів Пестеля. Висвітлюючи селянські рухи на початку XX ст. і під час першої буржуазно-демократичної революції 1905—1907 рр., М. М. Покровський торкнувся характеристики їх на Україні, зокрема в Полтавській, Харківській та Чернігівській губерніях. Він розглядав селянський рух як складову частину загальноросійського революційно-демократичного руху. В цьому плані він торкається характеристики Рад Робітничих депутатів, підкреслюючи активність Київської, Катеринославської, Одеської і Миколаївської Рад. Звичайно, що і при висвітленні проблем історії України М. М. Покровський допускав помилки. Так, селянсько-козацькі повстання XVI—XVII ст. він характеризував як «козацькі буржуазні революції»², а керівників руху — представниками класу буржуазії тощо.

Багато спеціальних статей М. М. Покровський присвятив В. І. Леніну — вождю, великому вченому, історичному методу. «Вірне розуміння російської історії, — писав він, — може спиратися тільки на розуміння її В. І. Леніним». «Треба дуже добре знати Леніна, треба дуже добре знати Маркса і Енгельса», — завжди говорив М. М. Покровський, звертаючись до молодих істориків³.

Помер М. М. Покровський після тяжкої і тривалої хвороби 10 квітня 1932 р. Похований з великими почестями біля кремлівської стіни, що символізує визнання його великих заслуг перед Комуністичною партією і радянською державою. 12 квітня 1932 р. в повідомленні ЦК ВКП(б) говорилося: «ЦК ВКП(б) з глибоким сумом сповідає про смерть видатного представника старої більшовицької гвардії, активного учасника революції 1905 р. і Жовтневої пролетарської революції, непримиренного борця за генеральну лінію партії, всесвітньовідомого вченого-комуніста, найвидатнішого організатора і керівника нашого теоретичного фронту, невтомного пропагандиста ідей марксизму-ленізму...»⁴.

М. К. КОВАЛЬ

² Див. «М. М. Покровський про Україну», К., 1935, стор. 87.

³ Журн. «Борьба классов», 1932, № 4, стор. 20.

⁴ Газ. «Правда», 12 квітня 1932 р.

ВИЗВОЛЕННЯ ДОНБАСУ

(ДО 20-РІЧЧЯ З ДНЯ РОЗГРОМУ ГІТЛЕРІВСЬКИХ ВІЙСЬК У ДОНБАСІ)

У вересні цього року минає 20 років з дня визволення Донбасу від німецько-фашистських окупантів. Ця перемога була одним з найважливіших етапів у боротьбі Радянської Армії за визволення України. В боях за Донбас радянські війська завдали ворогу серйозної поразки.

Східні райони Донбасу були визволені ще на початку 1943 р., коли після всесвітньо-історичної перемоги на Волзі розгорнувся нестримний наступ Радянської Армії по всьому фронту — від Ленінграда до Чорного моря. В лютому 1943 р. війська Південного фронту визволили Ростов-на-Дону і вийшли на р. Міус, а війська Південно-Західного фронту — до Північного Дінця. На цих рубежах радянські війська почали готуватися до вирішальної битви за Донбас.

Німецько-фашистське командування будь-що намагалося втримати Донбас. З цією метою гітлерівці створили сильно укріплений оборонний рубіж, зосередивши там добірні німецькі війська — з'єднання 1-ої і 6-ої армій, які входили в групу армій «Південь», усього — близько 20 дивізій¹.

Успішний розвиток наступу радянських військ у белгородсько-харківському напрямку створював сприятливі умови для розгрому фашистських сил у Донбасі. Враховуючи це, Верховне Головнокомандування наказало військам Південно-Західного і Південного фронтів розгромити 1-шу і 6-ту німецькі армії й визволити Донбас. У дальшому війська Південно-Західного фронту мали вийти в район Запоріжжя, а Південного фронту — розгорнути наступ у Північній Таврії, пониззях Дніпра і Криму².

Першими перейшли в наступ 13 серпня 1943 р. війська Південно-Західного фронту під командуванням р. Я. Малиновського. Вони форсували Північний Донець і 18 серпня визволили м. Зміїв. Намагаючись затримати наступ радянських військ, німецьке командування кинуло сюди великі сили піхоти й авіації; розгорілися кровопролитні бої. Незважаючи на те, що повністю прорвати німецьку оборону не вдалося, наступ військ Південно-Західного фронту все ж мав важливе значення. Він допоміг Степному фронту розгромити харківське групування ворога і полегшив військам Південного фронту прорив німецько-фашистської оборони на р. Міусі.

Війська Південного фронту під командуванням Ф. І. Толбухіна перейшли в наступ 18 серпня. В цей день шахтарі визволених районів Донбасу надіслали воїнам звернення, в якому писали: «Дорогі товариші!.. Вам, славні наші воїни, припала честь брати участь у боях за визволення рідного Донбасу... Давайте спільно обущком і гвинтівкою, відбійним молотком і кулеметом, врубовою машиною і танком бити недолюдка-фашиста, який спустошив, пограбував нашу квітучу донецьку землю»³.

Почавши наступ, 5-та ударна армія зламала опір противника, прорвала його оборону на р. Міус західніше с. Куйбишева. У прорив було введено 4-ий гвардійський механізований корпус. Його частини, розвиваючи успіх, просунулися вперед на 20 км, перейшли р. Кримку і захопили плацдарм на її правому березі. Вороже групування було розчленовано на дві частини. Намагаючись ліквідувати загрозу, що створилася, гітлерівське командування поспішно перекинуло до місця прориву 3-ю гірничо-стрілкову дивізію і 13-ту танкову. Проте ворогові не вистачило сил стримати натиск радянських військ.

Відбивши контратаки противника, радянські війська 23 серпня оволоділи важливим опірним пунктом ворожої оборони — Амвросіївкою.

Для якнайшвидшого розгрому противника командування Південного фронту вирішило поряд з підготовкою наступу на Донецьк завдати удару в південному напрямку, щоб розбити вороже групування в районі Таганрога. В ніч на 27 серпня 4-ий кавалерійський і 4-ий механізований гвардійський корпуси перейшли в наступ і швидко просунулися на південь, до узбережжя Азовського моря.

30 серпня штурмом було взято Таганрог. Наші війська прорвали оборону противника на р. Міус, завдяки чому були відкриті шляхи для наступу вглиб Донбасу. Становище ворога ускладнювалося ще й тим, що радянські війська, які наступали на півночі України, прорвали фронт і успішно просувалися до Дніпра. Противник був змушений почати відступ з Донбасу. Німецько-фашистське командування групою армій «Південь» дало своїм військам таємну директиву, в якій вказувалося, що Донецький басейн «повинен бути евакуйований у господарському відношенні й повністю зруйнований...»⁴.

¹ Див. «История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945 гг.», т. 3, М., 1961, стор. 314.

² Див. «Директиви Ставки ВГК», № 30165 від 12 серпня 1943 р.

³ Архів Міністерства оборони СРСР (далі — Архів МО СРСР), ф. 228, оп. 693 072, спр. 3, арк. 182.

⁴ Архів МО СРСР, ф. 223, оп. 612, спр. 101, арк. 230—231.

Фашисти проводили «тактику випаленої землі». Вони висаджували в повітря домни і мартени, знищували заводи і фабрики, затоплювали шахти, руйнували шляхи, вшалали і розстрілювали радянських людей. В одній лише Донецькій області фашисти зруйнували і вивели з ладу 140 шахт, висадили в повітря 22 доменні й 43 мартенівські печі, 34 прокатні стани, 3 блюмінги тощо. Вони знищили енергетичну базу області, всі машинобудівні заводи. Німецькі окупанти вивезли цінне устаткування й сировину, а із сільських районів — машини, зерно та худобу. З Донецької області було вивезено 60 тис. голів великої рогатої худоби, 9 тис. свиней, 72 тис. овець і 30 тис. коней і $\frac{4}{5}$ усього зерна⁵.

Варварським діям ворога усіма засобами перешкоджали донецькі робітники. В Мушкетовому вони врятували від знищення ряд великих промислових будинків, цінне заводське устаткування. На шахті «Холодна балка», в районі Макіївки, патріоти, ризикуючи життям, зберегли пам'ятник В. І. Леніна і, коли прийшла Радянська Армія, встановили його на старому місці. Так діяли в Донбасі сотні й тисячі радянських людей⁶.

Переслідуючи ворога, що відступав, війська Південного фронту 1 вересня визволили Красний Луч, Штерівку і Сніжне. Війська Південно-Західного фронту форсували Північний Донець у районі Ізюма і 2 вересня зайняли Комунарськ і Лисичанськ.

Розвиваючи далі наступ, війська Південного фронту визволили 3 вересня міста Дебальцево, Єнакієво, а 5 вересня — Горлівку. В боях за Горлівку особливо відзначився колишній горлівський шахтар, командир танка комсомолец О. Негурицин.

Екіпаж танка знищив 3 протитанкових гармати, 5 кулеметів і близько 100 гітлерівців. І навіть тоді, коли танк було підбито, екіпаж не розгубився. Командир вів вогонь з гармати по ворогу, а його товариші за той час відремонтували машину. Одним з перших танк О. Негурицина увірвався в рідну Горлівку⁷.

6 вересня був визволений великий центр Донбасу — Макіївка. Жителі міста організували госпіталь для прийому поранених бійців і командирів. А. М. Дубникова, яка до війни працювала головлікарем рудничної лікарні, і хірург М. Й. Пасовський мобілізували медичний персонал і організували хірургічне відділення⁸.

Війська Південно-Західного фронту, переборюючи шалений опір ворога, 6 вересня зайняли Краматорськ і Костянтинівку і швидко просуваючись на Червоноармійськ. Це загрожувало німецько-фашистським військам оточенням, тому, кидаючи зброю і бойову техніку, вони в паніці відступали. Скориставшись цим, 5-та ударна армія Південного фронту швидко підійшла до Донецька. Розбивши оборону противника на підступах до міста, вона 8 березня повністю визволила цей великий промисловий центр Донбасу. Над будинком міського театру гвардії сержант Н. Герасименко і червоноармієць В. Жуйков піднесли червоний прапор Радянської держави⁹.

Велику допомогу частинам Радянської Армії у визволенні Донбасу подали партизани і підпільники, трудящі міст і сіл. Так, перед підходом радянських військ до Артемівська патріоти розмінували міст. Успішно боролися проти німецько-фашистських загарбників слов'янський партизанський загін під командуванням комуніста М. І. Карнаухова. Сміливо діяли партизани Донецької області. Коли радянські війська підходили до Донецька, партизани одного із загонів, що діяли навколо міста, спільно з підпільниками перерізали всі телефонні й телеграфні проводи і брали найактивнішу участь у розгромі фашистів. Партизани і підпільники Донбасу провели за період гітлерівської окупації понад 400 бойових операцій, в результаті яких знищили більше 10 тис. ворожих солдатів і офіцерів¹⁰.

Зазнавши поразки в центральному районі Донбасу, німецько-фашистські війська почали спішно відступати до річок Дніпра й Молочної. Гітлерівське командування наказало своїм частинам приймати бій радянських військ, щоб послабити їх наступальний порив і тим самим виграти час для відходу¹¹. Проте план планомірного відходу німецько-фашистських загарбників було зірвано. Радянські війська завдавали ворогу удар за ударом. В ніч на 10 вересня група кораблів Азовської військової флотилії висадила у Маріуполі десант, який захопив порт, залізничний вузол і відбив у противника ешелон з радянськими людьми, що їх фашисти збиралися вивезти до Німеччини. Вранці 10 вересня в Маріуполь увірвалися частини Південного фронту, які спільно з моряками очистили місто від ворога.

⁵ Див. «История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945 гг.», т. 3, стор. 318.

⁶ Там же.

⁷ Архів МО СРСР, ф. 298, оп. 693 072, спр. 3, арк. 20.

⁸ Архів МО СРСР, ф. 244, оп. 2980, спр. 31, арк. 331.

⁹ Архів МО СРСР, ф. 228, оп. 693 072, спр. 3, арк. 29.

¹⁰ Див. «История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945 гг.», т. 3, стор. 320.

¹¹ «Вторая мировая война 1939—1945 гг. Военно-исторический очерк», М., 1958, стор. 482.

Визволення Донбасу мало величезне політичне, економічне і воєнне значення. Бої за Донбас продемонстрували зростання могутності Радянської Армії, її бойової майстерності, героїчну працю радянських людей в тилу.

А. Д. ШЕНІН

УЧЕНИЙ-МЕТАЛУРГ В. П. ІЖЕВСЬКИЙ

(ДО 100-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ)

Серед плеяди вітчизняних металургів одне з почесних місць займає учений-металург, заслужений професор Київського ордена Леніна політехнічного інституту Василь Петрович Іжевський.

В. П. Іжевський народився 15 червня 1863 р. в місті Рязані в родині дрібного службовця. Закінчивши Рязанську гімназію, в 1881 р. Василь Петрович вступив на природниче відділення фізико-математичного факультету Московського університету. Він слухав лекції видатних російських учених, які тоді працювали в Московському університеті,— професорів Столетова, Марковникова та ін. Ще на студентській лаві В. П. Іжевський виявив не аби які здібності і після закінчення університету (1887 р.) був залишений асистентом кафедри хімії. Але за демократичні погляди і дружбу з студентами за ним був установлений поліцейський нагляд, і йому довелося кинути університет і виїхати з Москви до м. Володимира, де працював хіміком на мануфактурі Сави Морозова.

У 1892 р. В. П. Іжевський повернувся до Москви. Він працював лаборантом кафедри фармакології медичного факультету Московського університету, а в 1899 р. разом з своїм учителем М. І. Коноваловим переїхав до новоорганізованого Київського політехнічного інституту. Вчена рада хімічного факультету обрала його екстраординарним професором кафедри металургії. Готуючись до професорської діяльності, В. П. Іжевський виїхав за кордон, у Німеччину та Францію, де проводив дослідження в хімічних лабораторіях.

Працюючи у Франції в лабораторії Ле-Шательє (1900—1902 рр.), Василь Петрович в одній з своїх статей запропонував ряд реактивів, які широко застосовуються і зараз в металургії і є основними при травленні шліфів. Це 5-процентний розчин пікринової кислоти, який називають реактивом Іжевського на перліт у вуглецевих сталях. Цей реактив увійшов майже в усі підручники металографії. У тій же праці В. П. Іжевський запропонував і інший реактив — нітрат натрію, який є реактивом для виявлення карбідів сталі. Йому належить першість у застосуванні соляних ванн (1903 р.) для нагрівання металу при термічному обробленні. Цим способом і зараз широко користуються в заводській практиці. Василь Петрович багато працював над удосконаленням процесу доменної плавки, дав багато нового для розуміння доменного процесу, запропонував вдування марганцевої руди через фурми, а також вдування залізної руди для боротьби з так званою диференціацією доменної шихти методом подачі руди знизу.

Повернувшись з-за кордону, В. П. Іжевський у 1903 р. опублікував серію статей, серед них працю «Зависание доменной шихты», за яку йому була присуджена наукова ступінь ад'юнкта. В. П. Іжевський створив цікаву теорію доменного процесу. Він пояснив, чому потік гарячих газів, який піднімається в доменній печі знизу вверх, розширюють уже існуючі в шихті канали і знищують вужчі. Для протидії цьому вчений і запропонував вдування рудного дріб'язку через фурми. Василь Петрович створив чудовий метод підрахунку доменної шихти за молекулярною вагою. Цей метод дає змогу одночасно з розрахунком вести самоконтроль балансу матеріалів і тепла. В галузі електрометалургії В. П. Іжевський вперше виявив йонний характер провідників другого роду на значення дифузії при багаторазовій перекристалізації металу і застосував їх до електропечей. Ці провідники тепер дуже поширені в електропечах. Він сконструював оригінальної конструкції електропіч.

В. П. Іжевський провів велике дослідження процесу газифікації в газогенераторах нормального типу і розробив (1921 р.) новий тип генератора так званого оберненого процесу, який у техніці було названо «тепловиком Іжевського». Йому належить також оригінальна конструкція безперервно діючої вертикальної вуглевипалювальної печі. Останні його праці звертали увагу металургів на конверторний спосіб виплавки сталі, який зараз відроджується на вищому щабелі розвитку.

Василь Петрович був чудовим педагогом. Його учнями були видатні вчені-металурги академік І. П. Бардін, член-кореспондент АН УРСР В. Ю. Васильєв та ін. В. П. Іжевський брав активну участь в організації першої хімічної кафедри в Академії наук УРСР. Кафедрою керував академік В. О. Кістяковський, співробітниками були В. О. Плотников, В. Ю. Шапошников і В. П. Іжевський.

Помер В. П. Іжевський 25 жовтня 1926 р. в Києві. На жаль, йому не довелося бачити розквіту металургії, створеної і розвинутої за роки Радянської влади.

П. І. ГНІП

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ

та літератури

ВИСВІТЛЕННЯ ПИТАНЬ ІСТОРІЇ БУКОВИНИ В НАУКОВО-ПОПУЛЯРНІЙ ЛІТЕРАТУРІ

Досі немає фундаментальної праці з багатоміркової і цікавої історії Буковини. Австрійські, а пізніше румунські буржуазні історики фальсифікували, перекручували факти, полії, тенденційно висвітлювали окремі питання історії краю. Тільки з возз'єднанням Буковини з Радянською Україною в 1940 р. і особливо в післявоєнні роки почалося дослідження Буковини. Історики Чернівецького університету випустили більш 10 томів наукових записок, ювілейних збірників*, опублікували ряд статей у журналах, наукових щорічниках тощо.

Останнім часом вийшов ряд цікавих науково-популярних брошур¹. Розглянемо кожну з брошур окремо.

Перший секретар Чернівецького обкому КП України О. Г. Ботвинов розповідає про становище на Буковині за часів румунської окупації (1918—1940 рр.), боротьбу трудящих Буковини проти загарбників, висвітлює роль Комуністичної організації Буковини, комуністів-підпільників І. Д. Стасюка, К. І. Терлецького, Ф. В. Білика, Б. Ш. Каца, Я. Ф. Чайкуна, які у жорстоких умовах сигуранци вели боротьбу за возз'єднання Буковини з Радянською Україною.

Основну увагу в брошурі зосереджено на соціалістичних перетвореннях Буковини, що сталися в післявоєнні роки. За період з 1945 по 1959 р. обсяг валової продукції зріс у 13 разів. На Буковині виросло багато нових промислових підприємств.

Автор показує зростання темпів розвитку промисловості після XX і XXI з'їздів КПРС. розповідає про самовіддану працю комуністів і комсомольців, послідовників В. Гаганової, М. Мамає, О. Кольчика, про бригаду комуністичної праці текстильного комбінату, якою керує комуніст В. Ф. Арбузов. Ця бригада змагається з ткалями народного підприємства Німецької Демократичної Республіки «Текстильний комбінат ЦГПАУ».

Широкого розмаху на Буковині набрало соціалістичне змагання робітничих колективів Буковини з трудівниками багатьох підприємств Радянського Союзу. Так, чернівечкі текстильники змагаються з колективом Московського комбінату «Трьохгорна мануфактура», трикотажники — з робітниками м. Загорська, Московської області, взуттєвники — з виробничниками взуттєвих фабрик Ленінграда і Риги. Все це допомагає продуктивніше працювати, повніше використовувати резерви своїх підприємств.

Значну увагу О. Г. Ботвинов приділив розгляду питань сільського господарства. Він показав тяжке становище буковинських селян за часів румунської окупації, їх боротьбу за землю, висвітлив досягнення в сільському господарстві на Буковині як області суцільної колективізації за роки Радянської влади. Добре показав автор піднесення сільського господарства області після вересневого (1953 р.) Пленуму ЦК КПРС. Далі автор розповідає про передовий досвід, розстановку сільськогосподарських спеціалістів, про зростання добробуту і культурного рівня трудящих Буковини.

Змістова праця О. Г. Ботвинова однак не позбавлена окремих недоліків. Так, не висвітлено історію Буковини 1940—1941 рр., не показано Чернівецьку область у роки Великої Вітчизняної війни, тих величезних збитків, яких було завдано народному господарству області німецько-фашистськими загарбниками.

В книжці секретаря Чернівецького обкому КП України І. К. Фесенка розповідається про піднесення сільського господарства Буковини. Автор висвітлює заходи,

* Ряд наукових праць з цього питання вже було прорецензовано в номерах «Українського історичного журналу» за минулі роки.

¹ О. Ботвинов. Під зорею Радянської влади (до двадцятиріччя з дня визволення Буковини), К., 1960, 92 с.; І. Фесенко. Сільське господарство Буковини на піднесенні, Станіслав, 1960, 80 с.; О. Григоренко. Впевненим кроком, К., 1961, 54 с.; О. Бодюх. Зростає добробут трудящих Радянської Буковини, Станіслав, 1960, 24 с.; Н. Сирота. Розвиток культури Радянської Буковини, Станіслав—Чернівці, 1961, 120 с.

що їх провів обком КП України після вересневого Пленуму. Так, для кожного району були поставлені конкретні завдання щодо крутого перелому у веденні зернового господарства, вирощуванні технічних культур, піднесенні продуктивності тваринництва. Оскільки в області здавна великі площі займала кукурудза, було вивчено досвід вирощування цієї культури для підвищення її врожайності в усіх колгоспах. Пленум обкому партії викрав ряд недоліків у запровадженні агротехніки, освоєнні сівозміг, удобренні полів, організації кормової бази, поставив перед Вижицьким, Глибоцьким, Герцаївським та іншими районами завдання — змінити структуру посівних площ відповідно до конкретних умов кожного колгоспу. Велику увагу було звернуто на добір кадрів у колгоспах, бригадах, фермах, на зміцнення районного радянського і партійного апарату. Чималу роботу проведено по розстановці в колгоспному виробництві комуністів і комсомольців. В обласному центрі, в усіх районах при парторганізаціях створені економічні гуртки і семінари, в яких вивчається економіка сільського господарства. Навчання в гуртках дало сільськогосподарським кадрам можливість глибше аналізувати господарську діяльність, із знанням керувати дорученою справою. В парторганізаціях області проведено понад 50 економічних конференцій, в яких брали участь наукові, партійні і радянські працівники.

Брошура О. С. Григоренка знайомить читача з досвідом організаторської роботи Чернівецького обкому КП України по здійсненню рішень січневих Пленумів ЦК КПРС і ЦК КП України. На ці пленуми орденосна Буковина надіслала своїх кращих людей — партійних, радянських працівників, керівників колгоспів і радгоспів, спеціалістів сільського господарства, знатних механізаторів, рільників, тваринників, вчених. Глибокий аналіз стану сільського господарства з урахуванням специфіки, — пише автор, — дав змогу намітити конкретні організаційні заходи щодо кращого використання наявних резервів. Після пленумів партійні організації, правління колгоспів почали працювати над тим, як найраціональніше використати кожен гектар землі, де і які культури вигідніше вирощувати, як вести громадське тваринництво. Велику увагу в брошурі приділено сільськогосподарським кадрам, соціалістичному змагання.

Здавна Чернівецька область змагається з Тернопільською і Закарпатською. Чимало ланкових, бригадирів, голів колгоспів вчиться у кукурудзовода Тернопільщини Є. О. Долінюк, а маяки Буковини М. Д. Микитей, М. М. Кошмарик, О. П. Зубик передають свій досвід тернопільцям. Все це дає позитивні результати. Вже ряд років Чернівецька область займає перше місце в республіці по надобу молока, виробництву м'яса, по врожайності важливих культур. Далі автор розповідає про досвід партійних організацій області по добору, розстановці і вихованню кадрів, їх навчанню.

В передових господарствах області проводяться семінари, на яких виступають передовики області, науковці Львова, Чернівців, Івано-Франківська. Багато повчального запозичили партійні працівники і на семінарі, проведеному в Ліпканському районі, сусідньої Молдавської республіки. В районах створено університети сільськогосподарських знань.

Показу підвищення матеріального добробуту трудящих Буковини присвятив свою брошуру О. Бодюх. Автор спинився на тяжкому минулому народних мас Буковини за часів австрійської імперії і боярської Румунії. Основну увагу в брошурі зосереджено на показі зростання добробуту трудящих за 1940—1960 рр. За ці роки Буковина стала областю високорозвинутого господарства, м'ясо-молочного виробництва.

Про розвиток культури Радянської Буковини розповідає Н. Й. Сирота. В розділі «Стан народної освіти та культури Північної Буковини до возз'єднання з Радянською Україною» висвітлюється стан культури на Буковині під час її окупації різними ворогами, що гальмували розвиток української культури, проводили політику онімечування, румунізації місцевого населення. Велике місце Н. Й. Сирота відвів розгляду розвитку народної освіти та культури за роки Радянської влади (1940—1960 рр.). У 1940 р. на Буковині почали відкриватись українські школи, середні і вищі учебні заклади, дитячі будинки, ліквідувалась неписьменність. Особливо бурхливо розвитку культура Буковини набула в післявоєнні роки. В області було створено нові технікуми й училища, відновили свою роботу Чернівецький університет і вчительський інститут. Крім того, в 1944 р. було відкрито медичний інститут. Автор добре показав роль вузів, їх зв'язок з народним господарством. Говорячи про культурно-освітні заклади, Н. Й. Сирота велику увагу приділяє показу діяльності бібліотек, клубів.

Проте, незважаючи на в цілому позитивну оцінку, брошура містить окремі недоліки. Так, розповідаючи про стан народної освіти і культури Північної Буковини до возз'єднання з Радянською Україною, автор не показав тієї великої й наполегливої боротьби, яка велася під керівництвом комуністів за створення українських шкіл, вузів, культурно-освітніх установ.

Видання таких брошур є корисною справою. Їх матеріал становить певну цінність для наших пропагандистів, агітаторів, учителів і культармійців області.

Р. П. РОСТИКУС

ЛІТЕРАТУРА ПРО ПЕРВЕНЦЯ ІНДУСТРІАЛІЗАЦІЇ КРАЇНИ — ДНІПРОВСЬКУ ГІДРОЕЛЕКТРОСТАНЦІЮ ім. В. І. ЛЕНІНА

(КОРОТКИЙ БІБЛІОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД)

Яскравою сторінкою в історії боротьби Комуністичної партії за здійснення ленінського плану електрифікації є будівництво Дніпровської гідроелектростанції ім. В. І. Леніна.

Дніпрогес був споруджений в роки першої п'ятирічки героїчним радянським народом, керованим Комуністичною партією. Найпотужніша в Європі, ця велетенська гідроелектростанція мала річний виробіток 2,9 млн. квт/год. Дніпрогес став своєрідною емблемою в зображенні Радянської України.

Його народження покликало до життя могутні перетворення. Його води зросили десятки тисяч гектарів землі, підвищили врожайність колгоспних ланів. Електрифікація сільського господарства тісно ввійшла в побут колгоспників. З'явилися промислові гіганти: завод «Запоріжсталь», що розкинувся на 15 км, алюмінієвий завод, завод феросплавів та ін.

На Дніпрі зростали не лише величні споруди індустрії, а й люди. Дніпрогес став школою виховання нової радянської людини — будівника соціалістичного суспільства. Великий пролетарський письменник О. М. Горький у статті «Велич вільної творчості», написаній після відвідання ним Дніпробуду 11 червня 1928 р., відзначав, що тільки вільні від експлуатації люди, що працюють на себе, на благо своєї рідної соціалістичної держави, можуть так самовидано і продуктивно творити, що сповнений пафосу й натхнення труд дніпробудівців гідний того, щоб увійти в історію.

Про Дніпрогес написано багато газетних і журнальних статей, брошур, різноманітних літературних нарисів і романів. З ходом будівництва Дніпровської ГЕС детально знайомить періодична література «Днепрострой»¹, «Информационный листок Днепростроя»², «Хроника Днепростроя»³, що видавалася Управлінням державного Дніпровського будівництва.

Радянському проекту будівництва Дніпрогесу присвячені праці його автора професора І. Г. Александрова⁴. Велику допомогу дослідникам дають праці колишнього керівника Дніпровського будівництва академіка О. В. Вінтера⁵, в яких висвітлюється значення ленінського плану електрифікації та ілюструється його перетворення в життя на прикладах Дніпровського будівництва.

У 1929 р. вийшла з друку брошура С. Мацкевича «Днепрострой»⁶. В ній автор розглядає Дніпровську проблему на фоні ленінського плану ГОЕЛРО і завдань, поставлених у цьому плані для півдня країни, зокрема для України. Книга С. Мацкевича цікава як економічний нарис. У тому ж році опублікував свою брошуру В. Соболев⁷. Це літературні ескізи про хід будівництва Дніпрогесу, про людей та формування їх свідомості, про будівництво дітища Дніпрогесу — заводів Дніпропромкомбінату. Особливо цікаві сторінки, що розповідають про рішення уряду доручити будівництво Дніпрогесу радянським інженерно-технічним кадрам.

1 травня 1932 р. Дніпровська ГЕС дала перший промисловий струм. Коли закінчувалися останні приготування до її пуску, вийшла книга А. А. Ковалевського⁸. Передмову до книги написав головний інженер Дніпробуду академік Б. Є. Веденєєв, а вступ — академік Г. М. Кржижановський.

Цікавим є збірник, присвячений останнім етапам боротьби за Дніпрогес⁹. Поряд з іншими матеріалами, в ньому передрукована передова стаття газети «Правда» від 30 березня 1932 р., яка писала: «Дніпробуд став знаменом електрифікації соціалістичної індустріалізації Радянської країни. Недаремно навколо нього так гостро розгорілася політична боротьба. В нещадній боротьбі з правим і «лівим» опортунізмом, твер-

¹ «Днепрострой. Бюллетень Государственного Днепровского стронтельства», М., 1927.

² «Информационный листок Днепростроя», Запорожье, 1927.

³ «Хроника Днепростроя. Бюллетень Государственного Днепровского строительства», Запорожье, 1927.

⁴ И. Г. Александров. Электрификация Днепра, Одесса, 1924; його ж. Днепровское строительство и его экономическое значение, Харьков, 1925; його ж. Проект Днепростроя, М., 1929.

⁵ А. В. Винтер. От первенцев советского гидростроения к великим стройкам коммунизма, М., 1951; його ж. Итоги и перспективы развития советской энергетики, М., 1950; його ж. Великие стройки коммунизма, М., 1951.

⁶ С. Мацкевич. Днепрострой, М., 1929.

⁷ В. Соболев. Электричный світанок. Нариси Дніпрельстану, К., 1929.

⁸ А. А. Ковалевский. Днепровская гидроэлектростанция, М.—Л., 1932.

⁹ «Днепрострой. Днепровская ГЭС», М.—Л., 1932.

до й неухильно проводячи в життя ленінську лінію електрифікації, ЦК ВКП(б) мобілізував усі сили і засоби, щоб забезпечити перемогу на цій вузловій ділянці розгорнутого соціалістичного наступу»¹⁰. Інтерес становлять вміщені у збірнику матеріали про змагання на Дніпробуді і нарис Б. Горбатова про людей Дніпробуду.

Матеріали з історії Дніпрогесу вміщені також і в ряді збірників та книг, присвячених відбудові Дніпрогесу після Великої Вітчизняної війни. Серед них привертають увагу книга В. І. Рубіна про велетенську будову на Дніпрі^{11–12} і збірник про відбудову Дніпрогесу¹³. У книзі В. І. Рубіна розповідається про використання енергії Дніпра для потреб народного господарства, про будівництво й відбудову Дніпрогесу ім. В. І. Леніна. Становлять інтерес вміщені у збірнику статті Ф. Логінова «Живуть традиції Дніпробуду», інженера Вейткова «Один факт з історії Дніпрогесу», письменника М. Нагнибиди «На берегах Дніпра» та ін.

Будівництво Дніпрогесу знайшло яскраве відображення і в радянській художній літературі. Ще в 1926 р. український поет В. Сосюра написав вірш «Дніпрельстан»¹⁴.

Визначним літературним пам'ятником Дніпрогесу є поема О. Безименського «Трагедийная ночь»¹⁵. Величний подвиг спорудження Дніпрогесу був результатом невтомної праці всього радянського народу, його спільним вкладом у справу індустріалізації Радянської України, невід'ємною частиною великого Радянського Союзу.

Про величну будову Радянської країни — Дніпрогес — створив нарис Ф. Гладков¹⁶. Автор присвятив їх «героїчній пролетарській молоді, яка завжди іде в авангарді бойових сил на всіх фронтах соціалістичного будівництва». Яскраво й мальовничо описує письменник героїчні будні будівників, пафос їх праці. Ці нарис були покладені згодом в основу роману «Энергия» — перше велике полотно, присвячене відображенню робітничого класу й народженню нової радянської інтелігенції, натхненної волею партії на створення індустріалізації країни.

Пізніше, в кінці 30-х років, про будівництво Дніпрогесу писав український письменник Я. Баш¹⁷. Учасник славного будівництва, він зумів поставити в центрі розповіді справді головну рису торжествуючої народної доблесті, славної трудової битви на берегах Дніпра — пафос оволодіння новою технікою, побідосне змагання радянських будівників з представниками найбільш розвинутої в техніко-економічному відношенні капіталістичної країни — США.

Історії Дніпробуду присвячена дисертація на здобуття вченого ступеня кандидата історичних наук І. І. Колодязного «Історія будівництва Дніпрогесу ім. В. І. Леніна», що захищалася в Інституті історії АН УРСР у 1952 р. Дисертант використав значний матеріал про електрифікацію нашої країни і Дніпрогес ім. В. І. Леніна. Дисертація знайомить з ходом будівництва і до певної міри заповнює прогалини в науковому висвітленні історії Дніпрогесу.

Зазначена вище література про Дніпрогес при всіх її позитивних якостях не становить наукової історії Дніпрогесу. Узагальнених праць про важливе для історії нашої країни будівництво у нас до цього часу немає, зокрема відсутні праці, які всебічно висвітлювали б роль Комуністичної партії в створенні Дніпрогесу.

Спроби створити історію Дніпрогесу, його партійної організації були ще в період самого будівництва. Так, 2 травня 1932 р. на засіданні бюро Дніпробудівського райкому партії було прийнято постанову «Про видання історії партійної організації Дніпробуду»¹⁸. Відомо також і те, що ЦК КП(б)У схвалив цю ініціативу і в зв'язку з цим затвердив комісію для написання історії Дніпрогесу¹⁹. Але, на жаль, від роботи цієї комісії не залишилось ніяких слідів.

Важливим джерелом вивчення будівництва Дніпровської гідроелектростанції був музей Дніпробуду, створений за рішенням РНК УРСР і відкритий 1 травня 1932 р. Але матеріали цього музею також не збереглись.

Великої уваги заслуговує випущений до 40-річчя плану ГОЕЛРО збірник документів про будівництво Дніпрогесу²⁰. Збірник містить 161 документ, що характеризує роль партійної організації, господарську діяльність будівництва, діяльність профспі-

¹⁰ «Днепрострой. Днепровская ГЭС», стор. 5.

^{11–12} В. І. Рубін. Велика всенародна будова. К., 1951.

¹³ «Вся країна відбудовує Дніпрогес», Київ — Харків, 1946.

¹⁴ В. Сосюра. Поезії, К., 1950, стор. 196.

¹⁵ А. Безименский. Избранные стихи, М., 1947, стор. 165.

¹⁶ Ф. Гладков. Письма о Днепрострое. Очерки, М., 1931.

¹⁷ Я. Баш. Гарячі почуття, К., 1947.

¹⁸ Партійний архів Запорізького обкому КП України, ф. 149, од. зб. 141, зв. 17, стор. 5.

¹⁹ Партійний архів Інституту історії партії ЦК КП України, ф. 1, оп. 10, од. зб. 1853, арк. 4.

²⁰ «Первенец индустриализации страны — Днепрогэс им. В. И. Ленина. Сборник документов о строительстве Днепрогэса им. В. И. Ленина. 1926—1932», Запорожье, 1960.

кових і комсомольських організацій. Цей збірник допоможе глибше зрозуміти, як радянські гідробудівники, нагромаджуючи досвід, озброюючись сучасною технікою, досягли успіхів, як наша країна пройшла героїчний шлях від Волховбуду і Дніпробуду до Братської ГЕС на Ангари й Красноярської на Єнісеї.

Водночас слід зазначити, що доведеться ще дуже багато попрацювати, щоб повністю відтворити героїчну історію Дніпрогесу.

Е. Б. КАРЦОВНИК

СУЧАСНА ЧЕХОСЛОВАЦЬКА ІСТОРИЧНА НАУКА ПРО ІСТОРІЮ УКРАЇНИ І ЧЕХОСЛОВАЦЬКО-УКРАЇНСЬКІ ЗВ'ЯЗКИ

У чехословацькій історіографії завжди приділялась увага історії України. Ще П. Й. Шафарик вказував на необхідність опрацювання історії України і закликав до цього К. В. Запа, одного з відомих чеських будителів і друга українського народу, який у 1836—1845 рр. жив у Львові. Це завдання є й тепер актуальним. Звичайно, виконати його можна тільки в процесі тривалої наукової роботи.

Підвищений інтерес після 1945 р. до історії Радянського Союзу і чехословацько-радянських відносин у Чехословаччині, як і стан чехословацької історичної науки, знайшов свій прояв у тому, що протягом ряду років у нас виходив журнал «Радянська історична наука», в якому публікувались, насамперед, переклади праць радянських істориків і який мав своїм завданням давати регулярну інформацію про розвиток радянської історичної науки взагалі.

Внаслідок підготовки молодих наукових кадрів у вищих учбових закладах і створення чехословацько-радянських інститутів у Празі та Братиславі почали з'являтися окремі статті чехословацьких істориків з питань, пов'язаних з історією України. Перші такі статті були присвячені 300-річчю возз'єднання України з Росією і опубліковані в окремому збірнику¹. Поряд з оглядовою статтею Л. Гараксима про визвольну боротьбу українського народу під керівництвом Богдана Хмельницького (стор. 24—60), написано на порівняно великому літературному та документальному матеріалі, статтю Ф. Гейла «Політика Ватикану, Габсбургів і польських магнатів у роки національно-визвольної боротьби на Україні» (стор. 115—151), написаною значною мірою на архівних матеріалах, а також працю Є. Ставровського «Триста років спільної боротьби російського і українського народів», які належать представникам молодієї генерації, в збірнику були вміщені статті відомих дослідників у галузі слов'янознавства професорки Карлова університету в Празі Паулової² та професора Оломоуцького університету Мауурека³.

Журнал «Радянська історична наука», крім кількох рецензій, про які мова йтиме нижче, опублікував до 300-річчя возз'єднання України з Росією передову статтю М. Бідласа⁴, а до 50-річчя першої російської революції — дві статті з історії Західної України⁵, що були надруковані у журналі разом з матеріалами конференції, присвяченої цій знаменній події.

В наступні роки в наших журналах було опубліковано ще кілька праць з історії України. На матеріалах чехословацьких архівів написана стаття Є. Ставровського «До питання про антифеодальний рух західноукраїнського селянства в другій половині XVI і першій половині XVII ст. та його ставлення до північно-східної Угорщини» (журн. «Чехословенська русистика», 1957, № 1, стор. 127—142).

Іншим питанням історії Західної України присвячені статті Ю. Геровського, К. Заклинського, З. Березовської⁶. Перу радянського історика А. В. Позднева належить стаття «Книжні пісні XVII століття про возз'єднання України з Росією»⁷.

¹ «Večná družba. Sbornik prací k třístému výročí opetného sjednocení Ukrajiny s Ruskem», Praha, 1955.

² M. Paulová. K třístému výročí opětného sjednocení Ukrajiny s Ruskem. «Večná družba...», стор. 61—74.

³ J. Mašánek. Význam a ohlas opětného sjednocení Ukrajiny s Ruskem z r. 1654 v dějinách slovanských, a evropských, «Večná družba...», стор. 75—114.

⁴ M. Bidlas. K 300. výročí opětného sjednocení Ukrajiny s Ruskem, журн. «Sovětská věda—historie», 1955, č. 1, стор. 4—13.

⁵ V. Hostička. K revolučnímu hnutí v Haliči v letech 1905—1907, журн. «Sovětská věda—historie», 1955, č. 6, стор. 759—762; P. Harák. Vplyv prvej ruskej revolúcie na robotnícké hnutie Zakarpatskej Ukrajiny, там же, стор. 762—767.

⁶ Журн. «Československá rusistika», 1957, č. 3, стор. 429—442; журн. «Slavia», 1960, č. 1, стор. 126—128; журн. «Časopis pro slovanské jazyky, literaturu a dějiny SSSR», 1956, č. 3, стор. 410—420.

⁷ Журн. «Slavia», 1958, č. 2, стор. 226—240.

Досить значна увага приділялася питанням історії України в рецензіях та інформаційних матеріалах, що почали широко друкуватися з 1954 р. До цього вийшла лише рецензія В. Оливової на працю І. М. Мельникової «З історії революційної боротьби на Закарпатській Україні»⁸. В 1954—1956 рр. побачив світ ряд рецензій і публікацій до річних возз'єднання України з Росією⁹. Було прорецензовано колективну працю «Історія Української РСР, т. I» (К., 1953 р.)¹⁰ та «Історію Закарпатської України» І. Г. Қоломийця, яка вийшла в 1955 р. в Прешові як передрук із збірника «Праці Томського державного університету ім. Куйбишева» (Томськ, 1953 р.). Ряд праць з новітньої історії Закарпатської України прорецензував Я. Вавра¹¹. Й. Берлог прореферував працю О. О. Нестеренка «Очерки истории промышленности и положение пролетариата Украины в конце XIX и начале XX в.» (М., 1954 р.)¹². Рецензію на дослідження Г. Д. Вербеса про українсько-польські літературні та громадсько-культурні зв'язки у 70—80-х роках, що нерозривно пов'язані з особою Івана Франка, написав відомий радянський літературознавець М. К. Гудзій¹³.

Велика увага приділялась науковцями Чехословаччини історії культурних і політичних чесько-українських зв'язків. У згаданому вище збірнику «Вічна дружба» найбільше статей присвячено саме цій проблематиці. Але в них не завжди дається систематизований, вичерпний і критичний аналіз зв'язків чеського та українського народів від найдавніших часів до наших днів¹⁴. Докладно до цього часу вивчено період національного відродження. Відносини між обома народами в той час досить докладно висвітлюються у працях про діяльність відомого чеського будителя К. В. Запа, який жив у Галичині в 1836—1845 рр.¹⁵, про Фр. Ржегоржа як етнографа Галичини¹⁶. Увагу дослідників привертала також і зв'язки Я. Головацького з Йозефом Підлипським та Фр. Ц. Кампеліком¹⁷, і тимчасове перебування К. Г. Боровського в Галичині в 1842 р., коли Я. Головацький доручив йому передати в східну Україну відомості з важливих питань національного відродження галицьких українців¹⁸. Про ставлення до словацького середовища відомих славистів О. Бодяньського та І. Срезневського під час їх перебування в західнослов'янських землях розповідає дослідження Й. Станіслава¹⁹. Проте, воно має описовий характер і не дає нових матеріалів порівняно з написаними раніше працями Францезова²⁰.

Цілий ряд статей з історії чесько-українських взаємин було опубліковано у збірнику, випущеному після конференції 1956 р. в Братиславі, яка була присвячена 100-річчю з дня народження і 40-річчю з дня смерті Івана Франка. Збірник вийшов і українською мовою. В ньому, крім багатьох статей про І. Франка та його зв'язки з представниками різних слов'янських народів, насамперед чеського, є ряд написаних на

⁸ Журн. «Sovětska věda—historie», 1953, č. 6, стор. 846—849.

⁹ S. M. Belousov. Zjednotenie ukrajinského národu v jedinom ukrajinskom sovietskom štáte, Bratislava, 1953 (журн. «Sovětska věda — historie», 1954, č. 2, стор. 268—271; рецензія Е. Stavrovský); В. Дядиченко, К. Стецюк. Борьба украинского народа за возз'єднання України с Росією, К., 1953; И. Б. Греков, В. Д. Королюк, И. С. Миллер. Воссоединение Украины с Россией в 1654 г., М., 1954; В. О. Голубуцкий. Богдан Хмельницький — великий син украинского народа, К., 1954; (журн. «Sovětská věda — historie», 1954, č. 4, стор. 560—563, рецензія VI. Hostička); «Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах», М., 1953 (журн. «Sovětska věda—historie», 1954, č. 6, стор. 806—809, рецензія L. Nagaksim); І. П. Крип'якевич. Богдан Хмельницький, К., 1954; О. К. Касименко. Російсько-українські взаємовідносини 1648—початку 1651 р., К., 1955 (журн. «Časopis pro slovenské jazyky, literaturu a dějny SSSR», 1956, č. 4, стор. 660—667; рецензія VI. Hostička).

¹⁰ Журн. «Sovětská věda — historie», 1954, č. 6, стор. 809—817.

¹¹ Журн. «Sovětská věda — historie», 1955, č. 2, стор. 271—275.

¹² Журн. «Sovětská věda — historie», 1955, č. 3—4, стор. 473—475.

¹³ Журн. «Slavia», 1959, č. 4, стор. 628—638.

¹⁴ Див. рецензію І. Валенті і В. Гостічки на цю книгу (журн. «Sovětská věda — historie», 1955, č. 5, стор. 606—612).

¹⁵ V. I. Hostička. Cinnost K. V. Zapa v Haliči, Kapitoly z dějin vzájemných vztahů národů CSR a SSSR, Praha, 1958, стор. 69—115.

¹⁶ M. Molnár. František Řehoř — velký přítel ukrajinského lidu, «Věčná družba» ..., стор. 355—370.

¹⁷ Z. Hájek. Styky Jakiva a Ivana Holovackých s Josefem Podlipským a Františkem Cyrilem Kampelíkem (F. Wolmanovi k sedmdesátinám, Praha, 1958, стор. 213—227).

¹⁸ V. Čejchan. Karel Havlíček Borovský a haličtí Ukrajinci r. 1842 (k Havlíčkovu dopisu I. I. Srezněvskému), журн. «Československá rusistika», 1959, č. 2, стор. 96—102.

¹⁹ J. Stanislav. Z rusko-slovenských kulturních styků v časech Jána Hollého a Lúdovíta Stúra, Bratislava, 1957.

²⁰ Див. рецензію VI. Hostičky. Pokus o výsek z dějin slovensko-ruských styků (журн. «Československa rusistika», 1957, č. 4, стор. 653—654).

великому оригінальному матеріалі праць, спеціально присвячених чесько-українським зв'язкам переважно у XIX ст.²¹

Матеріали про зв'язки І. Франка з чехами і словаками було вміщено у виданні, підготовленому М. Мольнаром та І. Мундяк²². В. Жачек, науковий співробітник Слов'янського інституту в Празі, знову критично переглянув, доповнив і опублікував матеріали, які стосуються Слов'янського з'їзду в Празі в 1848 р., у тому числі й матеріали про участь у цьому з'їзді галицьких українців²³.

Розглядаючи зв'язки Т. Г. Шевченка з чехами, О. Зілінський спростував необгрунтовану думку про те, що Шевченко надіслав свого «Єретика» Шафаріку вже в кінці 40-х років минулого сторіччя, і переконливо довів, що це могло мати місце лише після повернення поета з заслання²⁴. Водночас з'ясувалося, що українці виявили ініціативу познайомити чехів з творчістю Шевченка, про що свідчить рукопис творів Т. Г. Шевченка, знайдених на чеських землях^{24а}. Вірші з цього рукопису увійшли до першого видання «Кобзаря» (1840 р.).

Ряд питань з історії чесько-українських взаємин було порушено в зв'язку з відзначенням 100-річчя з дня смерті П. Шафарика. Відомий літературознавець академік Ф. Вольман, залучивши великий матеріал з історії чеського і українського народів першої половини XIX ст., порівняв слов'янські програми Шафарика і Шевченка²⁵.

Крім історії України, успішно розгорталося вивчення історії українського населення у східній Словаччині. В 1961 р. була опублікована праця Л. Гараксима, наукового співробітника Чехословацько-радянського інституту в Братиславі, «До соціальної і культурної історії українців у Словаччині до 1867 р.» (Братислава, 1961 р.), що є вдалою спробою синтетично дослідити велику і складну проблему. Поряд з обширною літературою і опублікованими джерелами автор використав і порівняно великий архівний матеріал. Далше завдання, яке стоїть перед історичними закладами у Братиславі, Кошицях і Прешові, полягає в тому, щоб продовжити дослідження Л. Гараксима аж до сучасного періоду, з якого є тільки окремі статті²⁶.

Дослідження чехословацьких істориків показують, що між чеським і українським народами були в минулому широкі та інтенсивні зв'язки, які відіграли прогресивну роль у розвитку їх культурного, громадського і політичного життя. Однак їх вивчення досі ще не закінчено. Чимало праць з цих питань ще мають описовий характер. Необхідно приступити до підготовки ґрунтовного наукового видання матеріалів з історії чесько-українських зв'язків у братерській співдружності чеських та українських істориків і літераторів, які займаються цими питаннями. За післявоєнний період було підготовлено два огляди чесько-українських зв'язків²⁷, що, однак, за своїм характером схожі на статті, про які йшлося вище, хоч у них і є нові думки й факти (це стосується, в першу чергу, статті І. Панкевича). Можна чекати, що в колективному томі «Роль СРСР у національно-визвольній боротьбі чеського і словацького народів», над яким працюють чехословацько-радянські інститути у Празі і в Братиславі, буде належно висвітлено проблематику чесько-українських зв'язків.

В. ГОСТИЧКА

²¹ «Z dejin československo-ukrajinských vztahov, Slovanské štúdie», I, Bratislava, 1957. Є також українське видання.

²² «Зв'язки Івана Франка з чехами та словаками. Упорядкували М. Мольнар та М. Мундяк», Братислава, 1957.

²³ V. Žáček. Slovanský sjezd v Praze 1848, Praha, 1958.

²⁴ O. Zilynskij. K osudum Sevčenkova Kacíře, журн. «Slavia», 1955, č. 1, стор. 45—64.

^{24а} V. Hostička. K počátkům pronikání Sevčenkova díla do čech, журн. «Československá rusistika», 1961, стор. 12—19.

²⁵ Fr. Wollman. Slovanství Safaríkovo a Ševčenkovo, журн. «Slavia», 1961, č. 4, стор. 548—566.

²⁶ І. Родак. КПЧ — організатор боротьби трудящих Східної Словаччини (альманах «Дукля», 1961, ч. 2, стор. 85—89); С. Пажур. Замітки з питання про розвиток робітничого руху та виникнення КПЧ у Пряшівському окрузі (альманах «Дукля», 1961, ч. 2, стор. 90—94).

²⁷ I. Pankevič. Ukrajinsko-české kulturní styky v XIX. a na počátku XX. st., журн. «Československá rusistika», 1958, č. 1, стор. 19—37; V. Hostička. K problematice česko-ukrajinské vzájemnosti v první polovině devatenáctého století (Z bojů za svobodu a socialismus. Úloha SSSR v osvobozených bojích a budovatelském úsilí českého a slovenského lidu), Praha, 1961, стор. 76—80.

«В. И. ЛЕНИН И ЕКАТЕРИНОСЛАВСКАЯ БОЛЬШЕВИСТСКАЯ ОРГАНИЗАЦИЯ. ДОКУМЕНТЫ И МАТЕРИАЛЫ», Днепропетровск, 1962, 203 с.

Радянський народ, все прогресивне людство з великою любов'ю вивчають життя і діяльність Володимира Ілліча Леніна — організатора і вождя Комуністичної партії, творця першої в світі соціалістичної держави. Великий інтерес до життя і діяльності Володимира Ілліча виявляють трудящі України. Про це ще раз переконливо свідчить збірник документів і матеріалів, підготовлений П. Я. Варгаюком, А. І. Істомінін, П. М. Ращевим.

Це — перша спроба систематизувати документи і матеріали, які висвітлюють зв'язки Володимира Ілліча Леніна з Катеринославською (Дніпропетровською) більшовицькою організацією. До збірника включено 163 документи, з них 50 виявлені упорядниками в Центральному партійному архіві Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, партійному архіві Дніпропетровського обкому КП України та Дніпропетровському обласному державному архіві і публікуються вперше. Велика кількість документів взята з революційної більшовицької періодичної преси, а також з журналів «Пролетарская революция», «Красный архив», ленінських збірників та інших видань, що вже стали бібліографічною рідкістю. Для повноти висвітлення теми до збірника включені документи, які вже опубліковані в творах В. І. Леніна (4 видання), у збірниках «Третій съезд РСДРП», «Трудящі України В. І. Леніну», «Рабочее движение на Украине в годы нового революционного подъема» та ін.

У збірнику вміщено кілька праць В. І. Леніна з ряду питань, що стосувались Катеринославської організації або тих чи інших пов'язаних з нею подій. В статті «Чи потрібна «самостійна політична партія «єврейському пролетаріату» (лютий 1903 р.) В. І. Ленін виступав на захист Катеринославського комітету РСДРП, який опублікував листівку, спрямовану проти буржуазного єврейського націоналізму й сіонізму. В зв'язку з цією листівкою закордонний комітет Бунду виступив з нападками на Катеринославський комітет, твердячи, що тільки Бунд може бути єдиним представником інтересів єврейських робітників. Володимир Ілліч дав високу оцінку катеринославській листівці.

Він писав, що «ця прекрасна прокламація чудово роз'яснює єврейським робітникам міста Катеринослава ...соціал-демократичне ставлення до сіонізму і антисемітизму», що вона «по-товариському дбайливо ставиться до почуттів, настроїв і бажань єврейських робітників» (стор. 16). Ілліч схвалив діяльність більшовиків Катеринослава по організації збройних сил для боротьби з чорносотенниками влітку 1905 р. в статті «Чорні сотні та організація повстання».

Збір коштів на озброєння, проведений в Катеринославі, організація бойових дружин, призначення штабів по керівництву боротьбою, розставлення патрулів — «все це початкові операції революційної армії. Все це організація збройного повстання», — писав В. І. Ленін (стор. 111—115). Досвід катеринославських більшовиків по підготовці повстання Володимир Ілліч мав намір висвітлити в брошурі «Робітничий клас і революція», план якої був розроблений у серпні 1905 р. (стор. 115). Найважливішими подіями Всеросійського жовтневого страйку першої російської народної революції В. І. Ленін вважав події в Катеринославі восени 1905 р. У статті «Всеросійський політичний страйк» (жовтень 1905 р.) він писав: «В Катеринославі будуються барикади і ллється кров» (стор. 123).

З метою поширення ідей В. І. Леніна катеринославські більшовики передрукували в своїй друкарні ряд його праць, у тому числі листівку «До російського пролетаріату» (в лютому 1904 р.). Листівка була опублікована в збірнику. Можна було б у збірнику вмістити й такі ленінські листівки, як «Повідомлення про III з'їзд РСДРП», «Перше травня», що її передруковували катеринославські більшовики.

Особливої уваги заслуговують включені до збірника листи, якими обмінювались В. І. Ленін або за його вказівкою Н. К. Крупська з Катеринославом та іншими містами. В умовах, коли партія більшовиків перебувала в підпіллі, а Володимир Ілліч жив за кордоном, листування було джерелом інформації про стан партійної роботи на місцях, за допомогою його Ленін здійснював керівництво місце-

вами організаціями, спрямовував їх діяльність і допомагав у їх роботі. Про великий інтерес Ілліча до діяльності і стану справ в Катеринославській організації свідчить його і Н. К. Крупської листування з комітетом РСДРП та катеринославськими іскрівцями в 1902—1903 рр. У листах до Г. М. Даргольця, який тоді працював у Катеринославі, Н. К. Крупська неодноразово просила докладніше повідомляти про роботу комітету, вжити заходів для встановлення міцних зв'язків комітету з редакцією «Искры» (стор. 8, 14 та ін.). В результаті активної підтримки з боку Володимира Ілліча листами, людьми, літературою в Катеринославській організації на початку 1903 р. перемогли іскрівці. «Комітет ортодоксально іскрівський»,— інформувала з Катеринослава 22(9) травня 1903 р. В. І. Леніна Р. С. Землячка (стор. 22).

З листів В. І. Леніна і Н. К. Крупської, надісланих після II з'їзду РСДРП, видно, яке велике значення надавав Ілліч зміцненню більшовицьких сил у Катеринославі, викриттю підривної діяльності меншовиків. Катеринославська більшовицька організація була міцною опорою в його боротьбі за єдність більшовицької партії і згуртування навколо неї трудящих. Про любов до Володимира Ілліча Леніна, про безмірну віру в його вчення свідчить лист одного з членів Катеринославської більшовицької організації, посланий на початку 1904 р. на адресу меншовицької «Искры». Упорядники правильно зробили, включивши цей лист до збірника, хоч він і не стосується безпосередньо листування ленінського партійного центру з більшовиками Катеринослава. Гостро критикуючи меншовиків за нестійкість їх світогляду, за неприпустимі засоби, до яких вони вдавалися у внутріпартійній боротьбі, автор писав: «Ленін виявився найбільш стійким, за ним пішла більшість. Його погляди стали нашими поглядами» (стор. 38).

Багато листів, опублікованих у збірнику, показують ленінське керівництво діяльністю катеринославських більшовиків в роки першої російської революції 1905—1907 рр. Особливо жваво листувались В. І. Ленін і Н. К. Крупська з Катеринославом на початку 1905 р., коли внаслідок арештів і від'їзду ряду більшовиків у Катеринославському комітеті заціли меншовики. Тоді В. І. Ленін і Н. К. Крупська радили більшовикам увійти в меншовицький комітет, щоб підірвати його зсередини, а якщо це буде неможливо, то організувати самостійну групу. В березні 1905 р. більшовики Катеринослава на протилежність меншовицькому комітету створили самостійну групу, яку назвали Катеринославським комітетом «більшості» РСДРП. Про це вони докладно інформували Володимира Ілліча: «У нас в заново створюваний твердокаміний центр увійшло 7 чоловік. Вирішили виступити під такою назвою:

«Катеринославський комітет «більшості» РСДРП» і випустити листівку до робітників з роз'ясненням мотивів, які спонукали нас на такий рішучий крок» (стор. 78).

Із зміцненням позиції більшовиків у Катеринославі зростала сфера їх діяльності в губернії. Дедалі частіше з Катеринослава надходили до Ілліча листи з проханням послити постачання літературою, досвідченими партійними працівниками. «Тут центр великий (є основа для роботи). Катеринослав повинен обслуговувати Луганськ, Таганрог, Нікополь, Олександрівськ, ще не створений Гірничий союз. Звідси вимагають людей, літературу»,— писали більшовики Володимиру Іллічу 8 вересня (26 серпня) 1905 р. (стор. 117). За вказівками Ілліча ці прохання задовольнялися. Зв'язок вождя з катеринославськими більшовиками не припинявся і в тяжкі роки століпінської реакції, коли, незважаючи на поразку революції, більшовицька організація Катеринослава зуміла зберегти себе як силу, що змогла повести маси на штурм самодержавства. До цього періоду відносяться опубліковані у збірнику листи В. І. Леніна і Н. К. Крупської до С. В. Модестова, який за дорученням більшовицького центру працював в кінці 1909 р. у Катеринославі.

З ряду причин у наступні роки листування В. І. Леніна з Катеринославом дещо ослабло. Тому дуже цінним є знайдений і вперше опублікований лист Н. К. Крупської в Катеринославі від 16(3) січня 1914 р., в якому вона цікавилась станом партійної роботи в місті, настроями «як в більш тісному колі, так і в широких масах», запитувала про хід передплати на газету «Правда», про те, чи ознайомилась Катеринославська організація з рішеннями Поронінської наради ЦК, як більшовицька організація організовує страхову компанію (стор. 140). Упорядники дуже вдало доповнили його листуванням ленінського партійного центру з іншими більшовицькими організаціями і діями в роки революційного піднесення та імперіалістичної війни, яке свідчило про безперервне керівництво і інтерес В. І. Леніна до Катеринославської більшовицької організації.

У збірнику вміщено численні резолюції та привітання, які надсилались В. І. Леніну катеринославськими трудящими. Значна кількість цих документів публікується вперше. У збірнику надруковано ряд телеграм і директив В. І. Леніна, що свідчать про його зв'язки з катеринославськими більшовиками уже після Жовтневої революції. Проте таких документів мало. Цю прогалину можна було б заповнити, опублікувавши деякі спогади.

Провівши велику, складну роботу по виявленню листів, упорядники все ж не використали всіх засобів. Тільки за нашими даними, вони не знайшли за 1902 р. сім необхідних листів, за 1903 — три-

надцять, за 1905 р.— вісім. Усі ці листи значно доповнили б тому. Дуже прикро, що до збірника не включено перший лист Катеринославського комітету В. І. Леніну і Н. К. Крупській, написаний у червні 1902 р.¹ Цінні відомості про хід боротьби Катеринославського комітету РСДРП з економістами є в листі комітету (червень 1903 р.): «В травні у нас було 22 зборів, 11 в середньому по 60 чол. і 11 по 20. До Залізничного та Міського районів швидко приєднається і Нижньдніпровський. Брянський поки що ще перебуває поза нашим впливом. Число працівників у комітеті потроху збільшується»². В листі з Катеринослава від 2 вересня (20 серпня) 1903 р. було прохання надіслати книжку В. І. Леніна «Що робити?»³. Дуже цікаві дані про історію захоплення Катеринославського комітету РСДРП меншовиками на початку 1905 р. можна знайти в листі О. С. Шаповалова, написаному особисто В. І. Леніну 27(14) січня 1905 р.⁴ Водночас збірник можна було скоротити за рахунок менш важливих листів або листів зовсім ідентичних за своїм змістом. Наприклад, лист П. Г. Смідовича з Києва до Н. К. Крупської від 4 серпня (22 липня) 1903 р. ніяких матеріалів про Катеринославську соціал-демократичну організацію не містить. У 10 листах за 1904 р. йдеться про те, що Катеринослав виступив за скликання

III з'їзду партії. Факт дуже цінний, проте його можна було б висвітлити у трьох-чотирьох листах.

Не всі листи, що вміщені в збірнику, правильно датовані. Так, лист Н. К. Крупської з Лондона Г. М. Даргольцу від 27(14) вересня 1903 р. чомусь датований 27(14) листопада (стор. 14). Лист А. Штерн (у збірнику помилково А. Штерич) з Катеринослава датований 10 серпня (22 липня) 1905 р. (стор. 108). Мають місце неточності в передачі текстів деяких листів (стор. 8, 42, 68, 69 та ін.). Чомусь у ряді документів опущені дати, поставлені їх авторами (стор. 22, 87, 90, 99 та ін.).

Неправильно упорядники зробили, коли, не розібравши того чи іншого тексту в оригіналі, замінювали його крапками, вказуючи в підрядковій примітці, що в документі пропуск (стор. 81, 118 та ін.). Заголовки не завжди однотипні (стор. 41, 42, 48 та ін.). Є невірно складені легенди. Листи, які надійшли з Катеринослава, не можна називати оригіналами. Це копії, зняті рукою Н. К. Крупської. Не є оригіналом також листи Н. К. Крупської, що зберігаються в Центральному партархіві Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. Це — чернетки посланих в Росію листів.

Велика робота проведена упорядниками над довідковим апаратом. Особливо цікаві примітки. В них даються нові відомості про окремих партійних працівників. Проте для зручності користування такі примітки краще було б виділити в окремий покажчик імен, прізвищ та кличок.

Незважаючи на деякі недоліки, збірник у цілому справляє добре враження і є чудовим джерелом для дальшого вивчення життя і діяльності Володимира Ілліча Леніна та історії Дніпропетровської партійної організації.

Т. М. КОЛІШЕР

«ІСТОРІЯ КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА УКРАЇНСЬКОЇ РСР. ЗБІРНИК ДОКУМЕНТІВ І МАТЕРІАЛІВ, том І. КОЛГОСПНЕ БУДІВНИЦТВО НА УКРАЇНІ 1917—1927 рр.». Упорядники: І. Х. Ганжа, Г. П. Карташова, А. З. Міщенко, А. Ф. Сергеева, Є. П. Шаталіна, І. Л. Шерман. Редакційна колегія: І. Х. Ганжа, Л. В. Гусева, І. Л. Шерман, Вид-во АН УРСР, К., 1962, 852 с.

За останні роки джерельна база для дослідження колгоспного руху на Україні значно поповнилась. Заслугує на увагу рецензований збірник, т. І, підготовлений науковими співробітниками Інституту історії АН УРСР та Центрального державного архіву Жовтневої революції і соціалістичного будівництва УРСР. У наступних двох томах передбачається видати документи, що висвітлюватимуть проведення суцільної колективізації та організаційно-господарське зміцнення колгоспів у 1927—1937 рр.

Збірник складається з двох розділів: колгоспне будівництво в роки громадянської війни (1917—1920 рр.) і колгоспний рух у період відбудови народного господарства та на початку індустріалізації країни (1921—1927 рр.). Вони охоплюють 310 документів, з яких більшість публікується вперше. Кожний розділ поділяється на дві частини. В першій частині публікуються документи, в яких викладені заходи Комуністичної партії і Радянського уряду в галузі колективізації сільського

господарства, у другій — документи про створення колгоспів та їх організаційно-господарський розвиток в різних місцевостях України і підсумкові відомості про колгоспне будівництво на Україні. Хоча запропонований поділ документів на дві групи є умовним, але він створює певні зручності для користування збірником. На жаль, в окремих випадках упорядники не дотримуються цього поділу. Так, рішення III Всеукраїнської наради завідуючих організаційно-інструкторськими та звітно-статистичними відділами губкомів КП(б)У¹ про колективізацію сільського господарства (док. № 186) вміщено в другій групі документів, хоча в рішенні Народи закреслювалось ряд важливих заходів по поліпшенню керівництва колгоспним рухом, посиленню роботи комуністів і сільських партійних осередків у колективах, зміцненню економіки колгоспів тощо. Тому це рішення слід було б віднести до першої групи документів.

У збірнику вміщені різні види документів: постанови і директивні вказівки партійних і радянських органів, статистичні звітні матеріали, статuti сільськогосподарських колективів та інструкції внутрішнього розпорядку, протоколи зборів елян про утворення колгоспів та розв'язання різноманітних організаційно-господарських питань, посімейні списки членів колективів, протоколи і рішення з'їздів колгоспів, анкетні матеріали, доповідні аписки спеціалістів про колективізацію, татті і кореспонденції, опубліковані в еріодичній пресі, тощо. Наукова цінність кожного з цих документів різна, але в цілому вони доповнюють один одного і творять повну яву лише про процес виникнення і розвитку колгоспів.

Перше десятиріччя Радянської влади уло початковим періодом колгоспного уху, коли здійснювались різноманітні дготовчі заходи до суцільної колективізації села. Порівняно з РРФСР найпростіші форми колективних господарств на країні не набули великого поширення, о було результатом певної недооцінки цих форм, насамперед, з боку працівників Наркомзему. Це проявилось у тому, о тривалий час на Україні не поширювся текст примірного статуту тсозу, ише 7 червня 1924 р. колегією Наркомму було схвалено текст примірного статуту товариства по спільному обробітку землі. Тому на практиці значна кількість тсозів реєструвалась за статутами артілей в звітності рахувалась артілями. Упорядники збірника документів слід було б означити це у відповідних примітках.

Комуністична партія своєчасно зверла увагу на недооцінку найпростіших форм кооперування селянства. На це вказувалося на XII і XIII з'їздах партії.

У тезах ЦК КП(б)У про дальшу роботу по колективізації сільського господарства 15 грудня 1923 р. (док. № 116) також зверталась увага на потребу організації тсозів і машинних товариств, як найбільш доступних форм кооперування селянства. Але масова робота по створенню найпростіших форм колективів почалась на Україні лише з 1925 р. У наступні роки питома вага тсозів серед колективних господарств різко зростає. Це й відбито в ряді документів (№ 268, 270, 294, 310 та ін.).

У значній групі документів всебічно висвітлюється діяльність ЦК КП(б)У та місцевих партійних організацій по керівництву колгоспним рухом, організаційно-господарському зміцненню колективів, поліпшенню в них культурно-освітньої роботи. Ці документи розкривають керівну і спрямовуючу роль Комуністичної партії в соціалістичній перебудові села.

Упорядники збірника включили кілька документів (док. № 239, 252, 275, 281), в яких розповідається про шефську допомогу селянам з боку робітників Одеси, Миколаєва та інших міст. Слід було б також опублікувати документи, в яких висвітлюється безпосередня участь робітничого класу у створенні колективних господарств на селі. На нашу думку, заслуговували на включення до збірника матеріали із звіту Наркомзему УРСР про стан колективних господарств на кінець 1921 р. У вказаному звіті підкреслювалось, що основним організаційним ядром колективів у Донбасі є селянин-шахтар, в особі якого поєднувались організаційні здібності робітника і знавця сільськогосподарського виробництва².

Питання про вплив нової економічної політики на колгоспний рух в літературі з історії колгоспного будівництва у відбудовний період розглядається по-різному. Більшість дослідників (М. А. Краєв, І. А. Конюков, В. Н. Єремеев та ін.) вважають, що введення непу для існуючих колективів було серйозною перевіркою їх міцності і життєздатності. Це, зокрема, привело до того, що в ряді районів РРФСР після введення непу скоротилась кількість колгоспів. Іншої думки дотримується Г. Ф. Чмнга. Вона вважає, що «причину цього явища слід шукати не в новій економічній політиці, яка була однаковою для усіх районів, а в чомусь іншому»³.

Враховуючи дискусійність цього питання, слід звернути увагу на деякі важливі документи, що допомагають глибше вивчити вплив непу на колгоспний рух. Це,

² ЦДАЖР УРСР, ф. 27, оп. 2, спр. 421, арк. 41.

³ А. Ф. Чмнга. Очерки по истории колхозного движения на Украине, М., 1959, стор. 100.

¹ Народа відбулась 29 травня—1 червня 1923 р.

насамперед, телеграма усім губкомам партії і губземвідділам, розіслана 2 березня 1922 р. за підписом секретаря ЦК КП(б)У Д. З. Мануїльського і народного комісара земельних справ УРСР М. К. Владимірова, в якій роз'яснювались основи політики партії й уряду щодо комнезамів і сільськогосподарських колективів в умовах нової економічної політики. ЦК КП(б)У і Наркомзем зобов'язували місцеві органи якнайактивніше допомагати незаможним селянам, об'єднаним у колективи, забезпечувати їх дешевою позикою, реманентом, насінням тощо, одночасно привчаючи членів колгоспів до суворого господарського розрахунку⁴. В циркулярному листі Наркомзему від 10 серпня 1922 р. прямо відзначається, що деякі губземвідділи після введення нової економічної політики припинили будь-яке матеріальне сприяння комунам і артілям і намагались зняти з себе організаційне та ідейне керівництво ними⁵. Вказані документи мають значну цінність для дослідження історії колгоспного руху. На жаль, вони в збірнику не опубліковані.

Чимало документів присвячено організації колгоспного виробництва і господарсько-економічному стану колективів. З них видно, як молоді колгоспи рік у рік зміцнювались, нагромаджували суспільні фонди і добивались значних господарських успіхів. Серед цієї групи документів відзначимо інструкції внутрішнього розпорядку колективів (док. № 158, 175), які є результатом творчості широких колгоспних мас. В інструкціях регулювались важливі сторони колективного життя: організація праці, розподіл доходів, ведення політико-виховної і культурно-освітньої роботи тощо.

Читачі збірника ознайомляться із значною кількістю документів, в яких розповідається про виникнення колективів, соціальний і майновий стан їх учасників, називаються імена їх організаторів; серед них багато таких, які досі не зустрічались у працях з історії колгоспного руху. В цьому слід вбачати один з важливих позитивних моментів роботи упорядників збірника. Але впадає в око й те, що серед кількох сотень документів немає навіть

згадки про діяльність відомих зачинателів колгоспного руху на Україні Ф. І. Дубкевського, М. О. Посмітного, Ф. І. Жежеруна, Д. В. Кузнецова, А. К. Листопада, А. Т. Пивоварова, Я. Л. Іванченка. Нічого також не сказано в збірнику і про колгоспи, що їх очолювали ці відомі керівники.

В окремих випадках документи дібрали не зовсім вдало. Так, упорядники вkleчили до збірника три документи при утворенні і діяльності сільськогосподарського товариства «Барабой» в пригородній зоні Одеси (док. № 80, 90, 132). З наведених документів читач і тим більш дослідник може зробити висновок, що артіль була створена відповідно до діючих положень про сільськогосподарські колективи. Насправді це був лжеколектив бо поряд з батраками до його складу увійшли колишні власники націоналізованих городів, які зберегли власні господарства і експлуатували батраків. З наведеного прикладу бачимо, що не досить суворий науковий підхід до відбору документів може призвести до дезорієнтації читача.

Археографічна обробка документів проведена на належному рівні. Є лише окремі неточності у заголовках документів. У деяких документах зроблено необгрунтовані купюри. Так, у документі № 244 («Із звіту Подільського губерньського земельного управління про стан колективізації в губернії») зовсім опущено такі важливі підрозділи, як стислий огляд історії колективного руху в губернії та перспективи і шляхи колективізації сільського господарства. Відповідних застережень про скороченні тексту упорядники не зробили. Про це сказано і в передмові. В ряді статистичних джерел слід було б уточнити дати, на які подано зведення.

До збірника додано необхідні примітки, покажчик колективів, іменний та географічний покажчик, які значно полегшують користування документами. Оскільки в наведених джерелах зустрічаються значні відхилення від правильних найменувань населених пунктів, потрібно оговорити їх точні назви.

Викладені критичні зауваження не применшують наукової цінності збірника документів, який буде корисним джерелом не тільки для наукового дослідження, а й цікавою книгою для масового читача.

П. М. ДЕНИСОВЕЦЬ

В. САМОФАЛОВ. КОМУНІСТИЧНА ПАРТІЯ УКРАЇНИ В БОРОТЬБІ ЗА ВІДБУДОВУ НАРОДНОГО ГОСПОДАРСТВА (1921—1925 рр.),
Держполітвидав УРСР, К., 1963, 380 с.

За останні роки було опубліковано кілька праць, присвячених боротьбі українського народу за відбудову народного господарства України в 1921—1925 рр. Слід всіляко вітати появу нової книги,

написаної В. М. Самофаловим, яка дає узагальнюючу історію боротьби Комуністичної партії України за відбудову всього народного господарства УРСР.

Книга В. Самофалова написана на

⁴ Держархів Київської області, ф. 349, оп. 1, спр. 1043, арк. 24.

⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 27, оп. 2, спр. 414, арк. 106.

основі вивчення праць класиків марксизму-ленінізму, рішень Комуністичної партії Радянського Союзу і Комуністичної партії України, архівних матеріалів Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС і Інституту історії партії ЦК КП України, Центральних державних архівів Жовтневої революції і соціалістичного будівництва Союзу РСР і Української РСР. Широко використані рішення з'їздів Рад СРСР та УРСР, а також друкована література та статистичні збірники.

Досліджуючи найважливіші суспільно-історичні процеси на Україні, автор показує їх не ізольовано, а на фоні подій, що відбувалися по всій Радянській країні. Монографія проізаана ідеєю братерського співробітництва російського і українського народів у боротьбі за відбудову народного господарства. В ній показана керівна і спрямовуюча роль Комуністичної партії, що організовувала мільйонні маси трудящих на виконання складних завдань відбудови народного господарства на усьому етапі цієї боротьби. Керівна роль і практична діяльність Комуністичної партії України висвітлені на основі рішень ЦК КП(б)У та матеріалів про діяльність губернських, окружних, районних та первинних партійних організацій. В книзі розповідається про величезні труднощі, які довелося перемагати трудящим Радянської України, відбудовуючи народне господарство, під керівництвом одного з передових загонів КПРС — Комуністичної партії України.

Відбудова народного господарства Української РСР показана автором на конкретних прикладах відбудови окремих заводів, фабрик, шахт, електростанцій, залізниць. В книзі наводяться імена рядових партійних, радянських, господарських і профспілкових організаторів, окремих трудящих, які проявляли чудеса героїзму і самовідданості в боротьбі за відбудову народного господарства.

Автор охоплює велике коло питань і глибоко розкриває їх: про становище робітничого класу України в 1921—1925 рр. і зростання його матеріального добробуту, про відбудову народного господарства, залучення жінок у виробництво, концентрацію робітничого класу, роль робітничої кооперації, про робітниче житлове будівництво та ін. У вирішенні всіх цих питань виявлялась повсякденна турбота і діяльність партійних організацій України, окремих комуністів.

У монографії В. Самофалова висвітлюється нещадна боротьба партійних організацій України проти троцькістів, правих опортуністів та українських буржуазних націоналістів, які чинили шалений опір усім заходам Комуністичної партії і Радянського уряду, спрямованих на відбудову народного господарства Української РСР.

Автор ґрунтовно досліджує роль Комуністичної партії і окремих партійних організацій у створенні Союзу РСР, показує,

як складалися взаємовідносини радянських республік до створення СРСР, як зразу ж після утворення радянських республік (РРФСР і УРСР) налагоджувались їх взаємні зв'язки, як комуністи України запозичували великий досвід РРФСР у будівництві нової суверенної держави українського народу. Заслугує позитивної оцінки детальний аналіз «Союznego робітничо-селянського договору між РРФСР і УРСР» від 28 грудня 1920 р. На широкому фактичному матеріалі автор показує єдність дій двох братніх народів як прояв міцної дружби на основі ленінських принципів пролетарського інтернаціоналізму.

Водночас в книзі висвітлюється боротьба ЦК КП України проти великодержавного шовінізму і місцевого націоналізму. Досить яскраво показано боротьбу В. І. Леніна і очолюваного ним ЦК РКП(б) за уважне ставлення до інтересів раніш пригноблених націй, за суворе додержання суверенітету радянських республік. Виходячи з ленінських теоретичних настанов, рішень РКП(б) і КП(б)У, автор послідовно розкриває велику роль Української РСР в утворенні Союзу РСР, наводить багато матеріалів про вклад УРСР у розробку конституційних основ СРСР. В книзі показана величезна роль В. І. Леніна в утворенні Союзу РСР, як натхненника й організатора єдиної союзної держави, його оцінка тих помилок і труднощів, які проявлялися в процесі утворення СРСР, неспроможність і помилковість сталінського плану «автономізації» братніх республік, який привів би до ліквідації їх суверенітету і незалежності, загальмував би процес зближення і зміцнення дружби народів. При цьому автор підкреслює, що план «автономізації», висунутий Сталіним у 1922 р., не був випадковістю, що ще в 1920 р. Сталін займав неправильні, антиленінські позиції з ряду питань державних взаємовідносин національних радянських республік. Крім того, автор відзначає, що хоч Сталін і змушений був під впливом критики з боку В. І. Леніна визнати неправильність ідеї «автономізації», однак на практиці він намагався здійснювати деякі автономістські положення. В. М. Самофалов правильно доводить безпідставність обвинувачень М. О. Скрипника в конфедералізмі.

На основі аналізу значного архівного і документального матеріалу в книзі показується, як у складі СРСР Україна зберегла й зміцнила свій суверенітет, швидкими кроками пішла по шляху розвитку народного господарства і культури, по шляху будівництва соціалістичного суспільства.

З партійною пристрасстю В. М. Самофалов досліджує і висвітлює боротьбу Комуністичної партії України проти троцькізму, особливо проти нової вилзки Троцького в 1924 р., який після смерті В. І. Леніна спробував підірвати єдність партії, збити її з ленінського шляху. Ав-

тор підкреслює, що партійні організації України, особливо такі великі, як Юзівська, Катеринославська, Харківська, одностайно засудили троцькізм.

Книга викриває антирадянську діяльність УКП, спрямовану на відрив українського народу від братнього народу Росії, яку вона проводила під лозунгом «самостійної України». На конкретних історичних фактах автор показує, як партійні організації України на чолі з ЦК КП(б)У викривали буржуазно-націоналістичний характер укапістів.

В книзі показана партійна діяльність видатних керівників Комуністичної партії України і української радянської держави: С. В. Косіора, Д. З. Мануїльського, М. О. Скрипника, В. Я. Чубаря, О. Г. Шліхтера, М. В. Фрунзе, Г. І. Петровського, І. Є. Клименка, К. О. Кірікіжа та інших, багато з яких під час культу особи Сталіна були репресовані і несправедливо забуті. На всіх етапах відбудовного періоду автор піддає критиці культ особи Сталіна, показує його негативні наслідки.

Звичайно, книга не позбавлена й окремих недоліків. До числа найголовніших з них слід віднести те, що автор при висвітленні відбудови народного господарства не всім рокам приділив необхідну увагу, особливо це стосується 1924—1925 рр. Те, що дано на стор. 258—259, явно недостатньо. Більше потрібно було б сказати про відбудову металургійної промисловості. Характеризуючи процес відбудови сільського господарства, автор не показує врожайність, якісні зміни в посівних площах, зростання питомої ваги технічних культур. На стор. 148 автор пише, що в 1922 р. було 111,8 тис. безземельних незаможників. Це викликає сумнів. Невже така значна частина селянської бідноти навіть у 1922 р. ще не одержала землі?

В окремих випадках наведені в книзі

цифри не зовсім точні. Селянської біднот до 1917 р. було не 50%, а близько 60% (стор. 321). Колективних господарств в Україні на початку 1921 р. налічувалося не 200, а близько 500 (стор. 323). Потребу певних пояснень питання про кількість комуністів на Україні в 1921 р. Автор пише, що на початку партійної чистки 1921 р. в КП(б)У налічувалося 97 869 комуністів. Під час чистки з партії були виключено 21 260 чоловік. Після чистки партійний перепис охопив 56 441 членів партії, 11 229 кандидатів у члени партії залишається невідомим, куди поділися 8939 комуністів (стор. 78—79).

В книзі п'ять років відбудовного періоду розподілено на чотири періоди, яким присвячені окремі розділи. Дотримуючись хронологічної ознаки, автор змушений деякі основні питання повторно висвітлювати для кожного періоду окремо. На нашу думку, треба було б структуру праці будувати за окремими проблемами. Тоді основні питання розвитку народного господарства були б показані рельєфніше. Зокрема, варто було дати більш ґрунтовний аналіз становища робітничого класу на кінець відбудовного періоду, показати, як під керівництвом КП(б)У змінився його кількісний і якісний склад, зроста його політична і виробнича активність.

Незважаючи на ці окремі недоліки, переважна кількість питань в книзі досліджена глибоко і вдало. Книга В. М. Самофалова написана з партійною пристрастю і читається з великим інтересом. Її з задоволенням зустрінуть не лише історики республіки, а й широкі кола викладачів вузів інших суспільних наук, студенти і широка громадськість, що цікавиться вивченням історії українського радянського народу в боротьбі за соціалізм і історією Комуністичної партії України.

М. А. РУБАЧ, П. К. СТОЯН

✓ *І. С. ХМІЛЬ. З ПРАПОРОМ МИРУ КРИЗЬ ПОЛУМ'Я ВІЙНИ.
(ДИПЛОМАТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ РСР. 1917—1920).*

Вид-во АН УРСР, К., 1962, 356 с.

Питання зовнішньополітичної діяльності Української РСР досі ще не знайшли належної розробки в нашій історичній літературі. Тим часом їх висвітлення становить не тільки глибоко історичний, а й великий політичний інтерес, особливо у зв'язку з тим, що буржуазна пропаганда докладає й докладає чимало зусиль до того, щоб фальсифікувати історичну дійсність, зобразити радянську зовнішню політику, зокрема зовнішньополітичну діяльність Української РСР, в кривому дзеркалі. У зв'язку з цим треба всіляко зитати вихід у світ рецензованої монографії

Автор рецензованої монографії висвітлює зовнішню політику Радянської Ук-

раїни в період громадянської війни та іноземної інтервенції, тобто в перші роки Радянської влади, які характеризувалися особливо гострою і напруженою боротьбою на захист завоювань Великої Жовтневої соціалістичної революції. Оскільки марксистських праць про зовнішню політику Української Радянської держави в той період фактично немає, автору довелося багато в чому виступати по суті в ролі, так би мовити, «першовідкривача». Це, зрозуміло, певною мірою ускладнювало розкриття теми. А втім слід зазначити, що із завданням І. С. Хміль в цілому справився.

Незаперечною заслугою автора є те, що, спираючись на багатий фактичний

матеріал, він докладно і всебічно висвітлює зовнішньополітичну діяльність уряду Радянської України, спрямовану проти агресивної політики міжнародного імперіалізму, інтриг і торгів українських буржуазних націоналістів на міжнародній арені, на встановлення нормальних відносин з капіталістичними країнами та розв'язання інших насущних завдань молодой Радянської влади в галузі зовнішньої політики. Послідовно в книзі простежується наполеглива боротьба Українського Радянського уряду за припинення імперіалістичної, а потім і громадянської воєн, прагнення використати всі, у тому числі і найнезначніші можливості (навіть переговори з Директорією), для забезпечення зовнішньополітичних умов побудови нового суспільства в нашій країні, за досягнення миру і встановлення нормальних дипломатичних і торгових відносин з усіма, без винятку, державами. Автор вдало протиставляє справді патріотичну політику уряду УРСР, яка відповідала життєвим інтересам усього українського народу, мерзенній, запроданській політиці буржуазних націоналістів, що були готові прислужувати будь-якому імперіалістичному хижаку в боротьбі проти українських робітників і селян, торгували інтересами України оптом і вроздріб. Великий інтерес викликають ті розділи книги, в яких наводиться критика зрадницької діяльності українських буржуазних націоналістів.

Цінним є й те, що в книзі не тільки висвітлено зовнішньополітичну діяльність Українського Радянського уряду, а й підано її науковому критичному аналізу.

Рельєфно зображено в монографії спільну боротьбу за мир, розвиток і зміцнення у процесі цієї боротьби зовнішньополітичного співробітництва Української РСР з РСФСР. Авторів вдалося знайти правильне співвідношення у висвітленні загальносоюзного і українського матеріалу, яскраво розкрити ту неocenену допомогу, яку подавав українському народу його старший брат — російський народ — у боротьбі за соціальне і національне визволення, у будівництві нового життя. Через усю книгу червоною ниткою проходить ленінська ідея про те, що незалежна Україна була можлива тільки при єдності дій українських і російських пролетарів.

Привертає увагу ґрунтовна критика в книзі численних вигадок буржуазних фальсифікаторів історії України, зокрема таких, як Кларенс Менінг, Джона Решетар, Річард Пайпс та інших, що користуються певною популярністю у ворожому нам таборі. При цьому важливо, що автор піддає критиці цих фальсифікаторів не тільки у вступній частині праці, а й по ходу викладу самого матеріалу, даючи гідну відсіч злісним наклепницьким звертам у багатьох конкретних питаннях.

Для розкриття теми автор залучив

великий фактичний матеріал як з вітчизняних, так і іноземних джерел. В результаті йому вдалося ввести в науковий обіг надзвичайно цінний матеріал, значна частина якого була невідома широкому колу радянських істориків. Так, у книзі є невідомі до цього часу матеріали щодо висилки іноземних консулів (після того як західні держави відмовилися прийняти консулів УРСР і визнати Українську державу), переговорів, а згодом і підписання тимчасового перемир'я з представниками союзного командування, у Севастополі (і, що особливо цікаво, — конкретних вказівок В. І. Леніна з цього питання), переговорів між УРСР і капіталістичними країнами про обмін військовополонених, про порушення французькими властями встановлених норм міжнародного права та варварського поводження з військовополоненими Країни Рад (під час їх повернення в Одесу і Севастополь). Авторів належить пальма першості у висвітленні дій армії Галлера на східному фронті, переговорів між УРСР і Румунією навесні 1920 р., показу ролі української делегації у підписанні ризької угоди про перемир'я (1920 р.), про переговори Уряду Радянської України з Францією, Бельгією, Німеччиною, Австрією, Італією, Угорщиною, Прибалтійськими країнами і навіть про укладення з деякими з них окремих угод. Ориґінально також трактує автор деякі питання Брест-Литовських переговорів, переговорів урядів РРФСР і УРСР з представниками української націоналістичної буржуазії та ін.

Все це свідчить про значну цінність наукового дослідження І. С. Хмеля, підкреслює її актуальність.

Однак поряд з позитивними сторонами монографія І. С. Хмеля не позбавлена цілоґо ряду недоліків, що дещо знижує цінність книги.

Одним з найсерйозніших недоліків праці є недосить глибоке, інколи поверхове висвітлення міжнародної обстановки, яка, до речі, дуже часто змінювалася в той період. Наприклад, у книзі лише згадується про капітуляцію Німеччини і закінчення світової імперіалістичної війни (а в зв'язку з цим і про ліквідацію усіх договорів, укладених Німеччиною та її союзниками), нічого не говориться про скликання Паризької конференції, про створення Радянської Угорщини і Радянської Баварії тощо. Тим часом усі ці події тісно пов'язані з розробкою правлячими колами імперіалістичних держав агресивних планів щодо радянських республік, з конкретними зовнішньополітичними актами українського уряду.

Недостатньо показано в книзі рух пролетарської солідарності міжнародного пролетаріату, хоч в епіграфі до одного з розділів, що становить цитату із звернення Тимчасового робітничо-селянського уряду України, автор підкреслює: «Робітники

і селяни України зв'язані нерозривними узами з робітниками і селянами всіх країн...». На жаль, про ці нерозривні узи в книзі говориться дуже мало. В розділах, де йдеться про загарбницькі плани німецького або антантівського імперіалізму щодо Радянської України, немає навіть згадки про загальний політичний страйк у Німеччині і Австро-Угорщині (січень 1918 р.), про повстання французьких матросів і революційні виступи серед інтервенціоністських військ союзників, про міжнародний страйк на підтримку Радянської Росії і Радянської Угорщини, про рух «Руки геть від Радянської Росії!» та інші виступи світового пролетаріату, що, як підкреслював В. І. Ленін, були одним з головних факторів перемоги Країни Рад над об'єднаними силами міжнародного імперіалізму. Замість висвітлення революційних виступів міжнародного робітничого класу в 1919 р. автор наводить лише одну загальну фразу і обмежується цитатою з Ллойд Джорджа. До речі, якщо вже автор бажає обмежити характеристику подій лише однією цитатою, навіть не ознайомивши читача з працями, в яких ці події висвітлені, то в даному разі доцільніше було б прочитувати відповідні положення з творів В. І. Леніна.

Далеко не все гаразд у рецензованій книзі з характеристикою внутрішнього становища Радянської України. Так, не показано розпад гетьманату, виникнення Директорії, переможний шлях Радянської влади і створення Тимчасового робітничо-селянського уряду України тощо. Абсолютно нічого не говорять про заходи Комуністичної партії і Радянського уряду, спрямовані на розгром Колчака, пілсудчиків, Врангеля, автор раптом докладно спинається на постановках ЦК РКП(б), які мобілізували радянський народ на боротьбу з Денікіном. У даному разі авторів слід було б дотримуватись якогось певного принципу: або висвітлювати всі головні заходи партії і уряду, що були спрямовані на боротьбу з ворогом, або опускати їх, посилаючись на відповідну літературу.

Не зовсім виправданим, з нашого погляду, є хронологічний розподіл матеріалу в книзі. Так, II розділ охоплює період з листопада 1918 р. по липень 1919 р. Незрозуміло, чому автор обмежив другий розділ липнем. Можливо, закінченням першого походу Антанти і початком другого? Але похід Денікіна висвітлено саме у другому розділі, а третій — присвячено походу Польщі і Врангелю. Можливо, захопленням Києва? Проте Київ був залишений радянськими військами наприкінці серпня. Міжнародними подіями? Незрозуміло, якими. До того ж, як це вказувалося вище, автор взагалі приділяє цим подіям дуже мало уваги.

Вище зазначалося, що для дослідження теми автор використав досить широке коло джерел. Разом з тим здається див-

ним, що автор фактично обминув багато праць українських істориків. Було б бажаним використати праці Супруненка, Рибалки, Скляренка та інших українських істориків або принаймні послатися на них. Тим більше, що в монографії І. С. Хмеля внутрішні події на Україні висвітлені дуже слабо.

Необхідно також відзначити, що в монографії є неточності, невдалі формулювання і недостатньо аргументовані твердження. Так, на стор. 30 автор твердить, що зовнішні борги царського та Тимчасового урядів (крім інвестицій, про які йдеться в книзі нижче) на кінець 1917 р. становили 16 млрд. крб., в той час як, навіть за підрахунками зарубіжних економістів, ці борги не перевищували 7,5 млрд. крб.¹ На наступній сторінці І. С. Хмель пише, що на початок 1917 р. капіталовкладення і позики США Росії становили 488 млн. доларів, посилаючись при цьому на дослідження Р. Г. Симоненка, в якому ця цифра виведена надто приблизно, включає тільки позики (а не капіталовкладення), датується не початком, а кінцем 1917 р. Невдало трактує автор питання про причини поразки Радянської влади на Україні в 1918 р. (стор. 89). Не зовсім чітко у книзі висвітлене питання про конфлікт (грудень 1917 р.) між Раднаркомом РРФСР і Центральною радою (стор. 62).

Не можна погодитися з твердженням автора на стор. 250, де він говорить про підготовку Польщею війни проти Радянської Росії: «Пілсудський до початку свого наступу зосередив на Українському фронті війська чисельністю 52600 багетів та шабель і близько 25 тисяч петлюрівських банд, підпорядкованих польському командуванню». По-перше, навесні 1920 р. Українського фронту вже не існувало, по-друге, дані І. С. Хмеля про чисельність польських військ значно відрізняються від тих, що опубліковані радянськими істориками за останні роки², і, по-третє, ніколи у Петлюри не було 25 тис. банд.

Ось приклад невдалої аргументації. На стор. 153, де говориться про «крутий» поворот Франції, автор пояснює його тим, що поряд з іншими причинами на цей час (травень 1919 р.) були знайдені джерела для фінансування антирадянських сил: США надали Франції кредит в 50 млн., а Румунії — в 4 млн. доларів. Цілком зрозуміло, що наведений «аргумент» не може бути визнаним вдалим, бо

¹ Гарольд Маультон, Лео Позвольський. Военные долги, М., 1933, стор. 297.

² Див. Г. В. Кузьмин. Гражданская война и военная интервенция в СССР, М., 1958, стор. 300; Н. Ф. Кузьмин. Крушение последнего похода Антанти, М., 1958, стор. 64.

протягом 1919 р. США надали Франції позик приблизно на 1 млрд. доларів, лєвова частка з яких пішла на організацію антирадянської інтервенції. Крім того, у квітні—липні 1919 р. США передали Франції через Ліквідаційну комісію військових матеріалів на суму понад 200 млн. доларів. Ось чому ці 50 млн., про які говорить автор, не могли мати серйозного впливу на позицію Франції. Про надання чотириімільйонної позики Румунії стало відомо ще в січні. В травні США здійснивали в Румунію поставки через АРА³.

Є, здається, потреба в тому, щоб порушити, хоча б у дискусійному порядку, важливе питання, зокрема про форми використання автором матеріалів, що опубліковані в офіціальних документальних збірниках. На жаль, серед багатьох істориків ще жива традиція, за якою дослідник вважає абсолютно непогрішними усі матеріали, що містяться в документальних збірниках СРСР, особливо в збірниках НКЗС, чи МЗС, навіть не враховуючи характеру документа—чи то урядова заява, довідка, складена урядовою установою, чи думка окремої людини. Спинимось на конкретному прикладі. На стор. 258 І. С. Хміль, посилаючись на повідомлення Л. Мартенса, опубліковане у II томі «Документов внешней политики СССР», безапеляційно стверджує, що протягом першої половини 1920 р. США надали Польщі військових товарів на 1,7 млрд. доларів, у тому числі 20 тис. кулеметів, 200 танків, 300 аеропланів, 4 млн. пар солдатських черевиків тощо⁴. Здавалося, що все правильно—збірник документів винятково компетентний і достовірний, особа Мартенса також не викликає сумніву; в документі навіть двічі підкреслюється, що Мартенс запозичив ці дані «з цілком достовірного джерела». Ну, а як було насправді, про що говорять факти? Чи могли США зробити Польщі

за перші 6 місяців 1920 р. такі величезні поставки і чи мала Польща все це? Адже після радянсько-польської війни минуло понад 40 років, і з'явилися нові документи, які дають можливість перевірити повідомлення Мартенса (що й повинен, насамперед, зробити історик і чого не зробив І. С. Хміль). Статистичні дані США свідчать про те, що за першу половину 1920 р. США продали військових товарів не тільки Польщі, а й усім країнам, разом узятим на суму, значно меншу вказаної. В свою чергу польська статистика підтверджує, що за всі три роки (1919—1921 рр.) Польща одержала від США кредитів і позик на 166,3 млн. доларів⁵. Не завадило б, крім того, серйозніше вдуматися в наведені цифри: 4 млн. пар черевиків, 20 тис. кулеметів, 300 аеропланів (не рахуючи поставок Франції і Англії) на 150-тисячну армію, що була на радянському фронті? Навіть сам І. С. Хміль пише, що на «Українському фронті» (де перебували 3 з 5 діючих польських армій) налічувалося 619 кулеметів! Отже, навіть ці дані говорять про те, що «достовірне джерело» не витримало випробування часом. На жаль, це не єдиний приклад некритичного ставлення І. С. Хмеля до документів. На стор. 177 автор, знову-таки посилаючись на «Документы внешней политики СССР», пише, що держави Антанти оголосили війну Німеччині, мотивуючи це порушенням бельгійського нейтралітету (тоді як Росії і Франції війну оголосила Німеччина); на стор. 259 автор вводить до складу Антанти Польщу.

Нарешті, не можна не відзначити ще одного моменту. Автор намагається зробити свою книгу більш читабельною, поступно не тільки для істориків, а й для широкого кола радянських читачів. Про це свідчить назва книги, яка вигідно відрізняється від стереотипних заголовків аналогічних досліджень, невеликі параграфи з інтригуючими назвами. Все це, безумовно, слід вітати. Проте, на нашу думку, автор зробив ще далеко не все, щоб книга була популярнішою. Так, в окремому посиланні він пояснює, що таке Форейн Офіс, і водночас не вважає обов'язковим, хоча б у двох словах, пояснити читачеві, хто такий Мільєран, Буржуа, Еберт, Шейдеман, Струве, Манжен та ін.

Проте зазначені недоліки не знижують загальної позитивної оцінки монографії І. С. Хмеля, яка є, безперечно, цінним науковим дослідженням з історії зовнішньої політики УРСР.

Д. М. СТАШЕВСЬКИЙ

³ Г. Фиск. Финансовое положение Европы и Америки после войны, М., 1926, стор. 220, 241; The Inter-Ally Debts and the United States, National Industrial Board, New York, 1925, Appendix C, стор. 289; American Food in the World War and Reconstruction Period... by F. M. Surface and R. Bland, Stanford University Press, 1931, стор. 49, 55.

⁴ На жаль, ці ж дані без будь-якого аналізу наводяться в багатьох працях радянських істориків (Г. В. Кузьмін. Гражданская война и военная интервенция, стор. 300; Ф. Зуев. Международный империализм—организатор нападения панской Польши на Советскую Россию, стор. 99—100 та ін.).

⁵ Див. F. Surface and R. Bland op. cit., стор. 49, 55; Edward Rose. Bilans gospodarczy trzech lat niepodległości, Warszawa, 1920, стор. 170—171.

«РАДЯНСЬКЕ БУДІВНИЦТВО НА УКРАЇНІ В РОКИ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ (ЛИСТОПАД 1918 — СЕРПЕНЬ 1919 рр.)». Збірник документів і матеріалів за редакцією: Бистренко П. П., Волощук І. П., Рубач М. А. (відповідальний редактор), Супруненко М. І.; упорядники: Бистренко П. П. (старший упорядник), Брожек В. М., Міщенко А. З., Тесленко М. І., Тодосіна О. В., Шерман І. В. К., 1962, 764 с.

Питанням радянського будівництва на Україні в 1919—1920 рр. присвячений збірник документів і матеріалів, підготовлений і виданий Інститутом історії АН і архівним управлінням УРСР у 1957 р. Збірник охоплює період радянського будівництва на Україні з листопада 1918 р. по серпень 1919 р. Він складається з двох частин. У першій частині вміщені статті й промови В. І. Леніна, рішення Комуністичної партії, а також законодавчі акти уряду та урядових центральних установ УРСР. Документи другої частини збірника розповідають про утворення Тимчасового робітничо-селянського уряду України, висвітлюють напружену боротьбу Червоної Армії і партизанського руху за остаточне визволення України від інтервентів і внутрішньої контрреволюції, характеризують радянське будівництво на місцях.

З захопленням і хвилюванням читаються документи, які розповідають про радянське будівництво на селі, про боротьбу з куркульством за хліб. Окремі документи характеризують культурне будівництво і розвиток народної освіти в республіці. Численні матеріали збірника висвітлюють братерську допомогу народів Росії, трудящих Москви, Петрограда та інших революційних центрів РРФСР у справі Радянського будівництва на Україні. Вони блискуче підтверджують ленінське положення, що вільна Україна можлива лише в тісному, братерському союзі з російським народом. Група документів розповідає про об'єднання військових і економічних зусиль радянських республік для боротьби проти банд Денікіна та інших контрреволюційних сил на Україні. Слід вітати спробу упорядників збірника відобразити роль та діяльність робітничо-селянської інспекції (стор. 13, 14, 111, 112 та ін.), що була зародком здійснення ленінської ідеї всенародного партійно-державного контролю.

В. І. Ленін вчив, що радянська влада міцна свідомістю мас, їх діяльною участю в управлінні державою. Збірник прекрасно ілюструє творчу революційну діяльність широких мас робітників і трудового селянства (численні збори, мітинги, демонстрації, сходи трудящих тощо). Документи показують, що Комуністична партія і органи Радянської влади сміливо ставили на обговорення трудящих найгостріші життєві питання внутрішньої і зовнішньої політики партії. Це в свій час сприяло залученню до обговорення, до участі в управлінні державою найвідсталіших у минулому верств населення.

Упорядники збірника провели велику й корисну роботу, відібравши досить цінні документи і матеріали як центральних, так і місцевих державних і партійних архівів. Багато з них опубліковано вперше. Вихід у світ збірника документів по одному з самих складних і відповідальних періодів радянського будівництва на Україні буде сприяти поглибленню агітаційно-пропагандистської роботи серед населення, ідейно-теоретичному і політичному загартуванню наших кадрів, дослідницькій роботі в галузі суспільних наук.

Констатуючи безсумнівну цінність збірника, вважаємо доцільним спититися на деяких, на наш погляд, його недоліках. Упорядники та його редакційна колегія правильно зробили, включивши до збірника не лише ті документи, які характеризують діяльність державного апарату, а й ті, що показують роль в радянському будівництві партійних, профспілкових, комсомольських та інших громадських організацій. У збірнику вміщено 75 документів про діяльність місцевих організацій КП(б)У. Велика увага приділяється висвітленню ролі загальних зборів, мітингів трудящих та інших форм прояву соціалістичної демократії в умовах громадянської війни та іноземної інтервенції. На жаль, порівняно слабо показана роль у радянському будівництві професійних спілок, зокрема фабрично-заводських комітетів. Тим часом у місцевих, зокрема в Миколаївських, Одеських, Херсонських та інших архівах УРСР зберігається багато документів, які яскраво показують роль профспілок і зокрема фабрично-заводських комітетів у радянському будівництві. Так, у Миколаєві активну участь у відновленні влади Рад відіграли профспілки заводу «Наваль». Цінні матеріали про діяльність Об'єданого робітничого комітету м. Миколаєва зберігаються в партійному архіві Миколаївського обкому КП України (ф. 1817, оп. 2, од. зб. 283, 317 та ін.). Відповідні документи є і в Одеських архівах.

Для характеристики демократичних основ нашого ладу в період громадянської війни велике значення мають матеріали робітничих конференцій, що часто розв'язували найактуальніші питання, зв'язані з обороною країни. Рішення конференцій були спрямовані на забезпечення армії новим боєздатним поповненням, продуктами харчування, торкались заходів, спрямованих на боротьбу проти куркульства, бандитизму тощо. На жаль, це не знайшло належного висвітлення на сторінках збір-

ника. Недостатньо показана роль жінок у радянському будівництві. Дослідника і читача, безумовно, зацікавлять і такі питання, як класовий, партійний і національний склад державного апарату, його структура, компетенція, форми та методи діяльності. На жаль, деякі з цих питань лишилися поза увагою упорядників збірника.

Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни мало свої особливості, які матеріалами збірника висвітлюються недостатньо. У збірнику відсутні документи, які розкривали б ворожу діяльність сіоністських груп, православних, іудейських релігійних організацій, а також сектантів. Тим часом багато таких документів зберігається в Одеському і Миколаївському партійних архівах (архів Миколаївського обкому КП України, ф. 85, оп. 1, од. зб. 8, 47; Одеського — ф. 7, оп. 1, од. зб. 120, 165). Нічого не говориться про допущення з боку окремих керівних працівників партійних та радянських установ України помилок та перекручень в аграрному та національному питанні, які досить негативно позначилися на радянському будівництві.

Нам здається, було б доцільним навести більше документів про господарсько-організаційну діяльність радянських організацій, оскільки в період культу особи Сталіна поширювались погляди, ніби в початковий період радянського будівництва господарсько-організаційна і культурно-виховна робота не одержали свого розвитку. Роль трудящих України в перемозі над внутрішньою і зовнішньою контрреволюцією були б представлені більш повно і колоритно, якби упорядники хоч би кількома документами висвітлили дії

військових частин, діяльність партійних і радянських установ та їх окремих робітників, які тимчасово відступили з України, але й за її межами продовжували героїчну боротьбу.

В боротьбі за перемогу Радянської влади на Україні брали активну участь трудящі різних країн світу, в тому числі поляки, румуни, німці та ін. При окремих губкомах партії були створені секції комуністів ряду країн світу, які вели революційну роботу серед населення своєї національності та іноземних військ, що перебували на території України. Широко відома діяльність іноземної колегії Одеського губкому партії. На жаль, на сторінках збірника вона не знайшла свого відображення. Відомо, що під впливом агітаторів цієї колегії (О. Соколовської, Ж. Ляурб, Ж. Еліна та ін) солдати іноземних армій братались з радянськими військами, часто переходили на сторону революційного народу. Так, багато французьких і румунських солдатів, які прибули з Румунського фронту в Одесу, на початку липня 1919 р. влилося до лав Червоної Армії. У збірнику має місце неточне датування подій (стор. 197, 211 та ін.).

Вказані зауваження не змінюють загальної позитивної оцінки збірника. Він сприятиме глибокому вивченню історії радянського будівництва на Україні в роки громадянської війни, подасть значну допомогу пропагандистам і агітаторам, вчителям і всім, хто вивчає історію нашої Батьківщини.

Д. С. БЕЛЬФОР,
І. О. ГРЕКОВ,
Р. Д. ЧАЙЧУК.

И. Т. ЩЕРБИНА. РОБІТНИЧИЙ КЛАС УКРАЇНИ ТА ЙОГО РЕВОЛЮЦІЙНА БОРОТЬБА В 1914—1917 РОКАХ, Вид-во АН УРСР, К., 1963, 368 с.

Історія робітничого класу в період з початку першої світової війни і до Лютневої революції 1917 р. лишається однією з найменш розроблених у радянській історіографії. Лише останнім часом почали з'являтися узагальнюючі дослідження, присвячені історії робітничого руху в окремих промислових і національних районах названого періоду¹. Книга Й. Т. Щербина, яка торкається історії такого великого національного району, як Україна, заповнює цю прогалину.

¹ В. А. Штейнберг. Революционное движение в Латвии в период первой мировой войны и Февральской революции (1914—март 1917 гг.). Краткий очерк., Рига, 1954; М. В. Цервадзе. Революционное движение в Грузии в 1914—1917 гг., ч. 1, М., 1957, та ін.

Основна тема монографії — робітничий рух на Україні. Проте, у ній розглядаються й такі питання, як вплив війни на зміни чисельності, складу і становща робітників, вплив робітничого руху на виступи селян і солдатів та інші питання. Боротьба робітничого класу України показується на фоні робітничого руху в найбільших промислових центрах країни — Петрограді, Москві та ін. Хронологічно праця охоплює час з липня 1914 р. по квітень 1917 р.

Й. Т. Щербина використав велику літературу як загальну, так і локальних питань. Він критикує праці періоду культу особи Сталіна, яким були властиві суб'єктивізм і прикрашування окремих явищ, фактів і подій. Широка джерелознавча база монографії, у ній використані архівні матеріали центральних (Московських, Ленінградського, Київського), а

також деяких обласних архівів (Дніпропетровського, Харківського, Київського, Ростовського), мемуарна література, журнали й газети того часу. Книга вводить у науковий обіг цікаві нові факти, зведені матеріали, які передусім стосуються страйкового руху. Значну увагу автор приділяє питанням методики дослідження.

Монографія Й. Т. Щербини, яка вперше дає в узагальненому вигляді картину робітничого руху на Україні під час першої світової війни, свідчить про те, що він пройшов ті самі етапи розвитку, що й рух робітничого класу Росії в цілому, хоч дещо й відставав від нього. У книзі чітко висвітлюється роль різних загонів робітників України в русі, переконливо показана провідна роль металістів, зв'язки різних міст України, їх солідарні виступи (стор. 193, 225 та ін.). У книзі розглядається ряд загальних проблем історії пролетаріату: періодизація робітничого руху, форми і характер руху на різних його етапах, партійне керівництво рухом, вплив складу робітників на рух та ін.

Автор висвітлює робітничий рух у відповідності із запропонованою ним періодизацією. Основними її віхами являється: становище промисловості і робітничого класу України в період першої світової війни і Лютневої революції; послаблення робітничого руху на Україні в період з липня 1914 р. по вересень 1915 р.; піднесення робітничого руху на Україні в період з осені 1915 р. по осінь 1916 р.; робітничий рух у період безпосередньої революційної ситуації (жовтень 1916—лютий 1917 рр.), Лютнева революція на Україні. Водночас у кожному з етапів намічені більш дрібні «підетапи». Так, для першого етапу—липневі виступи 1914 р., виступи в серпні 1914—січні 1915 рр. і в лютому—вересні 1915 р.; для другого етапу—виступи в жовтні 1915—лютому 1916 рр., квітні—червні 1916 р., липні—вересні 1916 р.

Сам по собі факт періодизації робітничого руху, що її дає Й. Т. Щербина, є, безперечно, позитивним². Проте, окремі віхи цієї періодизації, на нашу думку, прийняті без належного обґрунтування. Це, передусім, стосується кінцевої межі першого періоду (осінь 1915 р.). Нам здається, що суттєвою віхою робітничого руху були весняні місяці 1915 р. (березень—квітень), а не осінь, як відзначає автор. Як це видно з наведеної ним таблиці, саме в березні—квітні мав місце стрибок в кількості страйків і страйкую-

чих, а особливо в кількості загублених робочих днів (табл. 20, стор. 137). Боротьба робітників-шаhtarів в кінці лютого—на початку березня 1915 р. ознаменувалась тим, що страйки охоплювали одночасно кілька підприємств. Та й сам автор монографії зазначає, що «березень—червень 1915 р. відзначаються активністю страйкової боротьби на Україні, як і по всій країні в цілому» (стор. 133). Якщо найбільш істотні віхи пов'язувати з якісними змінами в робітничому русі (масові політичні виступи), то знову ж таки вони були характерні лише для кінця 1915—початку 1916 рр., а не для осені 1915 р., як це відзначається в книзі.

Одним з важливих моментів при характеристиці періодизації й оцінці робітничого руху є правильне визначення характеру виступів робітників. В ряді досліджень деякі великі виступи, на тій лише підставі, що вони відбувались в роки війни, називають політичними, антивоєнними³. Це неправильно. В. І. Ленін відзначав, що «робітничий клас при політичному страйку виступає як передовий клас усього народу. Пролетаріат відіграє в таких випадках роль не просто одного з класів буржуазного суспільства, а роль гегемона, тобто керівника, передовика, вождя. Ці політичні ідеї, які проявляються в русі, мають загальнонародний характер, тобто зачіпають основні, найглибші умови політичного життя всієї країни»⁴. Автор рецензованої монографії в цілому правильно розглядає характер виступів робітників, хоч оцінка деяких з них є спірною (виступ мобілізованих у Донбасі в липні 1914 р.).

В монографії значна увага приділяється розглядові діяльності більшовиків, пов'язаній з революційною пропагандою серед робітників, з керівництвом робітничим рухом. Тут висвітлюються такі питання, як боротьба більшовиків за створення імперіалістичної війни в громадянську, поширення більшовицьких прокламацій, зрив більшовиками в ряді міст України створення «робітничих груп» при воєнно-промислових комітетах, використання більшовиками легальних можливостей (профспілок, больничних кас тощо) для революційної роботи. Спеціальна увага приділяється висвітленню підготовки найвидатніших виступів робітників, діяльності більшовиків (керівників страйків), пар-

² Дискусія з питань періодизації робітничого руху в роки війни (до Лютневої революції) знайшла відображення в нашій пресі. Єдиної думки відносно хронологічних рамок окремих етапів не існує. Див. журн. «Вопросы истории», 1962, № 6, стор. 167—168; журн. «История СССР», 1962, № 4, стор. 229—230.

³ Див. Л. Е. Бардагова. Большевики Екатеринославщины во главе рабочего движения в годы мировой войны и Февральской революции (1914—март 1917 гг.). Кандидатская диссертация, К., 1952; В. С. Панченко. Рабочее движение на Дону в годы первой мировой войны (1914—февраль 1917 гг.), сборник «Октябрьская революция на Дону», Ростов-на-Дону, 1957.

⁴ В. І. Ленін, Твори, т. 18, стор. 65.

тійним зв'язкам тощо. Це є безсумнівним достоїнством книги. Правильним є твердження автора про те, що очолювали виступи робітників більшовики. Проте при конкретному дослідженні страйкового руху ми зустрічаємость з численними випадками, коли серед керівників страйкової боротьби (у страйкових комітетах) були як більшовики, так і представники дрібнобуржуазних партій (меншовики, есери). Це мало місце, наприклад, під час страйків на Нікополь-Маріупольському заводі, підприємствах Луганська, заводі «Наваль» у Миколаєві, в 1916 р., на підприємствах товариства «Уніон» в Макіївці на початку 1917 р. та ін.⁵ Автору слід було чіткіше показати позицію представників місцевих організацій дрібнобуржуазних партій, які, рахуючись з настроями робітників, змушені були брати участь у страйках, але лишались на шовіністичних або центристських позиціях. Головним водорозділом між більшовиками і представниками дрібнобуржуазних партій було ставлення їх до війни.

На жаль, така складова частина керівництва масами, як тактика «лівого блоку», фактично не розкривається в монографії. В. І. Ленін у «Дитячій хворобі «лівизни» в комунізмі» писав: «Під час війни ми укладали деякий компроміс з «каутськіанцями», лівими меншовиками (Мартов) і частиною «соц.-революціонерів» (Чернов, Натансон), засідаючи разом з ними в Цімервальді і Кінталі і випускаючи спільні маніфести, але ми не припиняли і не ослабляли ніколи ідейно-політичної боротьби з «каутськіанцями», Мартовим і Черновим...»⁶. Автор невірно говорить, що легальні робітничі організації України були опорними пунктами більшовиків протягом усього часу війни (стор. 175). Будучи такими напередодні і на початку війни, в дальшому вони змінили своє лице. Внаслідок репресій співвідношення партійних сил у більшості легальних організацій напередодні Лютневої революції склались не на користь більшовиків. Там засіли представники дрібнобуржуазних партій, що й ускладнило діяльність більшовиків зразу після виходу їх у березні 1917 р. з підпілля.

В монографії розглядається зміна чисельності і складу, а також становище робітників у роки війни і вплив цих процесів на робітничий рух. На жаль, автор недостатньо уваги приділив такому важливому питанню, як з'ясування питомої ваги кадрових робітників. Він, наприклад, вважає, що напередодні війни кадрові робітники в основних галузях промисловості України становили 84% загальної кілько-

сті робітників. Нам здається це великим перебільшенням⁷. Уточнення цього моменту має важливе значення для розуміння певних труднощів, з якими зустрічались більшовики, проводячи роботу в умовах плинності робочої сили. Автор обходить питання про зв'язки робітників з землею, про робітничу аристократію.

На підставі критичного аналізу джерел Й. Т. Щербина робить уточнення, виправляє деякі невірні дані, що досі переходили з однієї книги в іншу. Водночас він не завжди обережно підходить до оцінки достовірності окремих джерел, до перевірки деяких даних, що наводились досі в інших працях. Це, наприклад, стосується даних про штрафи (стор. 77), приїзд у серпні 1914 р. до Катеринослава Г. І. Петровського (стор. 104), керівників страйку на заводі «Наваль» (стор. 190) тощо. Автору можна зробити докір, що він не використав цінні матеріали фонду Всеросійського товариства старих більшовиків Центрального партархіву Інституту марксизму-ленінізму і фонду спогадів філіалу цього інституту на Україні, а також спогади, опубліковані в газетах 20-х років. У цих матеріалах наводяться цікаві дані про революційну діяльність більшовиків, про керівництво ними робітничим рухом. Думається, що деякі розділи книги (створення Рад робітничих і солдатських депутатів, селянський рух) можна було б скоротити і за рахунок цього більше приділити уваги деяким питанням безпосередньо історії робітничого руху в роки війни.

В дані таблиці про страйковий рух у Катеринослаській губернії доволіно зареховані дані про виступи робітників, що мали місце в Області Війська Донського (на Макіївських заводах товариства «Уніон», на деяких гірничих підприємствах Калміуського і Макіївського гірничих округів). Думається, що і в дослідницькій практиці треба розглядати історію робітничого класу, передусім, в рамках промислових районів, які іноді не співпадатимуть з адміністративними і національними межами (до речі, в статистичних матеріалах, що їх використовують дослідники, і гірничі підприємства Донбасу, і металургійні підприємства Півдня розглядаються як єдине ціле). В рецензованій праці основні промислові райони України в ряді випадків визначаються рамками губерній (стор. 140, 249).

Незважаючи на окремі недоліки, деякі недостатньо аргументовані положення, монографія Й. Т. Щербини в цілому є помітним вкладом в літературу з історії пролетаріату в роки першої світової війни, вона сприятиме дальшій розробці історії пролетаріату країни напередодні Жовтневої революції.

Ю. І. КІР'ЯНОВ

⁵ Див. ЦДАЖР СРСР, ф. Департаменту поліції, 4 діловодство, 1916, № 1, ч. 2, ст. 1, арк. 187; Партархів Дніпропетровського обкому КП України, ф. 24, оп. 1, од. зб. 345; арк. 26, та інші джерела.

⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 50.

⁷ Див. Ю. И. Кирьянов. Влияние первой мировой войны на изменение численности и состава рабочих России, журн. «Вопросы истории», 1960, № 10.

М. А. АЛЕКБЕРЛИ. БОРЬБА УКРАИНСКОГО НАРОДА ПРОТИВ ТУРЕЦКО-ТАТАРСКОЙ АГРЕССИИ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XVI — ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ XVII ВЕКА, Изд-во Саратовского университета, 1961, 270 с.

Історія боротьби українського і російського народів проти експансії султанської Туреччини і Кримського ханства становить одну з найбільш героїчних сторінок минулого нашої Батьківщини. Висвітленню цього питання і присвячена книга М. А. Алекберлі.

Використання турецьких джерел та літератури надає особливої цінності подібній монографії. Складається праця з таких розділів: 1. Україна в другій половині XVI — першій половині XVII ст. Польсько-турецькі відносини. 2. Туреччина і Кримське ханство в другій половині XVI — першій половині XVII ст. Сухопутні і морські сили Турецької імперії. 3. Турецько-татарська агресія на Україну. Становище невільників і полонених у Туреччині і Криму. 4. Морські й сухопутні походи запорізького козацтва на Туреччину і Крим та їх історичне значення. 5. Хотинська війна 1621 р. Вирішальна роль українського народу у війні. Міжнародне значення Хотинської війни. Цілком виправдано центральне місце займає Хотинська війна (1/3 праці), бо вона була найважливішою подією в історії боротьби проти турецько-татарської агресії XVI—XVII ст. Вирішальна роль в розгромі багатотисячної армії агресора у цій війні належала запорізькому козацтву. До недавнього часу тема Хотинської війни і особливо питання про участь козацтва в ній не привертала уваги радянських істориків. М. А. Алекберлі належить пріоритет у вивченні названої теми. Він ще раніше опублікував ряд праць, присвячених цій темі¹. Поглиблюючи розробку Хотинської війни в книзі «Боротьба українського народу проти турецько-татарських агресорів», автор розкрив ряд найважливіших її сторін.

Автор зумів висвітлити воєнну діяльність запорізьких козаків у Хотинській кампанії і розкрити безпосередні результати їх бойових подвигів, а в зв'язку з цим показати особливості тактики запорожців. У книзі М. А. Алекберлі визначається місце, яке займало козацтво у мирних переговорах двох воюючих сторін — Туреччини і Польщі. З'ясувавши причини, які зумовили поразку Туреччини у війні, автор широко, на фоні міжнародних відносин, висвітлює стан Оттоманської Порти після війни і робить висновки, що могутні козацькі походи посилювали післявоєнну кризу в Туреччині, значно послаблювали походи кримських татар. Одночасно в кни-

зі показано і той вплив, який зробила Хотинська війна на Кримське ханство. Автор доклав багато зусиль, щоб з'ясувати ряд окремих питань. У книзі Алекберлі, наприклад, встановлюється, що успішні дії козаків на морі відтягнули початок війни, перешкодивши ворогові відкрити воєнні дії ще влітку. В зв'язку з цим критикується думка М. А. Смирнова², який невірно вказує строки війни і кількість турецького війська.

Однак, книга М. А. Алекберлі має й недоліки. Шкода, що автор не врахував ряд істотних зауважень рецензентів на його монографію «Хотинська війна», висловлених на сторінках даного журналу кілька років тому³. Бажаючи уникнути повторення, хочу вказати на найголовніші. Недостатньо розкриті причини Хотинської війни. Невірно зводять їх тільки до прагнення Туреччини знищити козацтво. Існували причини міжнародного характеру, відіграло також певну роль погіршення внутрішнього становища і загострення класової боротьби на той час у султанській Туреччині і шляхетській Польщі. Автор обминає гострі соціальні сутички, що відбувалися в середовищі козацтва в той час і безпосередньо стосувалися розв'язання питання про їх участь у війні. Він навіть не згадує про обрання козацької голови гетьмана Богодавку, який привів запорізьке військо до Хотина.

Читач з великим інтересом ознайомиться у книзі Алекберлі з характеристикою внутрішнього становища султанської Туреччини, особливо її системи землекористування. Нарис про султанську Туреччину, хоч і короткий, але включає в себе в основному правильну оцінку головних сторін економічних і соціальних відносин Оттоманської імперії. Хотілося б, правда, знайти в книзі більш чітке і всебічне визначення причин занепаду військово-ленної системи, що становила економічну основу султанської Туреччини. Автор також говорить про переродження яничарських військ, але не з'ясовує причин і суті тих змін, які відбулися в їх соціальному характері, та їх політичної і воєнної ролі. Цифра, що визначає кількість яничарів, не здається нам точною, бо вона не обґрунтована джерелами, і в той же час не збігається з даними спеціальної літератури останніх років. Автор неправильно перетворює в національну рису турецького народу агресивну політику пануючого феодалного класу Османської імперії. «Наведемо ще

¹ «Хотинская война (1621)», Черновцы, 1957, До питання історіографії Хотинської війни, 1962 р., «Наукові записки Чернівецького державного університету, т. XVII. Серія історичних наук», вип. I, Львів, 1956, стор. 113—129.

² «Россия и Турция в XVI—XVII вв.», М., 1947.

³ Див. «Український історичний журнал», 1959, № 2.

кілька положень,— пише автор,— що характеризують турок, як пристрасних любителів війни і завоювань» (стор. 80).

Висвітлюючи становище Оттоманської Порти і Кримського ханства, автор, правильно використовуючи цікаві факти, вказує на велике стратегічне значення Криму для султанської Туреччини. Але при цьому непереконливо говорить про кількість татарського війська. Він визначає кількісний склад ханських військ залежно від кількості полонених, вважаючи, що татарський воїн уводив «по одній голові полоненого» (стор. 108). Тимчасом навіть дані другої половини XVII ст., коли татарські напади мали вже менші масштаби, говорять про те, що в деяких походах на кожного ординця припадало до 6 чоловік «ясиру». Кількість невільників, що перебували в Туреччині і Криму, автор також значно применшує. Говорячи, що оброчна система була характерною рисою феодалних відносин у Кримському ханстві, слід було розповісти про оброк полоненими. Більш точного висвітлення потребують взаємовідносини Кримського ханства з Запоріжжям, а огляд козацьких походів проти султанської Туреччини і Кримського ханства, наведений у книзі,— більш глибокого аналізу і узагальнень. Одноманітно описуючи ці козацькі експедиції протягом століття, автор закінчує розповідь про кожну з них стереотипною неконкретною формулою: «завдали значних втрат, зруйнували ряд військових об'єктів, визволили багато невільників і полонених християн і з багатьма трофеями повернулися назад». У читача не виникає конкретних уявлень про окремі походи. Роблячи висновок про те, що успіхи козацьких походів у 1616 р. зірвали агресивні плани Туреччини виступити у тому ж році проти Польщі, автор не обґрунтовує свого положення. Однобоко і неповно, без урахування міжнародних відносин, говориться в книзі про ставлення російського уряду до походів запорізьких і донських козаків.

Характеризуючи міжнародні відносини в XVI—першій половині XVII ст., автор узагальнено розглядає політику Англії і Франції щодо Туреччини, хоч при наявності спільних рис у східній політиці цих двох держав спостерігалися й відмінні. Переконливо показана в книжці залежність польської зовнішньої політики від Туреччини, але занадто перебільшено цю залежність. Не можна вважати справедливим твердження про те, що «шляхетська Польща була не тільки данницею, а й майже васалом Туреччини» (стор. 58). Політика Росії щодо Туреччини у висвітленні автора нічим не відрізняється від політики Польщі, хоч автор і декларує їх докорінну відмінність. Посилаючись на Маркевича, Алекберлі говорить про якийсь договір Богдана Хмельницького з султаном, згідно з яким козакам нібито надавалося право вільного плавання по Чорному морю і ріках його басейну. Однак такого договору

не існувало. Характеристика становища України в кінці XVI—першій половині XVII ст., що її дає автор, не має дослідницького характеру. У цьому розділі зібрано загальновідомі приклади й факти, почерпнуті з «Історії возсоединения Руси» П. А. Куліша, «Хрестоматии по истории средних веков» та ін.

Науковий апарат книги відзначається великою різноманітністю. У підрядкових примітках і посиланнях зустрічаються турецькі, російські, українські, польські, німецькі, румунські назви історичних праць і археографічних видань. Вперше в післявоєнній радянській історіографії турецькі джерела залучаються до вивчення історії боротьби українського народу проти турецько-татарської агресії і в тому числі для характеристики султанської Туреччини і Кримського ханства. На сторінках книги подається яскрава картина становища невільників у Туреччині і ханстві. Крім прикладів, узятих з російських документів, у тій чи іншій мірі використаних у нашій літературі, Алекберлі наводить дані з турецьких і татарських джерел, недоступних дослідникам, які не володіють турецькою мовою. Та, як нам здається, автор не вичерпав своїх можливостей. У висвітленні ряду питань він звузив турецькі джерела до мінімуму. Розповідаючи, наприклад, про морські і сухопутні походи запорожців, Алекберлі обмежується використанням широко відомих даних Боллана, Лясоти та Собєського. Та й російські, українські і польські матеріали і література використані у праці не повною мірою. Наприклад, характеристику внутрішнього устрою Запорізької Січі автор дає лише на підставі свідчень Боллана, дещо недооцінюючи дослідження радянських істориків. Автор зовсім не використав архівні матеріали з даної теми; зокрема— про невільників. Не можна не відзначити як позитивний момент використання автором народних дум і пісень, в яких боротьба українського народу проти турецько-татарської агресії знайшла своє яскраве відображення. Однак при цьому в книзі подається неточне визначення фольклору, а цитати з дум містять значну кількість помилок.

В історіографічному огляді автор справедливо особливу увагу звернув на аналіз праць, в яких висвітлюється боротьба запорізьких козаків проти експансії Туреччини та Криму. У книзі засуджується ігнорування вирішальної ролі російського і українського народів у боротьбі проти турецько-татарського наступу. Автор рішуче відкидає заяву голландського славіста Т. Екмана, зроблену ним на конгресі славістів у 1958 р., нібито в XVI—на початку XVII ст. слов'яни розглядали Польщу як головну силу в боротьбі проти Туреччини. Алекберлі аргументовано полемізує з радянським сходознавцем і туркологом А. С. Тверетіною з приводу характеру літопису Наїма. На високому рівні зробле-

ний аналіз твору Йосифа Третьяка «Історія Хотинської війни 1621 г.».

Однак історіографічний огляд не може цілком задовольнити читача. В ряді випадків Алекберлі нехтує класовою оцінкою авторів. Так, у книзі відсутня класова характеристика мемуарів іноземців. Але ще показовішою щодо цього є оцінка Цінкайзена. Алекберлі широко використовує його працю, цитатами і переказом якої він підмінює власний аналіз ряду питань. І в той же час у книзі відсутнє визначення соціальної суті праці Цінкайзена. Невідомо, де і коли з'явилася книга цього автора, неясно навіть до якого періоду історіографії її можна віднести. У монографії Алекберлі також відсутня критика сучасної буржуазної історіографії, яка фальсифікує історію російсько-турецьких відносин і твердить, ніби Західній Європі однаковою мірою загрозували і Туреччина, і Росія, і що остання завжди була ініціатором агресивних виступів проти Османської Порти. Автор помилково зараховує Міллера до українських літописців.

Слід відзначити живий емоціональний стиль автора. Однак, на жаль, він поєднується з неточними і спірними формулюваннями. Так, автор називає козаків «хо-

роброю народністю» (стор. 141), а протягом усієї книги говорить про «грабіжницькі війни турків і татар» («агресор-турок»). Також слід було б уточнити, що автор має на увазі під терміном «Русь», вживаючи його стосовно до XVI ст. Іноді автор багатословно викладає свої думки. Цю погрішність стилю можна було б обійти мовчанням, якби в результаті її не затьмарювався зміст і читач не позбавлявся б можливості розуміти автора.

Праця Алекберлі потребує більш стрункої композиції. Це передусім стосується IV розділу. Книга містить багато повторень окремих положень, висловлювань, фактів, описів, навіть цілих абзаців (стор. 13, 22, 23, 42, 66, 84, 92, 93, 104, 105, 106, 112, 114, 149 та ін.). Автор не завжди вміє вибрати для висвітлення головні, найважливіші події. Він повідомляє про різні, незначні подробиці, які не стосуються порушених питань.

Незважаючи на вказані недоліки, праця М. А. Алекберлі, в якій ставиться і розглядається ряд важливих питань, що цікавлять нашу науку історичну громадськість,— помітне явище в історіографії України.

О. М. АПАНОВИЧ

В. Д. КУЛЬБАКИН. ОЧЕРКИ НОВЕЙШЕЙ ИСТОРИИ ГЕРМАНИИ,
Соцэкгиз, М., 1962, 671 с.

Останнім часом у нашій країні й за рубежом вишло у світ ряд узагальнюючих праць, присвячених новій і новітній історії Німеччини. І це не випадково.

Роль Німеччини в світовій історії нового і новітнього часу, сучасна боротьба прогресивних сил цієї країни за мир і дружбу між народами, за створення єдиної миролюбної демократичної Німеччини привертають неослабну увагу мільйонів людей у всьому світі.

Наприкінці 1962 р. історична література поповнилася книгою В. Д. Кульбакіна, в якій розглядається історія Німеччини з 1914 р. до наших днів. Це — закінчене, глибоко наукове монографічне дослідження, написане з марксистсько-ленінських позицій, в якому використано широке коло історичних, політичних та економічних праць, різноманітна довідково-статистична література, періодична преса, мемуари та ін.

У перших шести розділах висвітлюються події, що відбувалися в Німеччині в роки першої світової війни 1914—1918 рр., під час Листопадової революції 1918 р. і революційних боїв першої половини 1919 р., характеризується історичний розвиток країни в період Веймарської республіки (революційна криза 1923 р., тимчасова, часткова стабілізація капіталізму, світова економічна криза 1929—1933 рр., посилення політичної реакції в країні та крах республіки).

Останні чотири розділи присвячені показові історії Німеччини в роки фашист-

ської диктатури 1933—1945 рр., подіям, що відбувалися в країні в роки другої світової війни та після її закінчення, а також містять докладний аналіз суспільно-політичного життя Федеративної Республіки Німеччини, як держави монополістів і мілітаристів, і Німецької Демократичної Республіки — першої в історії німецького народу держави робітників і селян.

Висвітлюючи соціально-економічні і політичні явища кайзерівської Німеччини в роки першої світової війни, автор цілком слушно зауважує, що німецькі імперіалісти, розв'язавши війну, передбачали в своїх анексіоністських планах не тільки загарбання Польщі, Прибалтики, Бельгії, Північної Франції, повне усунення морського володарювання Англії та максимального послаблення Франції, а й оволодіння англо-французькими заморськими колоніями. Не останнє місце в загарбницьких планах німецьких імперіалістів займала Україна. Крім того, німецькі мілітаристи сподівалися шляхом розпалювання шовінізму і проведення надзвичайних заходів воєнного часу придушити революційний і антивоєнний рух трудящих, що безперервно зростав у країні.

Яскраво і переконливо в монографії показується економічний розвиток Німеччини, становище пролетаріату та загострення класової боротьби в країні в роки війни, викривається підла зрада опортуністичних лідерів німецької соціал-демократії, дається правильна оцінка революційної діяль-

ності німецьких лівих у той час, розповідається про величезний вплив Великої Жовтневої соціалістичної революції на розгортання класової боротьби в Німеччині. Створення Комуністичної партії Німеччини, як правильно зазначає автор, було результатом могутнього впливу Жовтневої революції на німецький робітничий клас.

Розглядаючи питання Листопадової революції та революційних боїв німецького пролетаріату в першій половині 1919 р., В. Д. Кульбакін на основі попередніх праць, присвячених цій проблемі, та інших різноманітних джерел ретельно і водночас глибоко й всебічно розкриває всі головні події, що відбувалися в той час в країні, дає їм правильну оцінку.

Значне місце в книзі відведено висвітленню класової боротьби німецького пролетаріату у 1919—1923 рр. Як указує автор, вона була викликана різким погіршенням економічного становища народних мас, що сталося внаслідок господарської розрухи, інфляції, зростання дорожнечі, безробіття, голоду. З'ясувавши причини перемоги реакційних сил у Німеччині, яка підготувала ґрунт для нового етапу в розвитку країни — періоду тимчасової, часткової стабілізації капіталізму, В. Д. Кульбакін цілком слушно наголошує на тому, що експлуататорським класам Німеччини в подоланні глибокої революційної кризи (кінець 1923 р.) величезну допомогу подали імперіалістичні кола США і Англії. Дипломатична боротьба імперіалістичних держав навколо репараційних планів супроводжувалась посиленням антирадянської діяльності в Німеччині, що була спрямована на підготовку та розв'язання агресивної війни проти СРСР.

Світова економічна криза 1929—1933 рр. у Німеччині через ряд причин була надзвичайно тяжкою і руйнівною. Особливо важким тягарем наслідки кризи лягали на плечі трудящих мас. Наступ економічної кризи приводив до розвитку двох протилежних тенденцій у суспільно-політичному житті Німеччини: до зростання сил реакції, з одного боку, і до дальшого полівиння мас, до посилення революційної активності трудящих, з другого. У праці показано, як у той час почав активізуватися фашизм, підступну роль лідерів німецької соціал-демократії, які своєю угодовською політикою розчистили фашистам шлях до влади, висвітлено велику роботу Комуністичної партії Німеччини по мобілізації трудящих на боротьбу проти встановлення фашистської диктатури.

Надзвичайно цікавим у книзі є сьомий розділ, який охоплює історію Німеччини в період фашистської диктатури — 1933—1945 рр. Стислий, аргументований, науковий аналіз гітлерівського кривавого режиму насильства і терору поєднується в монографії з публіцистичним, пристрасним викладом матеріалу, що ще рельєфніше підкреслює людиноненавистницьку, звірячу

суть фашизму. Автор цілком правильно підкреслює, що нещадний терор і репресії, з одного боку, і загравання з певними прошарками населення, шовіністична і расистська пропаганда, з другого, давали фашистам можливість не тільки тримати в покорі трудящих, а й здійснювати заходи капіталістичної раціоналізації.

Яскраво і переконливо В. Д. Кульбакін показує в монографії самовіддану боротьбу німецьких комуністів проти гітлерівської диктатури, які протягом 12 років не схиляли голови, не ставали на коліна, а свято вірили в торжество марксистсько-ленінських ідей на своїй батьківщині і в ім'я цих ідей хоробро боролися.

Висвітлюючи явища, події періоду другої світової війни, автор робить правильний висновок, що поразка гітлерівської Німеччини в цій війні була разом з тим поразкою всіх сил міжнародної імперіалістичної реакції.

Широке полотно історичного дослідження, марксистсько-ленінський підхід до розв'язання проблем, правильність і аргументованість висновків, докладне вивчення широкого кола різноманітних джерел та літератури і, нарешті, хороша мова, лаконічність і чіткість формулювань — усе це дає підставу високо оцінити монографічну працю В. Д. Кульбакіна.

Заслугою автора є й те, що він ілюстрував свою працю та вмістив дві карти — Європа після першої та другої світових воєн. Цей ілюстративний матеріал, якого, на нашу думку, слід було навести більше, допомагає читачеві глибше засвоїти історичні події, про які йдеться в монографії.

Рецензована книга не позбавлена і деяких недоліків. На нашу думку, спочатку треба було б охарактеризувати економічний розвиток Німеччини, а потім вже розглядати становище робітничого класу і класову боротьбу в країні. Показуючи розбійницький похід німецьких завойовників проти Країни Рад у 1918 р., автор, на жаль, нічого не говорить про зраду буржуазно-націоналістичної Центральної ради. Слід було б спинитися на характеристичні революційної діяльності німецьких спартаківців — колишніх військовополонених у Росії й на Україні в 1917—1920 рр., висвітлити їх участь у Жовтневій революції та громадянській війні, значно докладніше показати гітлерівський окупаційний режим у різних країнах, форми й методи окупаційної політики фашистів, глибше викрити американо-англійську політику затягування відкриття другого фронту в роки світової війни 1939—1945 рр.

Потрібно було також додати до монографії географічний та іменний покажчик. Згадані та інші дрібні недоліки не знижують наукової цінності праці В. Д. Кульбакіна, яка є серйозним узагальнюючим дослідженням, значним вкладом у радянську історіографію новітнього часу.

І. М. КУЛІНИЧ

145-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ К. МАРКСА

У травні 1963 р. все прогресивне людство відзначало 145-річчя з дня народження основоположника наукового комунізму Карла Маркса. Цій даті була присвячена наукова сесія Відділу суспільних наук АН УРСР, що відбулася 5 травня.

Відкриваючи сесію, член-кореспондент АН УРСР І. О. Гуржій розповів про життя і творчий шлях К. Маркса. Старший науковий співробітник Інституту економіки АН УРСР кандидат економічних наук І. Г. Власов виступив з доповіддю «Економічне вчення К. Маркса і сучасність», в якій докладно спинився на висвітленні теорії додаткової вартості—основи капіталістичного суспільства. Як підкреслив доповідач, науково обгрунтована Марксом теорія додаткової вартості освітила яскравим світлом суть класових відносин між пролетаріатом і буржуазією в капіталістичному суспільстві, розкрила механізм експлуатації робітничого класу підприємцями. В. І. Ленін називав теорію додаткової вартості наріжним каменем економічного вчення К. Маркса.

Глибоко дослідивши капіталістичний спосіб виробництва, К. Маркс показав його перехідний характер, довів неминучість його загибелі. Виходячи з відкритих Марксом загальних закономірностей розвитку капіталістичного суспільства, В. І. Ленін у нових історичних умовах збагатив і розвинув далі економічне вчення Маркса, піддавши глибокому науковому аналізу монополістичну стадію розвитку капіталізму—імперіалізм, економічною основою якого є заміна вільної конкуренції пануванням монополій, визначив його історичне місце, як найвищої і останньої стадії розвитку капіталістичного способу виробництва. Водночас він розробив вчення про можливість перемоги соціалізму в нашій країні. Вчення В. І. Леніна нерозривно пов'язане з вченням К. Маркса і становить єдине всеперемагаюче марксистсько-ленінське вчення, що стало могутньою ідейною зброєю революційної перебудови суспільства. Допидач спинився на аналізі сучасного розвитку капіталістичних відносин у буржуазних країнах Європи і Америки, показав, що імперіалістична «інтеграція» є проявом дальшого поглиблення протиріч імперіалізму і загострення конфлікту між рівнем розвитку продуктивних сил і виробничих відносин.

З цікавою доповіддю на тему: «Проти фальсифікацій філософського змісту ранніх творів К. Маркса» виступив старший науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР кандидат філософських наук М. В. Попович. Публікація Марксових «Філософсько-економічних рукописів 1844 р.», що являли собою підготовчі замітки до так і не написаної ним книги «Критика політики та політичної економії», була використана буржуазними ідеологами для широкого наступу проти філософії марксизму. Виступаючи з критикою «рукописів», буржуазні фальсифікатори марксизму ставлять у центрі своєї уваги категорію відчуження. Розв'язуючи це питання з ідеалістичних вихідних позицій, вони намагаються звинуватити молодого Маркса в тому, ніби до висвітлення теорії відчуження він підходив з точки зору ідеалістичного розуміння вихідних філософських положень.

Розвінчуючи фальсифікаторські вправи критиків марксизму, М. В. Попович наряді яскравих прикладів і співставлень довів, що, хоч теорія відчуження розвинута молодим Марксом у «рукописах 1844 р.» і не позбавлена антропологізму, вона має матеріалістичну основу. Пізніше К. Маркс докладно виклав теорію відчуження в «Економічних рукописах 1857—1858 рр.» і в підготовчих рукописах до «Капіталу».

Старший науковий співробітник Інституту історії АН УРСР кандидат історичних наук І. Д. Бойко виступив з науковим повідомленням «Карл Маркс про найважливіші питання історії України в період феодалізму і капіталізму». Вивчаючи і розкриваючи закономірності розвитку суспільства в окремих країнах, К. Маркс приділив значну увагу найважливішим питанням соціально-економічного і політичного розвитку Росії. Коло питань з історії Росії, що цікавило Маркса, було дуже широким. Він вивчав форми російської земельної ренти, цікавився етнічним складом Древньоруської держави, неодноразово підкреслював реакційне значення завоювання Східної Європи татаро-монголами і татарського іґа на Русі. Значний інтерес К. Маркс виявив до історії російського та українського козацтва, зокрема до Запорізької Січі. Він чітко визначив суспільно-політичний устрій Запорізької Січі, назвав

ши її «Християнською козацькою республікою»¹.

К. Маркс високо цинив Чернишевського і його твори, був обізнаний з працями Зібера та Драгоманова. Читаючи брошуру Драгоманова «Література українська, переслідувана російським урядом», він підкреслив ті місця, де говорилося, що Т. Г. Шевченко в повному розумінні є си-

¹ «Архив Маркса и Энгельса», т. VIII, стор. 154.

ном народу і більше, ніж хто інший, заслуговує на звання народного поета, а також слова великого українського поета про миколаївську Росію — «од молдованина до фіна на всіх языках все мовчить». Досліджуючи соціально-економічні і політичні відносини Росії XIX ст., К. Маркс глибоко вивчав становище російського й українського селянства напередодні реформи 1861 р. і особливо після її проведення.

Ю. П. ЛАВРОВ

СЛАВНИЙ ЮВІЛЕЙ

19 березня 1963 р. радянський народ відзначив 80-річчя з дня народження Федора Андрійовича Сергєєва (Артема) — одного з видатних діячів партії, учня і соратника В. І. Леніна. Цій даті були присвячені збори колективу Інституту історії партії ЦК КП України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КППС. В залі засідань Інституту зібралися науковці і велика група старих комуністів, багато з яких безпосередньо працювали або зустрічалися з Артемом, — усього близько 100 чоловік. У фойє була влаштована виставка праць, що розкривають славний революційний шлях Ф. А. Сергєєва (Артема).

Збори відкрив коротким вступним словом директор Інституту історії партії ЦК КП України І. Д. Назаренко. З доповіддю «Артем — видатний діяч Комуністичної партії» виступила старший науковий співробітник Інституту кандидат історичних наук У. І. Рядніна. Доповідь докладно висвітлила життя й діяльність Артема, як безстрашного революціонера ленінської школи, талановитого організатора трудящих мас. Ще юнаком-студентом у 1901 р. Артем вступив до більшовицької партії і все своє полум'яне життя присвятив революційній боротьбі за торжество ідей марксизму-ленінізму. Через тюрми і заслання проніс він світлу й безмежну любов до трудящої людини. В ньому прекрасно поєднувалися кращі риси більшовика-ленінця — більшовицька принципиовість і непримирність до ворогів, палка любов до Батьківщини, мужність, скромність і чесність.

Цікавими спогадами про Ф. А. Сергєєва (Артема) поділилися старі більшовики. Член КППС з 1913 р. А. П. Люль розповів про роботу Артема з червня 1917 р. в Харківському комітеті РСДРП(б) і в спілці металістів. У ході боротьби за маси проти меншовиків і есерів Артем часто виступав з запалючими промовама на підприємствах Харкова, у нього були чудові якості справді народного трибуна, який умів впливати на робітників і вести їх за собою. Артем завоював велику популярність і повагу серед харківського пролетаріату, з його допомогою була значно зміц-

нена партійна організація міста. Цьому періоду діяльності Артема присвятив свій вступ також член КППС з 1917 р. Г. О. Лоза. Кипучу діяльність Ф. А. Сергєєва (Артема) на посту голови Донецького губвиконкому, члена уряду Радянської України в період визволення Донбасу від білогвардійців відзначив член КППС з 1918 р. В. П. Циба. В січні 1919 р. Артем прийняв представників військово-революційного комітету м. Бахмута і подав їм допомогу у зміцненні й озброєнні партизанського загону. Він сам безпосередньо керував кількома бойовими операціями. Багато уваги Артем приділяв відбудові шахт і рудників, сільського господарства, шкільства про харчування й медичне обслуговування населення, особливо дітей.

Член КППС з 1917 р. Й. Т. Савицький говорив про видатну роль Артема у визволенні України від німецьких окупантів та білогвардійців у роки громадянської війни. Про свої зустрічі з Артемом у січні 1921 р. на II Всеросійському з'їзді гірників, в роботі якого брав участь В. І. Ленін, згадував член КППС з 1917 р. І. В. Лимарев. Член КППС з 1920 р. Є. Ф. Марапулець відзначила, як гаряче підтримували Артема робітники м. Краматорська в період Жовтневої революції, згадувала про його діяльність у Донецькому губвиконкомі. В. М. Ісакович, член КППС з 1914 р., повідомив про свої зустрічі з Ф. А. Сергєєвим (Артемом) у період боротьби за встановлення Радянської влади на Україні, відзначив його заслуги у зміцненні збройних сил Радянської республіки, підкреслив власні Артему риси талановитого пропагандиста і агітатора.

Старі комуністи В. А. Бабко, А. А. Божок та ін. висловили ряд побажань щодо увічнення пам'яті видатних діячів Комуністичної партії і Радянської держави, пропагування їх життя і діяльності серед молоді, ширшого залучення старих більшовиків до написання й обговорення праць з історії Комуністичної партії та місцевих партійних організацій.

В. П. ЛУКІН

СЕСІЯ, ПРИСВЯЧЕНА 100-РІЧЧЮ ПОЛЬСЬКОГО ПОВСТАННЯ

У травні 1963 р. бюро Відділення суспільних наук АН УРСР разом з українським відділенням Товариства польсько-радянської дружби провели ювілейну сесію, присвячену 100-річчю польського визвольного повстання 1863 р. З доповіддю «Польське визвольне повстання 1863 р. і його історичне значення» на сесії виступив старший науковий співробітник Інституту історії АН УРСР доктор історичних наук М. Н. Лещенко. Він докладно спинився на виникненні, рушійних силах і ході повстання, яке завдало серйозного удару світовій реакції, сприяло розвитку революційного руху в усіх європейських країнах. Доповідач зазначив, що, незважаючи на свій трагічний кінець, повстання 1863 р. в Польщі, Білорусії, Литві і на Правобережній Україні відіграло значну позитивну роль в історії братніх російського, українського, польського та інших народів Росії, в дальшому розвитку і зміцненні союзу і дружби між ними.

Повідомлення «Українсько-польські революційні зв'язки в повстанні 1863 р.» зробив старший науковий співробітник Інституту історії АН УРСР кандидат історичних наук Г. І. Марахов. Він відзначив, що в Києві, Харкові, Житомирі та інших містах України у період підготовки повстання були створені підпільні революційні гуртки, в яких поряд з українцями брали активну участь поляки, і що на розширення українсько-польських зв'язків величезний вплив справила творчість Т. Г. Шевченка. Г. І. Марахов навів кілька віршів польських поетів-засланців, прізвища яких залишилися невідомими, в яких прославляється братерство українських і польських

революціонерів. Зокрема, в одному з них під назвою «Кармелюк» дається висока оцінка керівника народного руху і висловлюється жаль з того приводу, що в повстанні 1863 р. не було такого сміливого і мужнього ватажка.

В заключній частині сесії з яскравою промовою виступила Генеральний Консул Польської Народної Демократичної Республіки в м. Києві Ванда Міхалевська. Тепло привітавши учасників сесії, вона звернула увагу присутніх на те, що як польська, так і російська й українська буржуазна історіографія невірно висвітлювала факти польського повстання 1863—1864 рр. Буржуазні історіографи завжди підкреслювали факти, що роз'єднували спільну боротьбу наших народів, намагалися замовчувати велику позитивну діяльність таких відомих діячів польського визвольного руху, як С. Сераковський, С. Падлевський, Я. Домбровський, В. Врублевський та інші представники лівого крила партії «червоних». Ванда Міхалевська розповіла про ту велику роботу, яку ведуть історики Народної Демократичної Польщі, досліджуючи героїчні сторінки польського народу, а також висловила велику подяку радянським вченим-історикам за глибоке й правдиве марксистське висвітлення спільної боротьби братніх народів у дні повстання 1863 р. Водночас вона подякувала російських, українських, білоруських та литовських вчених за велику роботу по виданню багатотомного збірника документів про польське повстання 1863—1864 рр.

Ю. Л.

XVII ПІДСУМКОВА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ УЖГОРОДСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

(з нагоди 93-х роковин з дня народження В. І. Леніна)

З 8 по 13 квітня Ужгородський державний університет провів наукову конференцію, присвячену 93-й річниці з дня народження Володимира Ілліча Леніна. Крім професорсько-викладацького складу, в її роботі брали участь також вчителі середніх шкіл області, працівники Закарпатського обласного державного архіву та обласного музею. Водночас конференція підбила підсумки роботи в галузі історичних наук за 1962 р. Вступним словом конференцію відкрив ректор університету доцент Д. В. Чепур.

Перед конференцією було випущено збірник тез доповідей та повідомлень¹, який дав змогу учасникам конференції заздалегідь ознайомитися з матеріалами

¹ «Тези доповідей та повідомлень XVII щорічної наукової конференції Ужгородського університету (квітень 1963 р.). Серія історична», Ужгород, 1963 р., 87 с.

виступів. 16 доповідей на секційних засіданнях були присвячені різноманітним питанням минулого й сучасного нашої країни, а також життю братніх соціалістичних країн.

Так, з питань історії партії змістовні доповіді зробили доценти В. І. Білоусов — «З досвіду інтернаціонального виховання трудящих області Закарпатською партійною організацією», І. Г. Паскель — «Ленінські принципи партійно-державного контролю», І. Д. Федотенков — «Боротьба КПРС проти перекручень марксистсько-ленінського вчення про війну, мирне співіснування і революцію», а також А. Ф. Зверев — «Рух за комуністичну працю і його вплив на розвиток виробництва».

Жвавий інтерес викликали доповіді старших викладачів В. Г. Федоренка — «Виникнення та революційна діяль-

ність Рад робітничих і солдатських депутатів Чернігівської губернії в період мирного розвитку революції (лютий—червень 1917 р.)» і Л. С. Тупчієнка—«Перші колективні господарства на Херсонщині (1918—1919 рр.)», доцентів Я. А. Чубукова—«Киргизія в період переходу Радянської держави до відбудови народного господарства (1921 р.)» і С. О. Міщенко—«Відновлення Центрального державного апарату на Україні після розгрому Денікіна».

З історії Закарпаття було заслухано цікаві доповіді доцентів О. В. Хланти, Б. І. Співака, М. В. Арсентьева, І. Г. Шульги, М. В. Трояна, директора Закарпатського обласного державного архіву О. А. Тюкова, вчителя Перечинської середньої школи В. М. Мельника, кандидата історичних наук В. І. Ілька, співробітника Закарпатського обласного музею М. А. Мазюти. Питанням археологічних досліджень області присвятили свої доповіді Є. А. Балагура та С. І. Пеняк.

З архівної практики досвідом поділилися: В. П. Федоров, директор Мукачівського філіалу Закарпатського обласного державного архіву,—про завдання наукових установ і державних архівів області у підготовці історії міст і сіл Закарпатської області; М. В. Делеган, старший науковий співробітник філіалу державного архіву,—про особливості печатей грамот, які зберігаються у фондах документів філіалу державного архіву; Г. І. Сіяртова, старший науковий співробітник облдержархіву,—про документальні матеріали з історії СРСР в архівах Угорської Народної Республіки; Н. М. Озимок, старший науковий співробітник облдержархіву,—про документи Закарпатського обласного державного архіву про народного месника Закарпаття М. Шугая.

В Ужгородському університеті чимало уваги приділяють вивченню історії країн

народної демократії. Присутні з великим інтересом прослухали доповіді доцентів В. В. Хайнаса—«Ставлення соціал-демократичної партії Угорщини (1936—1939 рр.) до політики створення народного фронту», І. М. Гранчака—«З історії робітничого руху в Угорщині в 1919—1924 рр.», Г. В. Марченка—«Боротьба Комуністичної партії Румунії за встановлення й зміцнення народно-демократичної влади і за перехід до соціалістичної революції», І. М. Мешка—«З історії боротьби за стабілізацію банкотно-грошового обміну в Угорщині в першій половині XIX ст.», кандидата історичних наук В. І. Худаніча—«З історії діяльності органів Радянської влади на Словаччині в 1919 р.», співробітника Закарпатського обласного держархіву В. П. Місюри—«Джерела з історії аграрних відносин у Чехословаччині в 20-х роках XX ст.».

На секції суспільних наук були заслухані доповіді Г. І. Ілющенко—«Соціалізм та свобода особи», А. С. Алмашій—«Роль ідеології та суспільної психології у формуванні соціалістичної та комуністичної суспільної свідомості», Л. Й. Голдовського—«Критика правосоціалістичної фальсифікації вчення про всевітньо-історичну місію робітничого класу», М. П. Редька—«Теорія пізнання Г. С. Сковороди», В. П. Маська—«Про співвідношення маси та енергії в світі: закон збереження та перетворення енергії» та ін.

Перед учасниками наукової конференції з доповіддю «КПРС про завдання ідеологічної роботи на сучасному етапі комуністичного будівництва» виступив секретар Закарпатського обкому КП України В. А. Шамовський.

XVII наукова конференція пройшла на високому теоретичному рівні, викликала жвавий інтерес громадськості, подала велику допомогу всім, хто цікавиться й вивчає історичну науку.

Г. П. ГАРНОДІЯ

СЕМІНАР З ПИТАНЬ ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА І СПЕЦІАЛЬНИХ ДИСЦИПЛІН ІСТОРІЇ

19 березня 1963 р. в Центральному державному історичному архіві УРСР у м. Львові відбувся семінар з питань джерелознавства і спеціальних історичних дисциплін. В роботі семінару взяли участь понад 100 чоловік—співробітників Центрального історичного і Обласного архівів, Інституту суспільних наук, університету, наукових бібліотек, музеїв та інших установ Львова.

З доповіддю на тему «Висвітлення Святоюрського процесу комуністів у радянській історіографії» виступив його учасник, тепер старший науковий співробітник Львівського обласного архіву М. М. Теслюк. Доповідач відзначив, що історики ще недостатньо досліджують

розвиток революційного й комуністичного рухів на західноукраїнських землях і роль у цьому Комуністичної партії Західної України. У доповіді докладно розповідалося також про роботу І з'їзду КПЗУ, викрита помилка у висвітленні Святоюрського процесу комуністів 22 листопада 1922 р.—11 січня 1923 р.

В обговоренні доповіді взяли участь доцент Львівського поліграфічного інституту М. Й. Зільберман, викладач технікуму Я. П. Островський, старший науковий співробітник Центрального історичного архіву І. І. Дмитерко та ін. Кандидат історичних наук Б. К. Дудикевич підкреслив, що питання дослідження Святоюрської конференції надзви-

чайно актуальне в зв'язку з наближенням 25-річчя возз'єднання західних областей з Радянською Україною.

Змістовним і цікавим було повідомлення наукового співробітника А. О. Содомори «Грамоти на пергамені Центрального державного історичного архіву УРСР у м. Львові — джерело дослідження історії міст і сіл». За своїм змістом грамоти відображають різні сторони політичного, економічного і культурного життя населення західноукраїнських земель. Як зазначив доцент Львівського універси-

тету Я. П. Кісь, грамоти на пергамені становлять цінне джерело для дослідження спеціальних дисциплін історії — дипломатики, палеографії, сфрагістики, геральдики та ін. — і успішно можуть бути використані при вивченні й написанні історії міст і сіл.

Семинар з питань джерелознавства і спеціальних дисциплін історії пройшов жваво, викликав інтерес громадськості, вніс певний вклад у дальший розвиток радянської історичної науки.

П. І. ЗАХАРЧИШИНА

ЗЛІТ ЮНИХ ІСТОРИКІВ СУМЩИНИ

В березні 1963 р. відбувся зліт юних істориків Сумської області, присвячений 60-річчю II з'їзду РСДРП. В ньому взяли участь 350 делегатів, гостей і представників громадськості. Присутні заслухали доповідь завідуючого сільським обласно І. І. Дриги про підсумки позакласної роботи з історії в школах області. Юні історики розповіли про шкільний ленінський зал і вивчення матеріалів XXII з'їзду КПРС, про краєзнавчу роботу в школі, походи та екскурсії по рідному краю, зустрічі з видатними людьми, членами бригад комуністичної праці. Робота шкільного краєзнавчого музею, встановлення інтернаціональних зв'язків з зарубіжними друзями та проведення інтернаціональних вечорів, заняття юних мистецтвознавців, атеїстична робота учнів серед населення, виготовлення юними умільцями наочних посібників — такі були теми виступів. Зліт показав, що різні форми позакласної роботи з історії розширюють кругозір учнів, розвивають їх інтерес до предмета, сприяють образному й емоційному засвоєнню матеріалу, поглиблюють знання.

Урочистою була зустріч учасників зльоту з юними істориками Чернігівської, Полтавської та Курської областей. Гості виступили з привітаннями і передали кращим ленінським залам Сумщини пам'ятні подарунки (книги, альбоми, декоративне блюдо з зображенням В. І. Леніна). Старий комуніст Л. М. Болотін розповів юним історикам про роботу першого з'їзду ЛКСМУ, про створення комсомольської організації в м. Кролевіці. По-батьківськи тепло і сердечно Л. М. Болотін говорив про завдання в справі побудови комунізму, про красу творчої праці, заклин-

кав бути гідною зміною старшого покоління. У привітальному листі до зльоту академік М. В. Нечкіна писала: «Радію разом з Вами тому, що історична наука викликає інтерес, привертає увагу молодого покоління. Це дуже важливо».

Під час зльоту працювали секції юних краєзнавців (керівник — працівник краєзнавчого музею Н. А. Зукулло), юних мистецтвознавців (під керівництвом Г. Б. Шинкаренка), по вивченню життя і діяльності В. І. Леніна та матеріалів XXII з'їзду КПРС (керівник — вчитель Лебединської школи № 1 М. В. Кузьменко), юних інтернаціоналістів (керівник — вчитель Кролевецької школи № 1 М. Г. Сереженко), юних атеїстів (керівник — вчитель Більчанської школи Охтирського району К. С. Гуріп), юних умільців (керівник — вчителька Тростянецької школи № 3 З. Е. Тюкавкіна). Більшість секцій працювала на базі Сумської школи № 15, в якій була влаштована виставка зльоту. На секціях було заслухано 62 доповіді кращих гуртківців, організовано практичне виготовлення об'ємних наочних посібників з історії, екскурсії по місту, до художнього та краєзнавчого музеїв.

Під час підготовки і проведення районних, міських та обласного зльотів юних істориків у школах поживилася позакласна робота по вивченню життя і діяльності В. І. Леніна, матеріалів XXII з'їзду КПРС, минулого і сучасного рідного краю, діяльність різноманітних історичних гуртків під керівництвом вчителів історії, які творчо розвивають форми й методи цієї роботи, виховуючи активних будівників комунізму.

О. М. ФІЛАТОВА

ЗАХИСТ ДОКТОРСЬКИХ ДИСЕРТАЦІЙ

17 квітня 1963 р. на засіданні Вченої ради Відділу суспільних наук Академії наук УРСР відбувся прилюдний захист дисертації на здобуття вченого ступеня доктора філологічних наук М. Й. Сиротюком на тему: «Український радянський історичний роман». Офіційними опонентами

виступили: член-кореспондент АН УРСР доктор філологічних наук Є. С. Шаблювський, член-кореспондент АН УРСР доктор історичних наук І. О. Гуржій, доктор філологічних наук М. Д. Бернштейн. Неофіційними опонентами були: член-кореспондент АН УРСР доктор філо-

логічних наук Л. М. Новиченко, доктор філологічних наук С. А. Крижанівський.

Офіційні й неофіційні опоненти відзначили важливість і актуальність дослідження розвитку українського радянського історичного роману в світлі теоретичної та художньої правди — адже високохудожні історичні твори є серйозним джерелом вивчення історії народу, виховання патріотичних почуттів. Виступаючі вказали на поєднання в монографії численних проблем літературознавчої та історичної наук, на розгляд конкретних художніх явищ крізь призму історичної правди.

Автор монографії крок за кроком простежує весь шлях розвитку українського історичного роману — від творів одного з перших представників радянської історичної романістики О. Соколовського до романів С. Складенка, Ю. Мушкетика,

П. Колесника, О. Ільченка та ін. Аналізуючи конкретні твори, дослідник часто звертається до літописів Величка, Граб'янки, Самовидця, історичних монографій М. Маркевича, Д. Яворницького, П. Куліша, М. Максимовича, різних збірників документів, свідочств, спогадів, до праць радянських істориків.

У праці М. Й. Сиротюка український історичний роман вимальовується в складному й багатогранному комплексі суспільної еволюції в літературному процесі, в тісному зв'язку з розвитком історичного роману в національних літературах усього Радянського Союзу, в зв'язку з успадкованими й поглибленими традиціями нашої класики.

Вчена рада Відділу суспільних наук Академії наук УРСР одностайно присудила М. Й. Сиротюку вчений ступінь доктора філологічних наук.

26 квітня 1963 р. на засіданні Вченої ради Відділу суспільних наук Академії наук УРСР відбувся прилюдний захист докторської дисертації старшим науковим співробітником сектора держави і права при Відділі суспільних наук АН УРСР Б. М. Бабієм на тему «Державне будівництво і право Української РСР в період відбудови народного господарства (1921—1925 рр.)». На захисті виступили офіційні опоненти доктор юридичних наук професор К. О. Софроненко, доктор юридичних наук професор П. О. Недбайло, член-кореспондент АН УРСР доктор історичних наук М. І. Супруненко.

Як відзначали опоненти, глибоке вивчення архівних матеріалів, періодичної преси та монографічних праць, правильний підхід до вивчення питань державного будівництва, заснований на відновленні ленінських принципів наукового дослідження, дозволили авторові всебічно й правильно висвітлити складний процес державного радянського будівництва у вказаний пе-

ріод, теоретично узагальнити практику радянського державного будівництва Української РСР.

Належне місце у праці відведено здійсненню ленінської національної політики на Україні і особливо питанню про українізацію державного апарату УРСР.

Дисертант критикує помилки Сталіна з питань державного будівництва і ті перекручення історії радянської держави і права, що були обумовлені культом особи Сталіна. Він уперше більш-менш повно висвітлює думки й практичну діяльність учнів і послідовників В. І. Леніна в справі державного будівництва і права, особливо тих, хто працював у той час на Україні, — Г. І. Петровського, М. В. Фрунзе, В. Я. Чубаря, Д. З. Мануїльського та ін.

Вчена рада Відділу суспільних наук АН УРСР одноголосно присудила Б. М. Бабію вчений ступінь доктора юридичних наук.

Л. З. МОРОЗ

*
*

7 травня 1963 р. на засіданні Вченої ради історико-філософського факультету Київського ордену Леніна державного університету ім. Т. Г. Шевченка відбувся прилюдний захист дисертації на здобуття вченого ступеня доктора історичних наук завідуючим кафедрою архівознавства та допоміжних історичних дисциплін Київського університету В. І. Стрельським на тему: «Джерелознавство історії СРСР. Період імперіалізму».

У своїх виступах офіційні опоненти доктор історичних наук професор С. Н. Валк (Ленінград), член-кореспондент АН УРСР доктор історичних наук професор М. І. Супруненко, доктор історичних наук професор Ф. Є. Лось, доктор історичних наук професор М. А. Рубач дали високу оцінку бага-

толітній праці В. І. Стрельського в галузі джерелознавства, відзначили, що його твори зайняли значне місце в історичній літературі, а дисертація виходить далеко за межі навчального посібника і є оригінальним науковим дослідженням, яке відіграє важливу роль в озброєнні широких кіл істориків методом науково-історичного аналізу джерел. Виступаючі зауважили, що В. І. Стрельський вперше в історичній літературі дав оригінальні висновки та рекомендації в галузі теоретичного джерелознавства, розробив спеціальні прийоми роботи над конкретними видами джерел.

Вчена рада історико-філософського факультету Київського університету одноголосно присудила В. І. Стрельському вчений ступінь доктора історичних наук.

С. О. ЯКОВЛЄВ

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи. Ум, честь и совесть нашей эпохи. **А. Т. Юрченко**. В. И. Ленин о возникновении и основных этапах развития и строительства революционно-марксистской рабочей партии в России. **А. А. Макаренко**. В. И. Ленин и движение солидарности зарубежного пролетариата с советской страной (1921—1923 гг.). **В. П. Петров**. Древние славяне и их происхождение. Сообщения. *К истории связей славянских народов*. **П. С. Сохань**. Георгий Димитров и Украина. **А. Н. Шлепаков**. Солидарность славян Америки с советским народом в годы Отечественной войны. **И. Грозенчик**. К вопросу о единстве славянских народов в борьбе против фашизма. **М. Д. Семенчук**. Из интернационалистических традиций коммунистической прессы Чехословакии. **П. М. Калениченко**. Революционизирующая деятельность польских трудящихся, которые возвратились из Страны Советов (1918 г.). **Х. Христов**. Некоторые вопросы культурных связей южнославянских стран и Украины до 70-х годов XIX ст. **В. А. Борис**. Из истории межславянских связей в 30-х и в начале 40-х годов XIX ст. **О. Ф. Белинская**. Привлечение работниц партийными организациями Украины к активной общественно-политической жизни (1921—1925 гг.). **Т. Н. Степаненко**. Роль Организационного Комитета по созыву II съезда РСДРП. **О. И. Литвиненко**. Революция 1952 г. в Боливии и аграрная реформа. **А. Т. Голодняк**, **М. Б. Морозов**. О применении кибернетики при изучении вопросов истории. К истории городов и сел Советской Украины. **В. П. Огоновский**. Индустриальный Червоноград. **А. А. Кривко**. Прошлое и настоящее села Дубовичи. **В. С. Дмитриенко**. Нефтяники Борислава в годы Великой Отечественной войны. Заметки. **Г. А. Яценко**. Вопросы коммунистического воспитания трудящихся в многотиражной газете «За металл». **И. И. Коломийченко**. К вопросу об участии коммунистов Украины в общепартийной дискуссии 1927 г. **А. Т. Бескаравайная**. Н. К. Криленко — первый советский Верховный главнокомандующий. **Г. М. Сидоренко-Зелезинская**. Первые врачи и первые больницы на Киевщине. Наш календарь. **С. Я. Случевская**. Выдающийся борец за коммунизм (к 75-летию со дня рождения Э. И. Квиринга). **С. Ш. Ланда**. Партийная и государственная деятельность А. В. Иванова на Одещине в 1922—1925 гг. **В. Г. Сарбей**. Глашатай свободы и братства народов (к 50-летию со дня смерти Леси Украинки). **М. К. Коваль**. Выдающийся историк и государственный деятель М. Н. Покровский (к 95-летию со дня рождения). **А. Д. Шенин**. Освобождение Донбасса (к 20-летию со дня разгрома гитлеровских войск в Донбассе). **П. И. Гнип**. Ученый-металлург В. П. Ижевский (к 100-летию со дня рождения). Обзор источников и литературы. **Р. П. Ростикус**. Освещение вопросов истории Буковины в научно-популярной литературе. **Э. Б. Карцовник**. Литература о первенце индустриализации страны — Днепровской гидроэлектростанции им. В. И. Ленина (краткий библиографический обзор). **В. Гостичка**. Современная чехословацкая историческая наука об истории Украины и чехословацко-украинских связях. Критика и библиография. **Т. Н. Колишер**. «В. И. Ленин и Екатеринославская большевистская организация». **П. М. Денисовец**. «Історія колективізації сільського господарства Української РСР. Збірник документів і матеріалів, т. I, Колгоспне будівництво на Україні 1917—1927 рр.». **М. А. Рубач**, **Ф. К. Стоян**. В. Самофалов. Комуністична партія України в боротьбі за відбудову народного господарства України (1921—1925 рр.). **Д. Н. Сташевский**. І. С. Хміль. З прапором миру крізь полум'я війни. (Дипломатична діяльність Української РСР 1917—1920). **Д. С. Бельфор**, **И. А. Греков**, **Р. Д. Чайчук**. «Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни». **Ю. И. Кирьянов**, **И. Т. Щербина**. Робітничий клас України та його революційна боротьба в 1914—1917 роках. **Е. М. Апанович**. А. М. Алекберли. Борьба украинского народа против турецко-татарской агрессии во второй половине XVI — первой половине XVII вв. **И. М. Кулинич**. В. Д. Кульбакин. Очерки новейшей истории Германии. Хроника и информация.

CONTENTS

Articles. The Mind, Honour and Conscience of Our Epoch. **A. T. Yurchenko.** V. I. Lenin on the Emergence and Principal Stages of the Development and Building of the Revolutionary Marxist Labour Party in Russia. **A. A. Makarenko.** V. I. Lenin and the Movement of Solidarity of the Foreign Proletariat with the Land of the Soviets (1921—1923) **V. P. Petrov.** The Ancient Slavs and Their Origin. **C o m m u n i c a t i o n s.** On the History of the Relations of Slav Peoples. **P. S. Sokhan.** Georgy Dimitrov and the Ukraine. **A. N. Shlepakov.** Solidarity of the American Slavs with the Soviet Peoples during the Great Patriotic War. **J. Grozičnik.** On the Unity of the Slav Nations in the Fight Against Fascism. **M. D. Semenchuk.** From the International Traditions of the Communist Press of Czechoslovakia. **P. M. Kalenichenko.** Revolutionizing Activity of the Polish Working People Returning from the Land of [the Soviets] (1918). **Kh. Khrstov.** Some Problems of the Cultural Relations of the Yugoslav countries with the Ukraine before the 1870's. **V. A. Boris.** From the History of Inter-Slav Relations in the 30's and Early 40's of the XIX c. **O. F. Belinskaya.** Recruiting of Working Women by the Party Organization of the Ukraine for Active Social and Political Life (1921—1925). **T. N. Stepanenko.** Role of the Organizational Committee in Convention of the Second RSDLP Congress. **O. I. Litvinenko.** Revolution of 1952 in Bolivia and the Agrarian Reform. **A. T. Golodnyak, M. B. Morozov.** On the Application of Cybernetics to the Study of Problems of History. On the History of Towns and Villages of Soviet Ukraine. **V. P. Ogonovsky.** Industrial Chervonograd. **A. A. Kryvko.** Past and Present of the Village of Dubovichi. **V. S. Dmitrienko.** Borislav Oil-men during the Great Patriotic War. **N o t e s.** **G. A. Yatsenko.** Problems of the Communist Education of Working People in the Plant Newspaper «Za Metall». **I. I. Kolomiychenko.** On the Participation of Ukrainian Communists in the General Party Discussion of 1927. **A. T. Beskaravainaya.** **N. K. Krilenko** — the first Soviet Supreme Commander. **G. M. Sidorenko-Zelezinskaya.** The First Physicians and Hospitals in Kiev Region. **O u r C a l e n d a r.** **S. Y. Sluchevskaya.** Prominent Fighter for Communism (on the 75th anniversary of E. I. Kviring's birth). **S. Sh. Landa.** Party and State Activity of A. V. Ivanov in Odessa Region during 1922—1925. **V. G. Sazbei.** Herald of Freedom and Fraternity of Nations (on the 50th anniversary of Lesya Ukrainka's death). **M. K. Koval.** **M. N. Pokrovsky** — Eminent Historian and Statesman of the Ukraine (on the 95th anniversary of his birth). **A. D. Shenin.** Liberation of Donbass (on the 20th anniversary of the rout of Hitlerite forces in Donbass). **P. I. Gnyp.** **V. P. Izhevsky,** Metallurgist (on the centenary of his birth). **S u r v e y o f S o u r c e s a n d L i t e r a t u r e.** **R. P. Rostikus.** Problems of Bukovina History in Popular Scientific Literature. **E. B. Kartsovnik.** Literature on the First Project of the Industrialization of the Country — the V. I. Lenin Dnieper Water Power Station (brief bibliographic survey). **V. Hostička.** Contemporary Czechoslovakian Historical Science on the History of the Ukraine and Czechoslovakian-Ukrainian Relations. **C r i t i c i s m a n d B i b l i o g r a p h y.** **T. R. Kolisher** «V. I. Lenin and the Yekaterinoslav Bolshevik Organization». **P. M. Denisovets.** «History of the Collectivization of Agriculture in the Ukrainian SSR. Collection of Documents, v. I. Collective-farm Building in the Ukraine in 1917—1927». **M. A. Rubach, F. K. Stoyan.** **V. Samofalov.** Communist Party of the Ukraine in the Fight for the Building of the National Economy of the Ukraine (1921—1925). **D. N. Stashevsky.** **I. S. Khmil.** With the Banner of Peace through the Flames of War. (Diplomatic Activity of the Ukrainian SSR in 1917—1920). **D. S. Belfor, I. A. Grekov, R. D. Chaichuk.** «Soviet Building in the Ukraine during the Civil War». **Y. I. Kiryanov.** **Y. T. Shcherbina.** Working class of the Ukraine and Its Revolutionary Struggle in 1914—1917. **E. M. Apanovich.** **A. M. Alekberli.** Struggle of the Ukrainian People against Turkotartar Aggression during the Latter Half of the XVI—First Half of the XVII cc. **I. M. Kulnich.** **V. D. Kulbakin.** Essays on the Recent History of Germany. **N e w s a n d I n f o r m a t i o n.**